

Tahirə tarixdə

*Şərq və Qərb Qürrətül-Eyn haqqında
Babi və Bəhai dinləri üzrə tədqiqatlar silsiləsindən*

XVI cild

*

**“Elm və təhsil”
Bakı -2016**

XVI cild

Baş Redaktor: *Antoni A. Li*

Tahirə tarixdə

Şərq və Qərb Qürrətül-Eyn haqqında

*

Redaktor: **Sabir Afaqi**

Yardımcı redaktor Jan Teofil Jasion

“Kəlimat Press”

Los Angeles

İngiliscədən çevirən: **Ramazan Əsgərli**

© Kəlimat Press

www.kalimat.com

Amerika Birləşmiş Ştatlarında hazırlanmışdır.

MÜNDƏRİCAT

Müqəddimə.....	4
Təşəkkürlər.....	7
Bəhai mənbələri.....	9
Əbdül-Bəha. Cənab`i-Tahirə	11
Şövqi Əfəndi. Rəşadətli Tahirə	25
Şərq təəssüratları	33
Sabir Afaqi. Qürrətül-Eyn Tahirə Urdu ədəbiyyatında	35
Məhəmməd İqbal. Cavidnamə əsərindən parçalar	60
M. Hidayət Hüseyn. Babi Dininin qadın şəhidi	67
Məhəmməd İsaqi. Qürrətül-Eyn, Babi şəhidi.....	75
Məhəmməd Əli Siddiqi. Qürrətül-Eyn: Cəsur həyat.....	85
Məsud`ül-Həsən. Qürrətül-Eyn Tahirə.....	91
Xacə Məsud. Tahirənin fəryadı	95
Süleyman Nazif. “Nəsrəddin şah və Babilər”dən parçalar	100
Qərbdən baxışlar	105
Edvard Q. Braun. Kurratü'l-Ayn.....	106
A.-L.-Nikolas. Qourret-oul-Aine.....	119
Abbas Amanat. Qurrat al-Ayn: Çadranı atan.....	138
Fərzanə Milani. Yoxluqdan üzə çıxmaq: Tahirə Qorratol`Ayn	195
Susan Stiles Maneck. Tahirə: Qadınlığın dini paradigması	227
Nigar Müttəhidi. Yarılmış fəzalar və təsirli tarixçələr: Babi şairəsi Tahirə Qürrətül-Eynin Bədəşt bağlarında çadrasını atması	249
Jan Teofil Jasion. Tahirə Rusiya teatr səhnəsində	281
Denis Mac Eoin: Qürrətül-Eyn Qəzvininin (Tahirənin) yazıları.....	291
Tahirənin duası	301
Şeirlər toplusu	303

MÜQƏDDİMƏ

Daha çox Tahirə kimi tanınmış - şairə, yazıçı, insanlar və insanlığın yüksəlişi naminə əhəmiyyətli olduğuna inandığı iş üçün yaşayan və ölənlər görkəmli bir qadın - Qürrətül-Eyn tarix səlnaməsində bənzərsiz bir şəxsiyyətdir. O, cəsur, şücaətli, namuslu idi və doğru hesab etmədiyinə “yox” demək cəsarətinə və dürüstlüyünə malik idi. O, əsrlərlə yaranmış ziyanlı ənənələrə meydan oxudu və öz ölkəsinin qadınlarının azadlığı üçün əməli addımlar atdı, onlara şərəfə, azadlığa və firavanlığa çatmağın yeni yollarını göstərdi.

O, XIX əsrin ortalarında Seyid Əli Məhəmmədin, Həzrət Babın Dinini qəbul edən ilk qadın idi. O, bu dini sadəcə qəbul etmədi, həm də İranda öz doğma şəhəri Qəzvindən tutmuş İraqda Kərbəlaya qədər, İraqdan Mazandarana qədər onun hər yana yayılması üçün ayağa qalxdı. O, Həzrət Babın yeni müjdəsini cəmiyyətin hər bir təbəqəsinə - sadə insandan tutmuş İran şahına, hətta İran cəmiyyətinin ən yüksək din xadimləri zümrəsinə bəyan etdi. O, kişi və qadınlar arasında bərabərlik bayrağını qaldıran və üzündən örtüyü götürən ilk qadın oldu.

Onun özünü bir missiyaya həsr etməsi, təmənnasız fədakarlığı, sönməz həqiqət yanğısı, dünyəvi təmtəraqdan onun bənzərsiz inqitəsi, şeir və etüdlərində ifadə etdiyi fikirlər, təqdim etdiyi inqilabi model şərqdə və qərbdə neçə-neçə nəslə mənsub milyonlarla insanları ilhamlandırdı. Tədqiqatçılar Qürrətül-Eynin şəxsiyyəti, müjdəsi və əsərləri haqqında çoxlu dillərdə kitablar və oçerklər yazmışlar. O bütün dünyada şairlərə, yazıçılara və sosial islahatçılara ilham vermişdir. Qürrətül-Eyn, məqsədi qadınların təhsili, hüquqları və inkişafı olan çoxlu hərəkətlər üçün bir model olmuşdur.

Həzrət Bab və Həzrət Bəhaullahdan əlavə, həzrət Əbdül-Bəha və Şövqi Əfəndi də Həzrət Babın yeni Əmrini müdafiə edən ilk

on səkkiz nəfər arasında olan bu böyük qadına yüksək ehtiram göstərmiş və qiymət vermişlər.

Dünyanın hər yerində qadınlar öz hüquqları və cəmiyyətdə mövqeləri uğrunda hələ də mübarizə apararkən, mən inanıram ki, Qürrətül-Eynin həyatı və fəaliyyəti onların çoxu üçün təşviq, rəhbərlik və ilham mənbəyi kimi xidmət edəcəkdir. Məhz bu inamla da mən, keçmiş və indiki nəsildən olan müxtəlif yazarların yazdıqları bir sıra məqalələri toplayıb məcmuə halına salmağı zəruri hesab etdim. Bu məqalələr müxtəlif jurnallarda, dövri almanaxlarda və kitablarda yayımlanmışdı və geniş oxucu kütləsinin indi onları əldə etməsi asan deyil. Bu məqalələrdən bəziləri bu kitaba daxil edilmişdir. Tahirənin orijinal dillərdə yazılmış şeirləri də, həmçinin, kitaba salınmışdır. Qürrətül-Eynin bir neçə şeirinin ingilis dilində tərcüməsi də (onlardan üçünü Professor E.Q. Braun tərcümə etmişdir) kitabda yer almışdır.

Bunu qeyd etməyə dəyər ki, Qürrətül-Eynin ilk bioqrafiyası amerikalı yazar Marta Rut tərəfindən qələmə alınmışdır. O, Qürrətül-Eynin həyatını müfəssəl araşdırmaq üçün kifayət qədər uzun bir müddət İranda qalmışdı. “Pak Tahirə” adlanan bu kitab ilk dəfə 1938-ci ildə Karaçidə çap olunmuşdu. O vaxtdan bəri Qürrətül-Eyn haqqında fars, ingilis, urdu, italyan, azərbaycan, alman, ərəb, fransız, afrikan, rus, polyak, holland, türk dillərində, dünya üzrə Yeni Kaledoniyadan Braziliyaya qədər, İsveçdən cənubi Afrikaya qədər bir sıra ölkələrdə çoxlu kitab və məqalələr yazılıb dərc edilmişdir. Onun şeirləri, habelə, bir sıra lent yazılarında bəstələr, qiraət və mahnılarda oxunmuşdur.

Mən bu kitabı bütün dünya üzrə təhsil, təlim-tərbiyə və sosial yüksəliş üzrə hərəkətlərlə məşğul olan insanlar üçün təşviq və ruhlanma mənbəyi kimi təqdim edirəm. Bu hərəkətlərdən bir neçəsi hətta Qadınların İnkişafı naminə Tahirə Assosiasiyası, Tahirə Ədalət Mərkəzi, Braziliyada Tahirə Təhsil Kollegiyası kimi adlar daşıyırlar.

Burada təqdim olunan məqalələr əvvəllər uzun bir dövrü əhatə etməklə müxtəlif almanax və kitablarda dərc edilmişdir. Hər bir məqalə üslub, adların yazılışı və transliterasiya baxımından dövrünün səciyyəsinə daşır. Redaktorlar sadəcə qeydlərdə dəyişikliklər etmiş, araşdırmaq üçün oxucunun işini asanlaşdırmaq məqsədilə biblioqrafiyanı kitabın sonunda toplamışlar. Məqalələrdə qeyd edilən bütün yazılar da biblioqrafiyada verilmişdir.

*Sabir Afaqi, Ph.D.
Pakistan 2004*

Təşəkkürlər

Aşağıdakı araşdırmalardan çıxarışlar icazə ilə istifadə edilmişdir: “Cənab`i-Tahirə, *Vəfadarlar haqqında xatirələr*, Həzrət Əbdül-Bəha, ABŞ Bəhailəri Milli Ruhani Məhfili, “Rəşadətli Tahirə, *Allah yanımızdan keçir*, Şövqi Əfəndi, ABŞ Bəhailəri Milli Ruhani Məhfili. “Qurrat`l-Ayn: Çadranı Atan, Dirilmə və Canlanma: İranda Babi Hərəkatının təşəkkül tapması, Abbas Amanat, Konel Universiteti. “Yoxluqdan üzə çıxmaq: Tahirə Qorratol`Ayn, Çadra və Sözlər: İran qadın yazarların ucalan səsləri, Sirakuz Universiteti Nəşriyyatı. “Qurrat al-Ayn Qəzvininin Yazıları, Erkən Babi ehkamı və tarixindən: İcmal, 1992, E.J. Brill.

Redaktorlar müxtəlif məqalələrin bu kitabda dərcinə icazə verdikləri üçün təşəkkür edir: Susan Stiles Maneck “Tahirə: Qadınlığın dini paradigması; Nigar Müttəhidi: Yarılmış fəzalar və təsirli tarixçələr; Juan R.İ. Cole, “Tahirə Qürrətül-Eynin duasından bir hissə: mətn və tərcüməsi.”

Redaktorlar göstərdikləri köməyə görə İsraildə, Hayfadakı Beynəlxalq Bəhai Kitabxanasına və Fransa Bəhai Kitabxanasına təşəkkür edirlər. Annie-Joelle Hurvy-Jasiona fransız dili tərcümələri və bu layihəni dəstəklədiyi üçün xüsusi minnətdarlığımızı ifadə edirik.

Çadra, İran qadınları, 1880-ci il. Hami küçədə geyindikləri geyimdə. İki qadın fotoşəkil üçün üz örtüklərini kənara atmışlar. Görünür ki, onlar yaşmaq və rübənd vurublar. Sağdaki balaca qız hələ ki çadra geyinmək məcburiyyətində deyil, ev geyimindədir.

Tahirə tarixdə

Bəhai mənbələri

Əbdül-Bəha: Cənab`i Tahirə

Saray qadını, Nəsrəddin şahın qadınlarından biri, yəqin ki Fatimə xanımdır, Ənisüd-Dövlə, 1865-ci il. Bu şəkil o dövrdə şahın hərəmində qadınların necə geyindiğini göstərilir.

İsmətli və müqəddəs bir qadın, bənzərsiz gözəlliyin nişanəsi və əlaməti, İlahi eşqin yanan məşəli, Onun bəxşiş çırağı cənabi Tahirə¹ idi. Onun adı Ümmü-Səlmə idi. O, Qəzvin müctəhidi Hacı Molla Salehin qızı idi, əmisi isə o şəhərin imam-cüməsi Molla Tağı idi. Onlar onu Molla Tağının oğlu Molla Məhəmmədə ərə verdilər, üç uşağı oldu - iki oğlan, bir qız; hər üçü onların anasını saran fəzldən məhrum idilər, heç biri Əmrin həqiqətini tanıya bilmədi.

Hələ uşaq ikən atası ona müəllim tutmuşdu, o elm və sənətin müxtəlif sahələrində təlim aldı, ədəbi axtarışlarında əhəmiyyətli nailiyyətlər qazandı. Onun alimliyi və biliyi o dərəcədə idi ki, atası çox vaxt təəssüfünü ifadə edərək deyirdi: “O, oğlan olsaydı, mənim evimi işıqlandırardı və mənim yerimi tutardı.”²

Bir gün o, xalası oğlu Molla Cavadın evində qonaq idi, xalası oğlunun kitabxanasında Şeyx Əhməd Əhsainin³ bəzi yazılarına rast gəldi. Onun dediklərindən həzz alaraq Tahirə o yazıları qaytarmaq şərtinə evə götürməyə icazə istədi. Molla Cavad kəskin etiraz etdi və dedi: Sənin atan bu qoşa nurların, Şeyx Əhmədlə Şeyx Kazımın düşmənidir. Əgər o həтта təsəvvür etsə ki, bu iki böyük Şəxsiyyətin sözləri, o varlıqların bağlarından hansısa bir qoxu sənin yoluna çıxıb, o mənə qəsd edər, sən də onun qəzəbinə tuş gələrsən.” Tahirə belə cavab verdi: “Uzun zamandır ki, mən bunlar üçün susuzam; bu izahları, bu batini mənalara axtarmışam. Bu kitablardan səndə nə varsa, mənə ver. Əgər atam qəzəblənsə, buna fikir vermə.” Odur ki, Molla Cavad Şeyxin və Seyyidin yazılarını ona göndərdi.

Bir gecə Tahirə atası ilə kitabxanada rastlaşdı və onunla Şeyx Əhmədin təlimlərindən danışmağa başladı. Şeyxin təlimlərindən qızının xəbəri olmasını öyrənən kimi Molla Salehin qəzəbi

püskürdü və o qışqırıb dedi: “Cavad sənin ruhunu azdırıb!” Tahirə cavabında dedi: “Mərhum Şeyx Allahın həqiqi alimi idi, onun kitablarını oxumaqla mən sonsuz ruhani həqiqətlər öyrənmişəm. Bundan əlavə, o bütün dediklərini Müqəddəs İmamların hədisləri ilə əsaslandırır. Sən özünü arif və Allah adamı adlandırırsan, hörmətli əmimi alim və mömin sayırsan – amma sizin heç birinizdə mən o keyfiyyətlərin izini belə görmürəm!”

Bir müddət o atası ilə qızgın müzakirələr apararaq Qiyamət və Məşhər Günü, Məhəmmədin Meracı, Vəd və Təhdid, Vəd Olunmuşun Gəlişi⁴(*Quran 17:1; 30:56; 50:19) kimi mövzular üzərində mübahisə etdi. Dəlil çatdırmayan atası təhqir və lənətə keçirdi. Sonra bir gecə, öz mübahisəsini dəstəkləmək üçün Tahirə İmam Cəfər Sadiqdən⁵ bir hədis gətirdi və bu onun dediyini təsdiq etdiyi üçün atası o hədisə güldü, onu ələ salıb istehza elədi. Tahirə dedi: “ey mənim atam, bunlar Müqəddəs İmamın sözləridir. Sən onlara necə rişxənd edə və onları rədd edə bilərsən?!”

O zamandan etibarən o atası ilə mübahisə və müzakirə etməyi dayandırdı. Bu zaman o Seyyid Kazımla mürəkkəb ilahiyyat məsələlərinin həlli barədə gizli məktublaşmaya başladı və beləliklə iş elə gətirdi ki, Seyyid ona Qürrətül-Eyn (gözün təsəllisi, gözün nuru) adı verdi; Tahirə (Pak) ləqəbi ilə birinci dəfə o, Bədəştdə tanındı və sonradan Həzrət Bab tərəfindən yazılı Lövhələrdə təsdiq olundu.

Tahirə alovlandı. O, Seyyid Kazımla görüşmək ümidi ilə Kərbəlaya yola düşdü, lakin çox gec gəlib çatdı. Tahirə o şəhərə çatandan on gün əvvəl o vəfat etmişdi. Ölümündən bir az əvvəl Seyyid öz şagirdləri ilə bu müjdəni bölüşmüşdü ki, vəd olunmuş Zühur yaxındadır. “Gedin,” - O təkrar-təkrar onlara dedi, - “və Ağanızı tapın.” Beləliklə, onun ən görkəmli ardıcılları guşənişin olmaq və dua etmək, oruc tutub gecələr oyaq qalmaq üçün Kufə Məscidində toplaşdılar, bu zaman bəzilər Zühuru Kərbəlada gözləyirdilər. Tahirə də bunların arasında idi. O, gündüzlər oruc

tutur, dini ibadətləri yerinə yetirir, gecələri oyaq qalır, dua oxuyurdu. Bir gecə səhərə yaxın o başını yastığa qoydu, dünyadan bixəbər oldu və yuxu gördü; yuxuda bir gənc Seyyid, qara əbada, yaşıl türbanda göydən ona nazil oldu. O havada asılmışdı, ayələr oxuyur, qnutda dualar edirdi. Birdən O, həmin ayələrdən birini əzbərlədi, ayılanda onu öz dəftərində yazdı. Həzrət Bab Özünü elan edəndən və Onun birinci kitabı olan “Əhsənül-Qisəs”⁶ yayılandan sonra, bir gün Tahirə onun bir bölməsini oxuyanda yuxuda yazdığı həmin ayəyə rast gəldi. Dərhal şükranlıq edərək, O diz çökdü və səcdəyə getdi, inandı ki, Həzrət Babın müjdəsi həqiqətdir.

Bu gözəl müjdə ona Kərbəlada çatdı və O dərhal təbliğə başladı. O, “Əhsənül-Qisəs”i tərcümə edib şərh etdi, Fars və Ərəb dilində yazdı, qəsidə və şeirlər yaratdı, mütiliklə ibadət ayinlərini, hətta vacibat olmayan və əlavə olan ayinləri yerinə yetirdi. Kərbəlanın şəhər üləmaları bütün bunlardan duyuyq düşəndə və öyrənəndə ki, bir qadın insanları yeni bir dinə çağırır və artıq əhəmiyyətli sayda insanlara təsir edib, onlar hakimin yanına getdilər və şikayət etdilər. Qısaca desək, onların ittihamları Tahirəyə azgın hücumlara və onun əzab-əziyyətinə səbəb oldu. O bunları qəbul etdi və bunlar üçün tərif və şüklər etdi. Onu axtarmağa gələn hakimiyyət səlahiyyətliləri Tahirə ilə səhv salaraq əvvəlcə Şəmsüd-Zühaya hücum etdilər. Lakin Tahirənin həbs olunduğunu eşidən kimi ondan əl çəkdilər – çünki Tahirə hakimə xəbər göndərmişdi ki: “Mən sizin ixtiyarınızdayam. Başqa heç kəsə zərər verməyin.”

Hakim onun evinə gözətçilər qoydu, onu təcrid etdi və nə etmək lazım olması barədə Bağdada yazıb təlimat gözlədi. Üç ay ərzində O, mühasirədə, tam təcrid olunaraq evini sarmış keşikçilərin əhatəsində yaşadı. Yerli hakimiyyət hələ nə Bağdaddan, nə də İstanbuldan heç bir cavab almamışdı, Tahirə öz işini Hakimə verdi və dedi: “Nə Bağdaddan, nə də İstanbuldan

xəbər var. Ona görə də biz özümüz Bağdada yola düşəcəkdir, orada cavab gözləyəcəyik.” Hakim onun getməsinə icazə verdi, o da Şəmsüd-Zühanın və Behişt Yarpağının (Molla Hüseynin bacısı) və onun anasının müşayiəti ilə yola çıxdı. Bağdadda o əvvəlcə ağa Məhəmməd Mustafanın görkəmli atası Şeyx Məhəmmədin evində qaldı. Amma onun ətrafındakı insanların təzyiqi o qədər böyük idi ki, o başqa bir məhəlləyə köçdü, gecə və gündüz Əmrin yayılması ilə məşğul oldu, azad bir şəkildə Bağdad sakinləri ilə ünsiyyət etdi. Beləliklə, o bütün şəhərdə tanındı və orada böyük bir vəlvələ qalxdı.

Tahirə, həmçinin, Kazımeynin üləmaları ilə də yazışırdı; O onlara təkzibedilməz sübutlar gətirdi, kimsə də onun önünə çıxanda o ona inandırıcı dəlillər təqdim etdi. Nəhayət, o, şiə üləmalarına xəbər göndərərək dedi: “Əgər siz bu qəti dəlillərlə qane olmursunuzsa, onda mən sizi mübahisəyə çağırıram.”⁷ Belə olanda üləmaların tərəfindən böyük etirazlar qopdu, Hakim Tahirəni və onun qadın müşayiətçilərini Bağdadın müftisi İbn-i-Əlusinin evinə göndərməyə məcbur oldu. Orada o, İstanbuldan cavab və göstəriş gözləyərək üç aya qədər qaldı. İbn-i-Əlusi onu mükəllimlərə cəlb edər, suallar soruşar və cavablar alardı və onun dediklərini inkar etməzdi.

Bir gün müfti ona öz yuxusunu nəql etdi və onun mənasını şərh etməyi ondan xahiş etdi. Müfti dedi: “Yuxuda gördüm ki, şiə üləmaları Şəhidlərin Şahzadəsi İmam Hüseynin müqəddəs məqbərəsinə gəlirlər. Onlar sərdabəni qoruyan divarı götürdülər, o nurlu qəbri açdılar və pak cism onların gözü qarşısında uzanmışdı. Onlar o müqəddəs cismi qaldırmaq istədilər, lakin mən özümü cənəzin üstünə atdım və onları kənara qovdum.” Tahirə cavab verdi: Sənin yuxunun mənası budur: Sən mənə şiə üləmalarının əlindən qurtaracaqsan.” “Mən də bunu belə yozmuşdum,” - İbn-i-Əlusi dedi.

O, Tahirənin elmi məsələlərdən, müqəddəs təfsirlərdən və

Mətnədən yaxşı əgah olduğunu aşkar etdiyindən, onunla ikisi tez-tez müzakirələr aparardılar; Tahirə Qiyamət Günü, Tərəzi, Sirat⁸ kimi mövzularda danışar, o da rədd etməzdi.

Bir gecə İbn-i-Əlusinin atası oğlunun evinə gəldi. O, Tahirə ilə görüşdü və qəfildən bir sual belə soruşmadan, onu söyməyə, təhqir etməyə və yamanlamağa başladı. Atasının davranışından xəcalət çəkən İbn-i-Əlusi üzr istədi. Sonra dedi: “İstanbuldan cavab gəlib. Sultan əmr edib ki, səni azad etsinlər, lakin bir şərtlə ki, sən bu diyarları tərk edəsən. Ona görə də sabah get və səfərə hazırlaş və bu ölkədən çıx get.”

Göstərişə uyğun olaraq, Tahirə qadın müşayiətçiləri ilə müftinin evindən çıxdılar, səfər yır-yığışı edib Bağdada getdilər. Şəhəri tərk edəndə bir sıra ərəb inananlar, əli silahlı onların dəstəsinin arxasınca getdilər. Müşayət edənlər arasında Şeyx Sultan, Şeyx Məhəmməd və onun görkəmli oğlu Məhəmməd Mustafa, Şeyx Saleh vardı və onlar atlı idilər. Səfərin məsrəflərini Şeyx Məhəmməd ödədi.

Onlar Kirmanşaha çatanda, qadınlar bir evə, kişilər isə başqa bir evə ayrıldılar, sakinlər davamlı axınla gəlib yeni Din haqqında məlumat almaq istəyirdilər. Hər yerdə olduğu kimi, burada da üləmalar hiddətlənmişdilər və tələb etdilər ki, yeni gələnlər qovulsunlar. Nəticədə kəndxuda bir dəstə adamla Tahirənin evini mühasirəyə aldı və onu talan etdi. Sonra Tahirəni və onun yoldaşlarını örtüksüz kecaşaya oturdub şəhərdən çıxardılar və açıq çölə gətirdilər və burada əsirləri o biyabanda heç nəsiz buraxdılar. Heyvanları sürənlər minik heyvanlarını götürüb şəhərə qayıtdılar. Qurbanlar çölün ortasında yalnız buraxıldılar, nə yemək, nə sığınacaq, nə də yol getmək üçün bir vasitə vardı.

Tahirə dərhal o yerin şahzadəsinə məktub yazdı və orada dedi: “Ey adil Hakim! Biz sizin şəhərinizdə qonaq idik. Siz qonaqlarınızla beləmi rəftar edirsiniz?!” Onun məktubu Kirmanşaha gətiriləndə o dedi: “Mənim bu ədalətsizlikdən

xəbərim yoxdur. Bu fitnə-fəsadı üləmalar törədiblər.” O, vaxt itirmədən Kəndxudaya əmr etdi iki, yolçuların bütün əşyalarını qaytarsınlar. O məmur oğurlanmış şeyləri lazımı qaydada təslim etdi. Sarvanlar şəhərdən geri gəldilər, yolçular öz yerlərini tutdular və səfərlərinə davam etdilər.

Onlar Həmədana gəldilər, onların burada qalmaları ən xoşbəxt vaxtlardan biri idi. O şəhərin ən münəvvər xanımları, hətta şahzadə xanımlar onları ziyarət edər, Tahirənin dediklərindən faydalanmaq istəyirdilər. Həmədanda o müşayiətçilərin bir hissəsini buraxdı və onları Bağdada göndərdi, bəzilərinə isə, o cümlədən, Şəmsüd-Zühanı və Şeyx Salehi özü ilə Qəzvinə götürdü.

Yolda gedəndə, hansısa atlılar, Tahirənin Qəzvindən olan qohumları onların qarşısına çıxdı və onu tək, başqalarının müşayiəti olmadan atasının evinə aparmaq istədilər. Tahirə imtina edərək dedi: “Onlar mənim yanımdadırlar.” Onlar bu yolla Qəzvinə daxil oldular. Tahirə atasının evinə getdi, onu müşayiət edən ərəblər isə karvansaraya gətdilər. Tahirə tezliklə atasını tərk etdi və qardaşı ilə birlikdə yaşamağa getdi, orada şəhərin görkəmli xanımları onu ziyarətə gələrdilər. Molla Tağının⁹ öldürülməsinə qədər, o zaman ki, hər bir Babi Qəzvində zindana salınırdı, bu belə davam etdi. Bəziləri Tehrana göndərildi və sonra Qəzvinə qayıtdı və şəhid edildi.

Molla Tağının öldürülməsi bu cür oldu: Bir gün o nadan zalım minbərə qalxanda böyük Şeyx Əhməd Əhsayini ələ salıb söydü. Utanmadan, ədəbsizcəsinə, kəskin söyüşlərlə o qışqırdı: “o Şeyx şər atəşi yaxıb bütün dünyanı bu bəlaya salıb!” Dinləyənlər arasında Şirazdan bir araşdıran vardı. O bu sancmalara, istə-hzalara və nalayiq sözlərə tab gətirə bilmədi. Gecənin qaranlığında özünü məscidə saldı, nizəni Molla Tağının başının arxasına soxdu və qaçdı. Səhərişi gün onlar müdafiəsiz inananları həbs etdilər, onları dəhşətli işgəncələrə məruz qoydular, halbuki hamısı günahsız idilər və baş verənlər barədə heç nə bilmirdilər. Məsələni

araşdırmaq üçün bir sual belə qaldırılmadı; inananlar dəfələrlə günahsız olduqlarını desələr də, onlara fikir verən olmadı. Bir neçə gün keçdikdən sonra qatilin özü təslim oldu; o hökumət adamlarına etiraf etdi və dedi ki, o, Molla Tağını Şeyx Əhmədi söydüyü üçün öldürüb. “Mən özümü sizin əllərinizə təslim edirəm,” onlara dedi, “ki, siz bu günahsız adamları azad edəsiniz.” Onlar onu da həbs etdilər, kündələdilər, zəncirə vurdular və başqaları ilə birlikdə zəncirdə Tehrana göndərdilər.

Orada olarkən o gördü ki, o günahını etiraf etməsinə baxmayaraq, başqalarını azad etmirlər. Gecə o zindandan qaçdı və Məhəmməd Şahın baş mehtəri Məhəmməd Xanın oğlu Rza Xanın - Allahın məhəbbət sədəfinin mirvarisi və vəfa sandığının nadir gövhəri və fəda zirvəsinin parlayan ulduzunun evinə getdi. O bir müddət orda qaldı, sonra isə o və Rza Xan gizlicə Mazandarana Şeyx Təbərsi qalasına gətdilər¹⁰. Məhəmməd Xan onların arxasınca süvariləri göndərdi ki, onları izləsin, lakin çalışsınlar ki, bacardıqları qədər, onları heç kəs tapa bilməsin. O iki atlı Təbərsi qalasına çatdılar, hər ikisi şəhid oldular. Tehrandə qalan o biri dostlara gəldikdə isə onlardan bəziləri Qəzvinə qayıtdı və onlar da şəhid edildilər.

Bir dəfə maliyyə rəisi Mirzə Şəfi qatilin yanına gəldi və ona dedi: “Ağa, sən dəvəş təriqətinə mənsubsan yoxsa sən şəriət əhlisən? Əgər şəriət əhlisənsə, onda o alim müctəhidin ağzına nə üçün elə qəddar ölümcül zərbə vurdun?! Əgər dəvəşsənsə və təriqətlə gedirsənsə, təriqətin qaydalarından biri budur ki, heç kəsə zərər vurmayasın. Onda sən mətin müctəhidi necə öldürdün?” “Ağa,” o cavab verdi: “Şəriətdən əlavə və təriqətdən başqa, bizim həm də Həqiqətimiz var. Mən Həqiqətə xidmət etdiyim üçün onun əməllərinin cəzasını verdim.”¹¹

Bu Əmrin həqiqəti açılmazdan və hər şey aydınlaşmazdan öncə belə şeylər baş verərdi. Çünki o zaman heç kəs bilmirdi ki, Həzrət Babın Zühuru Camal`i-Mübarəkin Zühuru ilə başa çatacaq

və qisas qanunu ləğv ediləcək və Allahın Qanununun təməl prinsipi bu olacaqdı ki, “ölmək öldürməkdən yaxşıdır”; ədavət və çəkişmə bitəcək, müharibə və qətl qanunu yox olacaq. O zamanlar bu kimi şeylər baş verərdi. Lakin həmd olsun Allaha, Camal'i-Mübarəkin gəlişi ilə elə bir sülh və ahəng şəfəqi parladi, elə bir həlimlik və dözümlülük, üzə çıxdı ki, Yəzddə kişilər, qadınlar və uşaqlar düşmən atəşinin hədəfi olanda və ya qılıncdan keçiriləndə, rəislər və mənfur üləmalar və onların ardıcılıarı birləşəndə və birlikdə o müdafiəsiz qurbanlara hücum çəkəndə və onların qanını tökəndə - ismətli qadınları doğrayıb bədənələrini parça-parça edəndə, yetim qoyduqları uşaqların boğazlarını xəncərlə kəsəndə, parçalanmış və şikəst edilmiş əzaları oda tutanda – Allahın dostlarından heç biri onlara əl qaldırmadı. Doğurdan da, uzun zaman öncə Kərbəladada şəhid olanların həqiqi şərikləri arasında – bir kişi vardı, başının üstündə qılıncın parıltısını görəndə o nabatı öz qatilinin ağzına atdı və qışqırdı, “bu miskini şirin ağızla öldür – çünki bu fəda məqamıdır, ən böyük şəhidlikdir, mənim ən istəklili arzumdur!”

Gəlin öz mövzumuza qayıdaq. Qəzvində o dinsiz əmisi Molla Tağının öldürülməsindən sonra Tahirə şiddətli sıxıntılara düşdü. O dustaq idi və ürəyini kədər bürümüşdü, baş verən ağrıdıcı hadisələrə görə qəm çəkirdi. Onu hər tərəfdən nəzarətdə saxlayırdılar: qulluqçular, gözetçilər, fərraşlar və düşmənlər. Bu cür əzab içində ikən, Həzrət Bəhaullah Hadi Qəzvinini - tanınmış Xatuncanın ərinə paytaxtdan göndərdi və onlar kələklə onu o qarışıqlıqdan çıxarmağa müvəffəq oldular və onu gecə Tehrana çatdırdılar. O, Həzrət Bəhaullahın malikanəsinə düşdü və yuxarı mənzildə yerləşdi.

Bu barədə xəbər Tehrana çatanda, hökumət onu hər yerdə axtardı, amma yenə də dostlar davamlı bir axınla onu görməyə gəlirdilər, Tahirə isə pərdənin arxasında oturaraq, onlarla söhbət edərdi. Bir gün Vahid ləqəbli böyük Seyyid Yəhya da orada idi. O

bayırda oturduğu üçün Tahirə onu pərdənin arxasından eşidirdi. Onda mən uşaq idim, onun dizinin üstündə oturdum. Vahid bələğət və hərarətlə yeni Məzhərin zühuruna şahidlik edən əlamət və ayələr barədə söhbət edirdi. Tahirə birdən onun sözünü kəsdi, həyəcana gələrək dedi: “Ey Yəhya, qoy sənin sözlərin deyil, əməllərin sənin imanına şəhadət versin, əgər sən arifsənsə. Keçmişin hədislərini boş-boşuna təkrar etməyi saxla, çünki xidmət günü, dəyanətli hərəkət günü gəlib. İndi Allahın həqiqi əlamətlərini nümayiş etdirmək, mövhumat pərdələrini parçalamaq, Allahın Sözüni yaymaq, özümüzü Onun yolunda fəda etmək zamanıdır. İndi söz deyil, əməl lazımdır!”

Camal'i-Mübarək Tahirənin Bədəştə səfəri üçün müfəssəl hazırlıqlar gördü və onu bir dəstə müşayiətçi ilə göndərdi. Onun Özünün dəstəsi bir neçə gün sonra o bölgəyə yola düşdü.

Bədəştdə böyük bir açıq sahə vardı. Onun ortasından çay axırdı, onun isə sağında, solunda və arxasında üç bağ vardı, Cənnətin həsəd aparacağı bağlar. O bağlardan biri Quddus üçün ayrıldı, lakin bu gizli saxlanıldı. O birisi Tahirə üçün ayrıldı, üçüncüdə isə Həzrət Bəhaullahın çadırı quruldu. Üç bağın arasında sahədə inananlar öz çadırlarını qurdular. Axşamlar Həzrət Bəhaullah, Quddus və Tahirə bir araya gəlirdilər. O günlərdə Həzrət Babın vəd olunmuş Qaim olması hələ elan edilməmişdi; Məhz Camal'i-Mübarək Quddusla külli Məzhərin gəlişini və köhnə qanunların aradan qaldırılması və ləğvinin elan olunmasını hazırladı.

Sonra bir gün, və bunda bir hikmət vardı, Həzrət Bəhaullah xəstələndi; yəni bu yüngül xəstəlik həyatı bir məqsədə xidmət etməli idi. Birdən, hamının gözü qarşısında, Quddus öz bağından çıxdı və Həzrət Bəhaullahın çadırına daxil oldu. Lakin Tahirə ona xəbər göndərdi ki, onların Ev Sahibi xəstə olduğu üçün Quddus onu öz bağında ziyarət etsin. Onun cavabı bu oldu: “Bu bağ daha yaxşıdır, sən buraya gəl.” Tahirə, üzündə rübənd olmadan, öz

bağından çıxdı və Həzrət Bəhaullahın çadırına gəldi; və gələn kimi də bu sözləri ucadan dedi: “Şeypur çalınır! Böyük Şeypur üflənir! Külli Zühur indi elan olundu!”¹³

Həmin çadırdə toplanmış inananlar vahimələndilər, hər biri özündən soruşdu, “Şəriət necə ləğv oluna bilər? Bu necə ola bilər ki, qadın burada çadrasız dayansın?”

“Vaqiə surəsinə oxu,”¹⁴ Həzrət Bəhaullah dedi; surəni oxudular: “Gələcək o Gün qəfil gələcək... O gün (bəzilərinə) alçalır. O Gün (bəzilərinə) ucaldır!...” və beləcə yeni Zühur dövrü elan olundu və böyük Qiyamət aşkar oldu. Əvvəlcə, orada olanlar qaçdılar, bəziləri Dini tərk etdilər, bəziləri isə bu zaman şəkk və şübhənin qurbanı oldular, bir neçəsi də bir qədər tərəddüddən sonra Həzrət Bəhaullahın hüsuruna qayıtdılar. Bədəşt Müşavirəsi sona yetdi, külli Məzhərin gəlişi elan olundu.

Bundan sonra Quddus Təbərsi¹⁵ qalasına getdi, Camal`i-Mübarək isə ərzaq və təchizatla Niyalaya yola düşdü, məqsədi oradan sonra gecə ilə düşmənin düşərgəsindən keçərək Qalaya daxil olmaq idi. Lakin Amulun Hakimi Mirzə Tağı bundan xəbər tutdu, yeddi yüz atıcı ilə Niyalaya gəldi. Gecə ilə kəndi mühasirəyə alaraq o, Həzrət Bəhaullahı on bir atlı ilə geriye, Amula göndərdi və haqqında əvvəllər danışdığımız o fəlakət və iğtişaşlar baş verdi.

Tahirə isə Bədəştdəki ayrılmadan sonra əsir alındı, zalımlar onu gözətçilərin nəzarəti altında geriye, Tehrana göndərdilər. Orada o, Kələntər Mahmud Xanın evində dustaq edildi. Lakin o alovlanmışdı, məftun olmuşdu, rahatlığını itirmişdi, sakitləşə bilmirdi. Tehranın xanımları bu və ya digər bəhanə ilə onu görmək və onu dinləmək üçün toplaşırdılar. Bu vaxt şəhər Hakiminin evində oğlunun toy mərasimi vardı; toy mərasiminə hazırlıq getdi, ev bəzədildi. Tehran xanımlarının ən seçilmişləri, şahzadələr, vəzirlərin və digər böyükələrin xanımları dəvət olundu – kanon və çağanə səsləri, musiqi və tərənələr. Sonra Tahirə danışmağa

başladı. Bu böyük xanımlar elə ovsunlanmışdılar ki, tarı və qavalı unuttular, toy ziyafətinin keyfini atdılar, Tahirənin ətrafında toplaşırdılar və onun ağzından çıxan şirin sözlərə qulaq asdılar.

Beləcə o köməksiz bir əsir kimi qaldı. Sonra Şahın həyatına qəsd edildi.¹⁶ Fərman çıxdı; o ölümə məhkum edilmişdi. Baş Nazirin evinə çağırıldığını deyərək Onu Kələntərin evindən çıxardılar. O üzünü və əllərini yudu, ən qiymətli libaslarını geydi, qızılgül ətirliyi ilə ətirənərək evdən çıxdı.

Onlar onu bağa gətirdilər, orada cəlladlar gözləyirdilər; lakin onlar tərəddüd etdilər və onun həyatına son qoymaqdan imtina etdilər. Sərxoş, sifəti və ürəyi qara bir nöqə tapdılar. Elə o da Tahirəni boğdu. O dəsmalı onun ağzına tıxadı və boğazına tərəf itələdi və boğdu. Sonra onlar onun pak bədəninə orada, bağda olan quyuya atdılar, üzərinə isə daş və torpaq tökdülər. Lakin Tahirə son dərəcə şad idi, o könül rahatlığı ilə şəhid olacağı müjdəsini qəbul etmişdi; o nəzərlərini Uca Mələkuta dikdi və həyatını fəda etdi.

Ona salam və tərif olsun. Cənnətdən gələn nur seli onun üzərinə düşdükcə onun torpağı mübarək olsun.

Qeydlər:

Həzrət Əbdül-Bəhanın Vəfalı Möminlər Haqqında Xatirələrindən alınmışdır; fars dilindən Məziyə Qeyl tərəfindən tərcümə edilmiş və qeydlər edilmişdir (Wilmette Bahai Publishing Trust, 1971) səh. 190-203.

1. Tahirə kimi tələffüz edilir.

2. Nəbil`i-Əzəm, *Dan Yerinə şəfəqləri, ingilis dilinə Şövqi Əfəndi tərəfindən tərcümə edilmiş və redaktə olunmuşdur. Wilmette, Baha`i Publishing Committee, 1932). Səh. 81, qeyd 2, səh 285, qeyd 2. Şövqi Əfəndinin tərcümə etdiyi müəyyən sətirlər buraya daxil edilmişdir.*

3. Şeyxi Məktəbinin iki yaradıcısından birincisi.

4. Quran, J. M. Rodwell tərəfindən tərcümə edilmiş, London. J.M.

- Dent, 1933) 17:1; 30:56; 50:19;
5. Altıncı İmam
6. Əhsənül-qisas (Qəyyümul-Əsma) Yusif surəsinə Həzrət Babın təfsiri – buna Babilərin Quranı deyirdilər, bu yazını ərəb dilindən fars dilinə Tahirə tərcümə etmişdi. Şövqi Əfəndi, Allah yanımızdan keçir (Wilmette Bahai Publishing Trust, 1970) səh.23
7. Quran 3:54, “Onda biz dua edib Allahın lənətini yalan danışanların üstünə endirəcəyik!” Cəza bəd dua ilə oldu.
8. Quran 21:48; 19:37 və s. İslamda Sirat körpüsü - qılınç kimi iti, tük kimi nazik – cəhənnəmdən cənnətə uzanır.
9. Nəbil`i-Əzəm, Dan Yerin Şəfəqləri, səh 276. Qatil babi deyildi, Şeyxi liderlərinin, Qoşa İşıqların heyranı olan bir şəxs idi.
10. Nəbil`i-Əzəm, Dan Yerin Şəfəqləri, səh 278.
11. Bu belə bir ehkama işarədir ki: Allaha aparan üç yol var: şəriət, təriqət, və həqiqət. Yəni ortodoks qanunlar, dərvişlərin yolu və həqiqət. R.A. Nicholson, “Cəlaləddin Rumi, Şərhlər.” Cəlaləddin Ruminin məsnəviləri. Reynold A. Nicholsonun tənqidi qeydləri, tərcüməsi və şərhləri (London, Lizac, 1925-1940).
12. Əbədiyaşarın on səkkizinci Hərfi, iyirmi yeddi yaşında ikən Barfuruşda təsvirəgəlməz qəddarlıqla şəhid edilmişdi. Həzrət Bəhaullah ancaq Həzrət Babdan sonra olmaqla ona ən böyük məqam əta etmişdi. Nəbil`i Əzəm, Dan Yerin Şəfəqləri.
13. Quran, 74:18 və 6:73. Habelə, İsaya 27:13, Zəkəriyyə 9:14
14. Quran, surə 56
15. Yeni Dinə qarşı İranda dövlət və dini hakimiyyət tərəfindən sisteməlik kampaniya başlatılmışdı. Təcrid olunduqları yerlərdə mümkün olduqda, inananlar hökumət, din xadimləri və insanlardan müdafiə olunmaq üçün birləşib dəstələr yaradırdılar. Mazandaran meşələrindən keçərkən, xəyanətə uğrayıb mühasirəyə alınan, çox hissəsi ilahiyyət tələbələri olan təxminən üç yüz inanan Şeyx Təbərsi qalasını tikdilər və İran ordularına qarşı on bir ay dayandılar. Nəbil`i-Əzəm, Dan Yerin Şəfəqləri, 19 və 20-ci fəsillər; Şövqi Əfəndi, Allah yanımızdan keçir, səh. 37.
16. 1852-ci ilin 15 avqustunda üç gənc babi şahı tüfəngdən açılan atəşlə yaraladılar. Bundan sonra hakimiyyət babiləri ucdantutma

qətlə etdi, onun kulminasiyası Renan tərəfindən “dünyanın tarixində bəlkə də bənzəri olmayan bir gün” kimi təsvir edilmişdi. George Nathaniel Curzon. İranlılar və İran məsələsi (London, Longmans, Green 1892) səh. 501-502 və Şövqi Əfəndi, Allah yanımızdan keçir, səh. 62.

**3) İran qadınlari və qızları ev geyimində, 1880-ci il.
Zəngin bir hərəmxanada qadın öz uşaqları və qulluqçusu ilə
(sagda oturmuş).**

Şövqi Əfəndi: Rəşadətli Tahirə

Həzrət Bəhaullah, o fəlakətli günlərin ayrılmaz hissəsi olan əzab və məşəqqətlərə qəddarcasına məruz qalarkən, Əmrin başqa bir işığı, rəşadətli Tahirə onların dağıdıcı gücünə sürətlə təslim olmaqda idi. Onun meteor kimi meydana çıxıb, Kərbəladə başlayan və Bədəştə kulminasiyaya çatan uğurlu fəaliyyəti Bəhai tarixinin ən qasırğalı dövrünün, gerçəkdən, ən təsirli epizodlarından biri hesab olunacaq şəhidliyi ilə son mərhələsinə yaxınlaşmaqda idi.

Hacı Molla Saleh Bərəqaninin yüksək nüfuza malik, üzvlərinin İran din xadimləri ierarxiyasında həsədaparıcı bir məqama sahib olan ailəsinin bir törəməsi; şanlı Fatimənin şərəfinə onun adının daşıyıcısı; ailəsi və qohumları tərəfindən Zərrintac (qızıl tac) və Zəkiyyə (iffətli) adlandırılan; Həzrət Bəhaullahla bir ildə doğulan; hələ uşaqlıqdan həm ağılı, həm də gözəlliyi ilə həmsəriləri tərəfindən qeyri-adi istedadla malik uşaq kimi baxılan; ölkəsinin hətta bəzi ən yüksək və alim üləmaları tərəfindən, yeni Müjdəni qəbul etməzdən öncə, ifadə etdiyi baxışlarının parlaqlığı və yeniliynə görə yüksək ehtiram göstərilən; onun heyranı olan müəllimi Seyyid Kazım tərəfindən Qürrətül-Eyn kimi tərif alan; “Qüdrət və Əzəmət Dili” tərəfindən Tahirə (pak) adlandırılan; Əbədiyaşarın Hərfləri arasında Həzrət Baba iman gətirən yeganə qadın, bu kitabın əvvəlki səhifələrində qeyd edildiyi kimi, son

nəfəsinə qədər təbliğ etməkdə davam etdiyi Dinlə onun ən təhlükəli anında ram edilməz ruhunun bütün atəşi ilə ilk əlaqəsini qurmuşdu. Atasının şiddətli etirazlarından çəkinməyərək; əmisinin küfrlərinə məhəl qoymayaraq; əri və qardaşlarının ciddi-cəhdli təhriklərindən təsirlənməyərək; onun fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmaq üçün mülki və dini hakimiyyətin əvvəlcə Kərbəladada, sonra Bağdadda və daha sonra Qəzvində gördükləri tədbirlər qarşısında cəsarətini saxlayaraq o canfəşanlıqla Babi Əmrini təbliğ edirdi. Bəlağətli çağırışları, qorxmaz mühakimələri, trak-tat, şeir və tərcümələri ilə, təfsirləri və yazışmaları ilə o həm ərəblərin, həm də farsların xəyallarını alovlandırmaqda və onları yeni Dinə cəlb etməkdə, öz nəslinin özbaşınalığını ittiham etməkdə, öz xalqının adət və həyat tərzində inqilabi dəyişiklikləri müdafiə etməkdə mətinlik göstərdi.

Məhz o idi ki, hələ şiə İslamının ən möhkəm qalası olan Kərbəladada olarkən o şəhərdə yaşayan üləmaların hər birinə uzun məktublar yazmışdı, - o üləmalar ki, qadınlara heyvanlardan bir az üstün məxluq kimi baxır, hətta onların ruhlarının olmasını belə inkar edirdilər, - bu məktublarda o öz uca məqsədini isbatlayır və onların şər planlarını ifşa edirdi. Məhz o idi ki, elə həmin şəhərin fanatik sakinlərinin adət-ənənələrinə açıqca məhəl qoymadı, İmam Hüseynin şəhadətinin Məhərrəm ayının ilk günlərində təfərrüatla qeyd edilən ildönümünə cürətlə etinasızlıq göstərdi və bunun yerinə Həzrət Babın elə Məhərrəmin birinci gününə düşən mövlud gününü qeyd etdi. Məhz özünün qeyri adi bəlağəti və gətirdiyi dəlillərin heyrətedici gücü ilə o, yeni Vəhyin müjdələrini atəşlə yaymaq səylərindən daşındırmağa çalışan Bağdadın şiə, sünni, xristian və yəhudi əsilzadələrinin nümayəndələrini çıxılmaz vəziyyətə saldı. Məhz o idi ki, ən yüksək bacarıqla öz imanını müdafiə etdi, öz davranışına evində və Bağdadın müftisi məşhur fəqih Şeyx Mahmud Əlusinin qarşısında haqq qazandırdı, o idi ki, sonralar şahzadələrə, Kirmanşahda yaşayan üləmalar və

rəsmilərlə tarixi mübahisələr apardı və bu zaman onun Həzrət Babın Kövsər surəsinə təfsiri insanlar qarşısında oxundu və tərcümə edildi və bu mübahisələr Əmrin və onun ailəsinin Əmri qəbul etməsi ilə nəticələndi. Məhz bu görkəmli dərəcədə istedadlı qadın idi ki, Yusif surəsinə Həzrət Babın uzun təfsirindən (Qəyyimül-Əsma) iranlı dindəşlərinin faydalanması üçün tərcüməsini üzərinə götürdü və əlindən gələni etdi ki, o qüdrətli Kitabın verdiyi biliyi yaysın və onun məzmununu izah etsin. Bu məhz onun qorxmazlığı, bacarığı, təşkilatçılıq qabiliyyəti və sönməz şövqü idi ki, onun yeni qazanılmış qələbələrini Qəzvin kimi İslamın yüzdən az olmayan ən yüksək din liderlərinin bu şəhərin divarları arasında sakin olmaları faktı ilə qürurlanan ədavət mərkəzində möhkəmləndirdi. Məhz o idi ki, Tehrandə Həzrət Bəhaullahın evində, şanlı Vahidlə unudulmaz söhbətinin gedişində, yeni Zühurun əlamətləri barədə söhbətini qəflətən kəsdi və o zaman uşaq olan Həzrət Əbdül-Bəhanı dizinin üstündə oturduğu halda, onu ehtirasla sövq etdi ki, qalxsın və öz imanının dərinliyini və səmimiyyətini qəhrəmanlıq və özünü fəda etmə əməlləri ilə nümayiş etdirdi. Tehrandə şən-şöhrətinin ən yüksəyə çatdığı bir zamanda məhz onun qapısına paytaxtın qadın cəmiyyətinin qaymağı toplanırdı ki, onun Dininin bənzərsiz ehkamları barədə onun söhbətlərini eşitsinlər. Məhz onun sözünün sehri idi ki, evində dustaq edildiyi Mahmud xan Kənləntərin oğlunun toyuna gəlmiş və onun hər bir sözünü su kimi içən qonaqları şənlikdən ayıraraq öz ətrafına toplamışdı. Baş vəzirin müavinlərinin onu istintaq etmək üçün təyin etdikləri elə dustaq edildiyi həmin evdə yeddi müşavirədə yeni Vəhyin iddia və üstün xüsusiyyətlərini məhz onun ehtiraslı və qeyd-şərtsiz təsdiqi idi ki, sonda ona ölüm hökmü çıxarılmasını tezləşdirdi. Məhz onun qələmindən axan mədhiyyələr idi ki, çox fərqli bir dillə onun yalnız Həzrət Babın dininə deyil, həm də Həzrət Bəhaullahın uca, lakin hələ açılmamış missiyasına olan imanına şəhadət verirdi. Və

nəhayət, heç də az əhəmiyyətli olmayan budur ki, məhz onun təşəbbüsü ilə idi ki, Bədəşt Konfransında iştirak edərkən, inqilabi, lakin hələ tutqun şəkildə başa düşülən Zühurun ən meydanoxuyucu şərləri onun həvvari yoldaşları qarşısında açıqlandı və yeni Nizam İslam qanun və təsisatlarından daimi olaraq ayrıldı. Bu cür heyranedici nailiyyətlər bütün paytaxt boyunca tüğyan edən qasırğanın arasında onun şəhidliyi ilə şərəflənməli və son zirvəsinə yetməli idi.

Bir gecə, ölümünün lap yaxında olduğunun fərqlində ikən, o, gəlinlik paltarını geyindi, ətirləndi və Kələntərin həyat yoldaşının ardınca adam göndərərək onu gözləyən şəhidlik barədə gizli məlumatı ona çatdırdı və son arzularını bildirdi. Sonra öz otağına qapanaraq dua və meditasiya halında öz Məhbubunun vüsəlinə şahid olacaq saati gözlədi. O otaqda vargəl edərək həm kədər, həm də zəfər ifadə edən təkbir dualarını oxudu və düz gecə yarısı Əziz xan Sərdarın fərraşları gəldilər ki, onu şəhər darvazalarının kənarında olan bağa aparsınlar, o bağ ki, onun şəhidlik yeri olacaqdı. O, bağa gələndə, Sərdar sərxoş idi və kiçik zabitlərlə əyyaşlıq edir, ucadan qəhqəhə çəkib gülürdü, kobudcasına əmr etdi ki, onu həmən boğub quyuya atsınlar. İntuitiv olaraq elə bu məqsəd üçün götürdüyü və son nəfəsində onu buraya müşayiət etmiş Kələntərin oğluna verilən həmin ipək baş ötrüyü ilə o ölümsüz qəhrəmanın həyatına son qoydular. Onun bədənini quyuya saldılar və üzərinə torpaq və daş tökdülər. Bunu belə onun özü arzu etmişdi.

Bu böyük baby qəhrəmanın, ilk qadın azadlığı uğrunda şəhidin həyatı beləcə sona yetdi, o insan ki, ölüm anında ona keşik çəkmək üçün qoyulmuş qarovula üzünü tutaraq cürətlə demişdi: “Siz mənə nə qədər tez istəsəniz, öldürə bilərsiniz, amma qadınların azadlığını saxlaya bilməzsiniz.” Onun həyat fəaliyyəti qısa olduğu kimi, göz qamaşdırıcı, hadisələrlə zəngin olduğu kimi faciəvi idi. Qəhrəmanlıqları əsas etibarilə naməlum qalmış və xarici

ölkələrdəki müasirləri tərəfindən tərənnüm edilməmiş həvvari yoldaşlarından fərqli olaraq, bu ölümsüz qadının şan-şöhrəti xaricdə səs saldı və diqqət çəkici bir sürətlə qərbi Avropanın paytaxtlarına yayıldı, müxtəlif millətlərin, peşə sahiblərinin və mədəniyyətlərin kişi və qadınlarının şövqlü heyranlığına və onların atəşli tərifinə səbəb oldu. Təccüblü deyil ki, həzrət Əbdül-Bəha onun adını bir-birinin ardınca gələn zühur dövrlərində özlərinə xas dəyər və misilsiz məqamları ilə sadə qadınların arasında zirvə kimi ucalan Sara, Asya, Bakirə Məryəm və Fatimə ilə bir sırada çəkmişdi. Həzrət Əbdül-Bəhanın özü yazmışdı ki: “Bəlağətdə o əsrin fəlakəti, məntiqi mühakimədə dünyanın bəlası idi.”² Bundan da ötəri O onu “Allaha məhəbbətdən alışıbmış bir məşəl” və “Allahın kərəmi ilə alovlanmış bir çıraq” kimi təsvir etmişdi.

Doğrudan da, Tahirənin ecazkar həyat tarixi, onun ilhamının bilavasitə Mənbəyi olan Həzrət Babın Özü kimi, sürətlə uzaqlara səs saldı. “Prodige de science, mais aussi prodige de beaute” Həzrət Babın və Onun həvvarilərinin həyatının görkəmli bir şərhçisi tərəfindən onun tərənnümü idi.³ “İranın Janna Darkı, şərq qadınının azadlıq lideri... o kəs ki, həm orta əsrlər Heloise-sini, həm də neoplatonik Hipatiyanı xatırladırdı”⁴ xüsusi olaraq, Sara Bernhardtın onun həyatının dramatik versiyasını yazmasını xahiş etdiyi görkəmli bir dramaturqdan tərənnümü belə idi.⁵ Kedlestonlu Lord Kurzon şahidlik edir ki, “Sevimli, lakin tələssiz Qəzvin şairəsi, Zərrintacın qəhrəmanlığı müasir tarixin ən təsirli epizodlarından biridir.”⁶ Qürrətül-Eyn kimi bir qadının meydana çıxması,” məşhur Britaniya şərqşünası professor E.Q. Braun yazırdı, “istənilən ölkədə və istənilən dövrdə nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır – xeyr, demək olar, bir möcüzədir... Əgər Babın dini heç bir böyüklüyə iddia etməsəydi, onun Qürrətül-Eyn kimi bir qəhrəmanı doğurması.... kifayət edərdi.”⁷ “Qürrətül-Eynin islam ölkələrində

səpdiyi məhsul,” görkəmli ingilis din xadimlərindən biri Dr. T. K. Çeyne kitablarının birində qətiyyətlə təsdiq edir, “indi meydana çıxmağa başlayır... İranda sosial islahatlar kataloqunu açmaq şərəfi ... bu nəcib qadına məxsusdur...”⁸ Görkəmli fransız diplomatı və parlaq bir yazar Comte de Gobineau ona istinadən bunları yazırdı: “Birmənalı olaraq bu dinin ən diqqətəlayiq və maraqlı təzahürlərindən biri idi.” Sonra o əlavə edir, “Qəzvində o bütün mənələrdə bir möcüzə idi.” Daha sonra o yazır: “Onun həyatının müxtəlif dövrlərində onu tanıyan və onu eşidən çoxlu insanların hamısı ... mənə deyirdilər ki, o danışanda insannın ruhu dərinliyinə kimi ehtizaza gəlirdi, heyranlıqla dolurdu və göz yaşları çıxarırdı.”⁹ Ser Valentin Chirol yazır: “Onun xatirəsindən daha dərin heç bir xatirə daha ehtiramla anılmır, ya daha böyük şövq doğurmur, və həyatı dövründə onun göstərdiyi təsir bu gün də qadınlara təsir etməkdə davam edir.”¹⁰ Böyük türk yazarı və şairi Süleyman Nazif[m] bəy Babilər haqqında yazdığı kitabında nida edir, “Ey Tahirə, sən min Nəsrəddin şahlara dəyərsən.”¹¹ Avstriya prezidentlərindən birinin anası, xanım Marianna Hainischin ona göstərdiyi ehtiram belə ifadə olunmuşdu ki: “Tahirə ən böyük qadınliq ideali olmuşdur... Tahirənin İran qadınları naminə həyatını verdiyi şey üçün mən də Avstriya qadınları üçün etməyə çalışmalıyam.”¹²

Bütün beş qitə boyunca onun haqqında daha çox bilmək istəyən alovlu heyranlar çox və müxtəlifdir. Nə qədər insanların davranışı onun ilhamverici nümunəsi ilə nəcibləşmişdir, o kəslər ki, onun bənzərsiz mədhiyyələrini əzbərləmişlər, yaxud şeirlərinə musiqi bəstələmişlər, o kəslər ki, onların gözləri qarşısında onun ramedilməz ruhunun görüntüsü sayrışır, ürəklərində zamanın tutqunlaşdırma bilməyəcəyi məhəbbət və heyranlıq həkk olunub, qəlblərində o cür cəsarətlə, eyni sədaqətlə onun özü üçün seçdiyi və Babi dinini qəbul etdiyi andan ölümünə qədər heç zaman dönmədiyi yolla getmək qətiyyəti yanır.

Qeydlər

Allah yanımızdan keçir kitabından götürülmüşdür. (Wilmette: Bahai Publishing Trust) s'h/ 72-77

1. Bədəşt Konfransını Şövqi Əfəndinin təsvirindən. Bax, Allah yanımızdan keçir. Səh. 31-33.
2. Əbdül-Bəha. Səyyahın hekayəti: Həzrət Babın tarixini işıqlandırmaq üçün yazılmışdır. Əsli fars dilində, E. Q. Braunun müqəddiməsi və izahatı ilə, ingilis dilinə tərcümə edilmişdir: Kembric, University Press, 1891, 2-ci cild, səh.20.
3. A. L. M. Nicolas, Seyid Əli Məhəmməd Bab:historie (Paris: Dujarric, 1905, səh. 273
4. Jules Bois: Babism və Bəhaizm, Forum (Concord, N.H), Cild 74, iyul 1925, səh. 1-10
5. Əvvəlcə dramaturq Catulle Mendèsdən (1841-1909) xahiş edilmişdi, o yazını təhfil verə bilməyəndə, yazıçı Julies Boisdən (1871-1943) xahiş edildi.
6. George Nathaniel Curzon, İran və İran məsələsi (London, Longmans, Green, 1892) cild.1, səh. 497, qeyd 2.
7. E..Q. Braun. Abdul-Baha, Səyyahın hekayəti, cild.2, qeyd Q, səh. 213.
8. T.K.Cheyne, İrqlərin və Millətlərin bəridirilməsi, (London: A&C Black, 1914) səh.114, 115.
9. A. Gobineau, Asiyada dinlər və fəlsəfələr, (fransızca) (Paris, Didier, 1865) səh. 136-137, 150. Emili McBride Perogord-un tərcüməsində. Dan Yerin Şəfəqlərinin fransız dili tərcüməsində qeydlər. (Wilmette: 111, Bahai Publishing Trust, 1977) səh. 76
10. Valentin Chirol, Orta Şərq Məsələləri (London: J. Murray, 10903) səh. 124
11. Süleyman Nazif, Nəsrəddin şah və babilər, (İstanbul, Knaaet kitabxanası, 1923). İngiliscə tərcüməsində, Süleyman Nazif, Tahirə haqqında parçaların tərcüməsi... səh..35, 44-49. Nicati Alkan, “Süleyman Nazifin Nəsrəddin şah və babiləri. Babi-Bəhai tarixi üzrə osmanlı mənbələri. Tairx, Şeyxi, Babi və Bəhai araşdırmaları, cild 4. #2 (Noyabr 2000).

12. Marta Rutun İranın ən böyük qadını Tahirə Pak kitabında verilmişdir. (Karaçi, Root, 1938). Səh 112. Yenidən çap Los Angeles, Kəlimat Press, 1981). Marianne Hainisch (1839-1936) 1901-ci ildə Bund Österreichischer Frauenvereine-nin əsasını qoymuşdu. 1920-1928-ci illərdə Avstriyanın prezidenti olmuş Michael Hainisch-in anasıdır.

Tahirə tarixdə Şərq təəssüratları

19-cu əsrin sonlarında İran qadınlarının qış geyimi. Solda dayanan qadının əlində sulu qəlyan var.

Sabir Afaqi: Qürrətül-Eyn Urdu Ədəbiyyatında

Qürrətül-Eyn Tahirə dünya dinlərinin tarixi səlnaməsində şanlı bir mövqe tutur. Məhəmməd İqbalın Xatuni-Əcəm (İranın Xanımı) adı verdiyi bu bərabəri olmayan xanım, XIX əsrin o hünərli və cəsur qadını ki, İran üfüyündən parladı və öz biliyinin kamilliyi və poeziyasının üstünlüyü ilə yazıçıların və şairlərin ürək və qəlblərini məftun etdi. Fars, ərəb, ingilis və onlarla digər dillərdə olduğu kimi urdu dilində də Tahirənin şəxsiyyəti və poeziyası haqqında çox yazılmışdır və hələ də yazılmaqdadır.

Tahirə yeni dinin sədaqətli bir mübəlligi idi və yeni bir şeir gətirdi. Quran, hədislər, İslam fiqhi və din prinsipləri haqqında elə dərin biliyə malik idi ki, onun müasirləri olan üləmalar ondan faydalanardılar. O bir müctəhid qızı idi və əgər o qadın olmasaydı, özü də müctəhid olacaqdı.

Əcəm Xatını 1817-ci ildə, İranda Qəzvində doğulmuşdu. Hələ gəncliyinin çiçəklədiyi bir vaxtda O biliyi və sənəti ilə İranın başqa şəhər və mahallarında məşhur olmuşdu. O, bəbi dinini qəbul etdi və Həzrət Baba ilk iman gətirən və Əbədiyaşarın Hərfləri ləqəbi verilmiş on səkkiz nəfərin arasında idi. O islama aid təhsil və biliyi

Qəzvində və İraqda almışdı və yeni tapdığı dini Bağdadda, Kirmanşahda, Qəzvində, Tehrandə və Mazandaranda təbliğ edirdi. 1852-ci ildə Tehrandə Elxani bağında şəhid edilənə qədər (boğulub öldürülmüşdü) yeddi il məhbus həyatı yaşamağa məhkum edilmişdi. Sonra onu qurumuş quyuya atmış və üstünə torpaq və daş tökmüşdülər. Cəlladlarına onun son sözləri belə olmuşdu: “Siz məni nə qədər tez istəsəniz, öldürə bilərsiniz, amma qadınların azadlığını saxlaya bilməzsınız.”¹

Tahirə Asiyada qadınların azadlığına, kişi və qadınların bərabərliyinə çağıran ilk qadın idi. Onun ailəsi Baraqaqanilər Qacar sülaləsi dövründə elmi və qabiliyyətləri ilə məşhur idi. Bu ailədən olan üç qardaş – Molla Məhəmməd Taqi, Molla Məhəmməd Saleh və Molla Məhəmməd Əli yalnız tanınmış və alim adamlar deyildilər, həm də öz dövrlərinin müctəhidləri idilər.

Qürrətül-Eyn Hacı Molla Saleh Baraqaqanın qızı idi. Təhsilini tamamladıqdan sonra, Tahirə birinci əmisi oğlu Molla Məhəmmədlə evləndi. Bu evlilikdən iki oğul və bir qız doğuldu. Qızı anasının - Tahirənin ölümündən sonra dünyasını dəyişdi. Tahirənin oğlunun bir nəvəsi Şeyx Məhəmməd İsmayıl Nemətullah Varta (1342 h.s) məşhur bir bəhai şairi oldu. Vartanın anası Şeyx Məhəmməd İsmayılın qızı Məsumə xanım idi. Tahirənin digər oğlu Məhəmməd İbrahim isə İraqa getdi və məşhud din alimi oldu.

Tahirə o dövrün bərabəri olmayan bir xanımdır. O, dühası və mühakiməsi, cəsarəti və hünəri, biliyi və ayıqlığı ilə şərqin və qərbin məşhur şəxsiyyətlərinin heyranlığını qazanmışdı.

Möminlik, iffət və ləyaqət mücəssəməsi olan Tahirə eyni dərəcədə həm Seyyid Əli Məhəmməd (Həzrət Bab), həm Həzrət Bəhaullah, həm həzrət Əbdül-Bəha, həm də Şövqi Əfəndi tərəfindən tərif edilmişdi.

Tahirənin necə məşhur olduğunu bu faktdan görmək olar ki, İranın tarixi, Babi hərəkəti, yaxud qadınların azadlığı haqqında

istənilən dildə yazılan, demək olar, hər bir kitabda biz Tahirəyə istinad görə bilirik. Qeyd etməyə dəyər ki, Tahirənin adını qərbin heyranlıq və ehtiramla çəkən məşhur şəxsiyyətləri arasında Lord Kurzon¹, Jozef Artur², Qobino³, Professor Çeyne⁴, Ser Françis Advard Yonqhasband⁵, Arminus Vamberi⁶, Edvard Braun⁷, A.L.M. Nikolas⁸, Marta Rut⁹, Laura Dreyfus Barni¹⁰, Klara Ede¹¹, Alessandor Bausani¹², Mərziyə Qeyli¹³, Con Hetçer¹⁴, Yan Ripka¹⁵ və Annemari Aximelin¹⁶ vardır.

Hind-Pakistan subkontinentində Tahirənin həyat və yaradıcılığından təsirlənmiş məşhur şəxslərin siyahısına bu adlar başçılıq edir: Məhəmməd İqbal¹⁷, Şeyx Əbdül Qədir¹⁸, Xavaja Həsən Nizami¹⁹, Süleyman Nazim Bəy, Sarojini Naidu²⁰, M. Hidayət Hüseyn²¹, Əbdül-Həlim Şərar²², Əziz Əhməd²³, Zahir Kəşmiri²⁴, Həbib Cəlib²⁵, Cəmilə Həşmi²⁶, İntizar Hüseyn²⁷, Əbr Ehsani Qinnori²⁸, Rəis Əmrahvi²⁹ və Kişvər Nahid³⁰.

Tahirənin həyatı və yaradıcılığı Hind-Pakistan subkontinentində çox yazarlara, şairlərə və alimlərə təsir etmişdir. Elə əsrin əvvəlindən Tahirənin şeirləri subkontinentin savadlı şəxslərinin ürəklərini məftun etdi. Onun şeirləri hər bir cəsarətli və sədaqətli qadın üçün cürət və ümid mənbəyi olmuşdur.

Qürrətül-Eyn böyük alim, ovsunlayıcı mübahisə ustası və nüfuzedici bir şairə idi. O türk, fars və ərəb dillərini eyni dərəcədə mükəmməl bilirdi. O müasirləri olan din alimləri ilə fəlsəfə və ruhaniyyət məsələləri barədə yazışmalarını bu dillərdə aparırdı. Əfsus! Onun poetik əsərlərinin əksəriyyəti kimi, bu məktub və yazışmaların da çox hissəsi itmişdir. Lakin bu məktublardan bəziləri Tarix`i Zühur`ul-Haq kitabında saxlanmışdır.³¹ Bunlar o məktublardandır ki, Bab`ül-Baba, Molla Hüseyn Buşruiyə (1813-1849), Bağdadın müftisinə, Molla Cavad Qəzviniyə və Hacı Kərim Kirmaniyə yazılmışdır. Bütün bu məktublar mükəmməl fars və ərəb dillərindədir.

Qürrətül-Eyn Tahirə biliyi və yəqinliyinə; iman və mü-

hakiməsinə; təmizlik və paklığına, iffət və təvazökarlığına; yazı və şeirlərinə; cəsarət və hünərinə; yüksək əxlaq və şirin sözlərinə; gözəllik və məlahətinə; səbr və dəyanətinə və sonda şəhidliyinə görə dünyada məşhur olmuşdur.

Tahirənin zamanında Qəzvində yüzdən çox din xadimi vardı. Amma onlar Tahirənin biliyi qarşısında aciz idilər və onu məğlub edə bilmirdilər. O öz ailəsindəki üləmalara belə qalib gəlmişdi. O, cəmiyyətdə cərəyan edən inancları tənqid edirdi. O bilik və ruhaniyyət mərkəzi olan Kərbəladə gözlənilən Mehdiyənin gəlişini elan etməklə insanları dəvət etməyə başladı. O həbs edildi. Daşlandı. Sürgün edildi. Kafir elan edildi. Əmlakı qarət edildi. İran məlakəsi olmaq təklif edildi. Amma Tahirə nə bu vəhşiliklərdən çaşdı, nə də hakimiyyət və məqam təkliflərindən şirnikləndi. O ölümə qalib gələrək zəfər qazandı. Onun böyük-lüyünün sirri məhz bu cəsarət və möhkəmlikdədir.

Tahirənin şeirlərində ildırım çaxmasında olduğu kimi şimşək və gurultu, yağışlı fəsildə leysan yağışlarında dağdan gələn sel kimi nəriltili və axın var. Əslində, o poetik ifadənin yeni ritmini və yeni tərzinin banisidir. Bu yeni ritm və tərz Babi, daha sonra isə Bəhai poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Tahirənin poeziyası onun dünyagörüşünün nəhəngliyinə, sənətinin səmimiyyətinə, bəyanının gücünə və onun hisslərinin dərinliyinə şəhadət verir.

Tahirə cəmiyyətdə modernizmin təbliğatçısı idi və onun yayılmasına çalışırdı. Poeziyada isə o eksperimentlərin və dəyişikliklərin tərəfdarı idi. Bu misalların işığında, biz Tahirəni modern İran poeziyasının banisi hesab edə bilərik, o poeziya ki, İranın sonrakı nəsillərində şairləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Müasir İran dörd böyük şairə doğurmuşdur: Qürrətül-Eyn Tahirə, Simin Bəhbəhani (1924), Pərvin Etesami (1906-1941) və Furuğ Fərruxzad (1938-1967). Lakin Tahirə onların arasında ən yüksək mövqedə durur. Onun adı çəkilən kimi bizim gözlərimizdə ulduz

parlayır və başımız sövq-təbiiliyi ilə hörmət və ehtiramla əyilir.

Ayinlərin tərk edilməsi, yeni müsbət dəyərlərin irəlilədilməsi, insanlığın birliyi, qadınların maaifləndirilməsi, dünya sülhünün bərqərar olması - o yüksək ideallar və ruhani dəyərlər idi ki, onların uğrunda Tahirə həyatını fəda etdi.

Tahirənin həyatının və poeziyasının Urdu ədəbiyyatına təsirini təqdim etməzdən öncə, gəlin bu məqam üzərində düşünək: Tahirənin ümumiyyətlə dünyada, konkret olaraq subkontinentdə belə şöhrət qazanmasının səbəbi nə idi? Tahirə haqqında mühazirə söyləyəndə yaxud onun həyatı və işi haqqında məqalə və oçerk dərc etdirəndə mənə tez-tez verilən suallardan biri budur. Bu məşhurluğun bir çox səbəbləri ola bilər. Lakin mən nə qədər bu məsələ üzərində düşünürəmsə, o qədər də aşağıdakıların ən üstün səbəblər olması mənə aydın olur:

1. Moğolların dövründə İranla Hind-Pakistan subkontinenti arasında sıx ədəbi və mədəni əlaqələr qurulmuşdu. Moğolların zamanında onlarca iran şairləri Hindistana gəlmiş, ədəbi dairələrdə böyük şərəf və sevgi ilə qarşılanmışdılar. Elə eyni mədəni norma davam etdi və Tahirənin adı və poeziyası 1880-ci ilin ətrafında Hindistana çatanda Hindistanın şair və yazıçıları o şairəni ehtiramla qəbul etdilər və onun poeziyasını rəğbətlə qarşıladılar.
2. Moğol şahzadəsi Zebunisa Məxfidən (1638-1702) başqa, İran və Hind-Pakistan subkontinenti 1817-ci ilə qədər qeyd edilməyə layiq bir şairə yetişdirməmişdi. Tahirənin səsi o boşluqda gələndə o, bütün poeziya və ədəbiyyat sevrələri özünə cəlb etdi və hamı onun böyüklüyünü etiraf etdi və ona heyran oldu.
3. Şəhidlik bütün zamanlarda və bütün dinlərdə qürur və şərəf rəmzi olaraq qalmaqdadır. Əl Hüseyn ibn Həllac Mənsurun (858-922) Bağdadda və Sərməd Şahidin (1618-1680) subkontinentdə gözqamaşdırıcı şəhidliyi insanların xatirində

qalmaqdadır. Tahirə də öz həyatını qurban verəndə və o şəhidlərin yolunu təzələyəndə həm ərəb, həm də qeyri-ərəb dünyası ona cəzb olundu.

4. Əgər bir insan məşhur deyilsə və onun missiyası böyük deyilsə, onun şəhid olması elə də böyük bir hadisə və ya faciəyə çevrilmir. Amma Tahirə dövrünün böyük alimi və şairəsi idi. Onun qarşısında dünyanı yenidən canlandırmaq missiyası vardı və onun şəhidliyi çox faciəvi bir şəraitdə baş verdi. Bütün bu üç element onun daim yaşamasına səbəb oldu. O əbədiləşdi, ölümsüz oldu.
5. Şərq cəmiyyətində qadın qorxaqlıq rəmzidir. Ondan heç bir böyük nailiyyət və ya fədakarlıq gözlənilmir. Belə bir ümumi qəbul olunmuş deyim var ki, əgər kişi qorxaqdırsa, ona qadın ürəkli deyirlər. Tahirə məhz bu cəmiyyətdə böyük və nəcib bir Əmr üçün həyatını fəda etdi. Bu cəsəət və fədakarlıq Tahirənin şöhrətinin daha bir səbəbi oldu.
6. Kişilərin bəslədikləri ən əziz arzu həmişə bu olub ki şah olsunlar, qadınlar isə mələkə. İnsanlar o məqama çatmaq üçün daim, hətta şəraf və nüfuzlarını itirmək bahasına da olsa da, gərgin çalışmışlar. Lakin Tahirənin vəziyyəti başqa idi. İran şahı onu dəvət etdi ki, onun mələkəsi olsun, amma Tahirə bundan imtina etdi. Bu inqita və qənilik də insanların ürəklərini cəzb etdi və onlar Tahirənin heyranı oldular.
7. Tahirənin məqamının belə üstün olmasının başqa bir səbəbi də bu idi ki, o, yeni dini xoş qarşılayıb onu qəbul edən ilk on səkkiz nəfərin arasında idi. Beləliklə, o sadəcə bir şairə kimi qalmadı, həm də müqəddəslik və paklıq məqamına yüksəldi. Bu keyfiyyətlər onun məşhur və ehtirama layiq bir insan olmasına kömək etdi.
8. Onun Hind-Pakistan subkontinentdə şan-şöhrətinin daha bir səbəbi də bəlkə budur ki, XIX əsrin dördüncü onilliklərində iranlı bəhai mübəlləglər bu torpaqlara gələndə onlar, güman

ki, ilk təqdimat olaraq Tahirənin şeirlərini istifadə etdilər və bunun əsasında Bəhai Dininin təqdimat bazasını genişləndirdilər. Beləcə Tahirə, subkontinentin təhsilli və ədəbi dairələrində məşhur bir şairə kimi tanındı. Daha da inamla bunu demək olar ki, Hind-Pakistan subkontinentində Tahirənin özü Bəhai Dinindən daha məşhur idi.

9. Böyük filosof - şair İqbal Tahirənin heyranı idi və onun adını dərin bir ehtiramla özünün xatirələrindən birində, Cavidnamədə³² xatırlatmış və o kitabda onun bütöv bir şeirini vermişdir. İqbalın bu jesti ikitərəfli fayda verdi: İqbal bəhailər arasında məşhur oldu, Tahirə isə Cavidnamə vasitəsilə daha da məşhurlaşdı.

Lakin mənim fikrimcə, Tahirənin şan-şöhrətinin ən böyük səbəbi onun poeziyasıdır. O peşəkar bir şair deyildi, yəni, başqa şairlər kimi, vaxtını saatlarla şeirinin üstündə düşünməklə və onları kitabda toplamaqla keçirmirdi. O təbii bir şair idi. Həzrət Babın sevgisi və yeni Əmr üçün onun məftunluğu nə vaxt onu ilhamlandırırdısa, o özünü mahnılarda ifadə edirdi. O şeirlər və mədhiyyələr yazırdı. O asanlıqla türk, ərəb və fars dillərində şeirlər yaradırdı. Bir neçə il öncə Azərbaycanda, Bakıda qeyri-bəhai bir tədqiqatçı öz kitabında Tahirənin bəzi şeirlərini türk dilində dərc etmişdir.³³

Tahirənin dövrü qətliyam, soyğunçuluq və terror dövrü idi. Bildiyimiz qədər, Əmrin düşmənləri onun şeirlərinin çoxunu məhv etmişlər. Lakin onun gələcək nəsillərə bir neçə onluqla sayılacaq mənaca elə dərin, üslubca elə atəşli, dil etibarilə elə səlis şeirləri qalmışdır ki, bütün İran poeziyasında onlara bərabər şeirlər çətin ki tapılsın. Məhz buna görə İranda, Pakistanda, Hindistanda, Banqladeşdə, Əfqanıstanda və Kəşmirdə poeziyasevərlər onun şeirlərini və mədhiyyələrini ürəklərinə yazmışlar. Baba Tahir Üryan kimi (ölüm tarixi -1019) Tahirənin şeirləri hər yerdə yayıldı.

İrandakı bəzi qısqanc kişilər Tahirənin bu şöhrətini və məşhurluğunu görüb Tahirəyə aid edilən bəzi şeir və mədhiyyələrin onun yaradıcılığı olmadığını deməyə və yazmağa başladılar. Lakin onlar sübut edə bilmədilər ki, bu şeirlər hansı şairə və ya şairəyə məxsusdur. Əgər onlar hansısa başqa bir şairin olsaydı, onda o şeirlər niyə aid edildikləri adamların adları ilə məşhur olmadılar?

Mən inanıram ki, Tahirəyə şan-şöhrət və nüfuz gətirən və onu yaşadan şey onun böyük poeziyası, onun yeni doğulmuş Dinə məhəbbəti və öz missiyası naminə şəhid olmasıdır. Tahirənin canlı və güclü ruhu, hətta bu gün də, əl-ələ verib dünya sülhü, insanlığın birliyi və hamının firavanlığı naminə çalışan milyonlarla bəhai kişi və qadını ruhlandırmaqdadır. İqbalın dediyi kimi:

*Tahirənin işığı şəhər və səhralarda gör,
Düşünmə ki, o, bu dünyanı tərk edib.*

Bu 1870-ci ilin ətrafları idi ki, bir neçə bəhai Hindistana, Bombeyə (indiki Mumbay) gəldilər və yeni Dini təbliğ etməyə başladılar. Məhz onların vasitəsilə Tahirənin adı Həzrət Bab və onun hərəkəti ilə bağlı olduğu üçün subkontinentdə məşhurlaşmağa başladı. Şəxsiyyətinin məlahəti, xarakterinin böyüklüyü, poeziyası və şəhidliyi subkontinentin təhsilli dairələrinin gözündə Tahirəni çox sevilən və pərəstiş edilən bir figura çevirdi.

Qürrətül-Eyn Tahirənin adı ilk dəfə Əbdülqafur Nəssaxın (1834-1889) İran şairləri haqqında tərtib etdiyi məlumatda qeyd edilir. *Tazarakatu'l-Ma'asareen* adlı bu kitab Kəlküttədə çap edilmişdi. Tahirə 1852-ci ildə şəhid edilmişdi. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, onun adı və poeziyası Kəlküttəyə iyirmi yeddi il sonra çatmışdır. *Tazarakatu'l-Ma'asareen* kitabı əlifba sırası ilə tərtib edilmiş və cəmi bircə dəfə çap edilmişdir. Hazırda o kitabın bir nüsxəsi Daka Universiteti kitabxanasında saxlanılır,

ikinci nüsxə isə Dr. Cəmil Calebiyə (Karaçi) məxsusdur. Dr. Calebi o kitabın 193-cü səhifəsinin fotosurətini iltifatla mənimlə paylaşdı ki, mən buna görə ona minnətdaram. Nəssax deyir: “Tuti bir qadın idi ki, Məhəmməd Əli Babın ardıcılı Qürrətül-Eyn Bəbi kimi məşhur idi....” Bu diqqətəlayiqdir ki, Nəssax Tahirəni “Tuti”, Seyid Əli Məhəmmədi isə Məhəmməd Əli adlandırır.

Mənim araşdırmalarıma görə, subkontinentdə Tahirə haqqında ilk dəfə yazan tədqiqatçı Kəlküttədə, Kral Asiya Cəmiyyətinin katibi professor Hidayət Hüseyn olmuşdur. Onun məqaləsi Benqal Asiya Cəmiyyəti jurnalında dərc edilmişdi. Deyilənə görə, professor habelə, Tahirə haqqında ayrıca bir kitab da yazmışdır.

Əbədiyaşarın Hərflərindən (Həzrət Babın ilk həvvariləri) biri Multanlı Şeyx Səid Hindi idi. Amma ondan başqa, Bəbi hərəkətinin əvvəlindən (1844) Hindistana digər mübəlliglər də gəlmişdilər. Hind-Pakistan subkontinentini 1844-1920-ci illər arasında ziyarət etmiş bəzi mübəlliglər bunlar idi: Camal Əfəndi, Mirzə Mahmud Zərqani, Munir Nəbilzadə Qəzvini və Mirzə Məhrəm. Mirzə Məhrəm Hindistanın məşhur alim siyasətçilərindən biri Mövlana Əbül Kəlam Azadın (1888-1958) dostlarından biri idi. Mövlana Azad deyirdi: “Mən poetik əsərlərdən lazımı şeir və bəndləri lazımı yerində işlətmək sənətini Mirzə Məhrəmdən öyrənmişəm.”

Mirzə Mahmud Zərqani 1902-ci ildə Lahura gəldi. Bəhai dinini təbliğ etməyə başladı. Onun evi Anarkalı qəsəbəsində idi. Beləliklə, Məhəmməd İqbal tezliklə onunla əlaqəyə girdi və onlar yaxşı dost oldular. Məhz Zərqaninin vasitəsilə İqbal Tahirə və onun poeziyasından xəbər tutdu. 1915-ci ilə qədər Tahirənin poeziyası artıq dünyanın bir neçə ölkəsinə çatmışdı. Ona görə də Marta Rut (1872-1939) yazır: “İrana ziyarətimdən öncə mən hansı ölkəyə gedirdimsə, insanların Tahirəni tanıdığının şahidi olurdum.”³⁵ Bunu qeyd etməyə dəyər ki, Marta Rutun özü məşhur Bəhai mübəlligi və tədqiqatçısı idi. O bütün dünyanı gəzməmiş və dörd yüzdən çox

universitetdə Bəhai dini haqqında mühazirələr oxumuşdu.

Marta Rut 1915-ci ildə subkontinentə gəldi, amma Mumbaydan keçdi (o zaman Bombay) və Ranqundan qayıtdı (indiki adı: Yanqon). 1915-1930-cı illər arasındakı dövrdə subkontinentdə bir neçə nəfər Tahirə haqqında yazmışlar. Onlardan biri Mövlana Əbdülhəlim Şəradır (1860-1926). Mövlana urdu dilində Qürrətül-Eyn adlı bir buklet yazmışdı.³⁶ Tahirənin sətirlərini iqtibas edəndən sonra O, yazır:

“Bunlar Zərrintacın (Tahirənin) ancaq bir neçə şeiridir. Siz həтта bütün fars poeziyası külliyyatının bütün səhifələrini oxusanız da, belə bir tərzə bənzər tərz tapa bilməyəcəksiniz. Onlarda necə bir atəş, necə bir tərz, necə bir səlislik və yetkinlik var? Bu şeirlərdə necə yüksək fikir və necə bir əzəmət vardır? Poetik keyfiyyət deyirsinizsə, özünün bütün kamilliyi ilə onun poeziyasında bu vardır.”³⁷

Marta Rut 1930-cu ildə İrana getdi və sevimli şairəsi Qürrətül-Eyn Tahirənin həyatı, poeziyası və nailiyyətləri haqqında yazısını tamamladı. Bu Amerikalı xanım 1930-cu ildə İrandan Karaçiyyə gəldi və dörd ay burada qaldı. Bu dövrdə Karaçidən olan İsfəndiyar Bəxtiyari Tahirənin *Tuhfah`i-Tahirah* adında bir neçə mədhiyyəsini çap etdirib geniş yaymışdı.

Marta Rut İsfəndiyar Bəxtiyari və Dial Sinqx Kollecinin professoru Pritam Sinxlə (1881-1959) birlikdə Lahorda məşhur filosof-şair Məhəmməd İqballa görüşdülər və *Tuhfah`i-Tahirah*ın bir nüsxəsini ona təqdim etdilər. Bunu yada salmaq ki, həm professor Pritam Sinqx, həm də Dr. Məhəmməd İqbal eyni şəhərdən, Sialkotdan idilər və yaxşı da dost idilər. Onların dostluq münasibətləri İqbalın ölümünə (1938) qədər davam etdi.

Marta Rut İqballa ikinci dəfə 1930-cu il iyunun 24-də görüşdü. Bəxtiyar yazır ki, İqbal bu dəfə daha şad görünürdü. O, bu amerikalı xanıma dərin ehtiram göstərdi və onlar xeyli söhbət etdilər. Məhz bu söhbətin əsnasında idi ki, şair İqbal Tahirənin

adını yazmaqda olduğu kitabında qeyd etmək istədiyini bildirdi. Sonralar o, Tahirənin adını Cavidnamə kitabında böyük ehtiramla çəkir və onun məşhur qəzəllərindən birini buraya daxil edir ki, o qəzəl bu sətirlərlə başlayırdı: “Gər ba to ufta-dam mazar çöhrə-bə-çöhrə, ru-baru” (əgər səninlə üzbəüz görüşsəm...).³⁸

İqbal, Cavidnamədə nəql etdiyi səyahətdə, Ay, Merkuri, Venəra və Marsdan keçir; O Yupiter planetinə çatır; və burada üç nurlu ruhla görüşür – Mənsur Həllac, Qalib və Qürrətül-Eyn Tahirə. Bu üç şəxsin hər birində olan narahat və inqilabi ruh İqbala çox dərin təsir etmişdi. İqbal bu səyahətin təfərrüatlarını çox gözəl təsvir edir. Qısaı, o, ürəklərində yer kürəsini yandıracaq atəş olan bu üç müqəddəs ruh qarşısında dayanır. Onlar qırmızı libasda idilər, üzləri isə nur saçırdı. Bu şəxsiyyətlər yüksək ruh halətində idilər və öz nəğmələrinin şərabı ilə məst olmuşlar. O halda İqbalın mürşüdü Mövlana Rumi onu çağırır və deyir:

Sən həm də bu ehtiraslı şairlərin ruhları vasitəsilə dirilməlisən. Əgər sən ehtiras (şərab) görməmişənsə, indi onu gör; və əgər sən Səhbanın gücünü görməmişənsə, onu indi burda hiss et. Mirzə Qalib, Həllac və Tahirə həyatın havasını həyəcanla doldurublar. Onların şeirləri ruhlara səbatlıq əta edir, çünki onların şeirləri öz istisini daxili atəşin kainatından alırlar.

İqbal milli bir şairdir ki, tərəqqi və fədakarlıqdan danışır. Məhz buna görə o Qalibə, Həllaca və Tahirəyə belə rəğbət bəsləyir. O davam edərək deyir ki, şövlü bir insanın cəsarətindən yeni bir kainat yaranır. Onun hüdudsuz ehtirası və məhəbbəti pərdələri yırtır, qədim solğunluq vəziyyətini aradan qaldırır.

Onun mövcudluğunu şəhərlərdə və kəndlərdə görmək olar:

Düşünmə ki, Tahirə bu dünyanı tərk etmişdir,

Bəlkə o öz dövrünün vicdanında qalmışdır.

Marta Rut 1930-cu ildə, İqbaldan başqa, Ser Əbdül Qədir, Sarocini Naidu, Mirzə Qalib Bəy (1853-1929), Ser Tec Bahadur Sapru (1875-1949), Rabindranat Taqor (1861-1941) və Bhupen-

drasingx Racindersingx, Patiala Maharaca (1891-1938) kimi çoxlu digər məşhur şəxsiyyətlərlə görüşdü. Elə həmin il Marta Rut Kəşmir və Birmaya səfər etdi. O yazır: “Hindistanın çoxlu alim adamları Tahirənin şeirlərini əzbərləmişdilər.”

Marta Rut subkontinentə üçüncü dəfə 1937-1938-ci illərdə səfər etdi. Bu səfərdə o özünün “Pak Tahirə” kitabını üç min tirajla çap etdirdi və pulsuz payladı. Bu kitabın xeyli sayda nüsxələrini o, şərqin və qərbin tədqiqatçılarına göndərdi. Sonra mərhum Abbas Əli But kitabı urdu dilinə tərcümə etdi. Onun tərcüməsi ilk dəfə Pakistanın qurulmasından öncə Dehlidə çap edildi. İkinci nəşr isə Karaçidə 1966-cı ildə çap edildi. Üçüncü nəşr də Karaçidə 1974-cü ildə çap olundu. Mən üçüncü nəşrə Tahirənin daha çox şeirlərini daxil etdim və onları urdu dilinə tərcümə etdim.⁴⁰

Hind-Paksitan subkontinentində Tahirə haqqında müxtəlif dillərdə çox yazılmışdır. Onların hamısını bu məqalədə toplamaq mümkün deyil. 1933-cü ildə İslam Maarifi idarəsi Lahorda bir konfrans təşkil etdi. Kəlküttədən Professor M. Hidayət Hüseyn həmin konfransda ingilis dilində bir tədqiqat təqdim etdi. Material belə adlanırdı: “Babi Dininin qadın şəhidi.” Məşhur urdu yazıçısı və tədqiqatçısı professor Əziz Əhməd (1978-ci ildə vəfat etmişdir) Zərrintac adlı hekayə yazmışdır. Hekayə Lahorun aylıq “Savera” jurnalında dərc edilmişdi. Həmin hekayədə Əziz Əhməd Zərrintacın (Tahirə-nin) dilindən deyir: “Mən Zərrintacam, əsrlərdə bir dəfə doğulan və kişiləri təəccübləndirən bir İran qadınıyam.”⁴² Bu hekayənin pyes təqdimatı Pakistan Radiosu ilə 1963-cü ildə verilmişdi.

Kəlküttəli professor Məhəmməd İshak ingilis dilində İranın dörd məşhur şairəsi adlı bir kitab yazmışdır. Bu kitab 1950-ci ildə Kəlküttədə çap edilmişdi.⁴³ Pakistan yazıçısı və tarixçisi Mövlana Qulam Rəsul Mihr (1895-1971) “Mətalib`i-Zərb`i-Kalim” kitabında Tahirəni xatırlatmışdır. Başqa bir yazıçı, Əxtar Əziz “Larkian Jo Məşhur Huin” (Məşhurlaşan qadın) kitabında yazır:

Belə bir zamanda İranda parlaq və istedadlı bir qadın doğuldu. Bu qadın özünün başqa keyfiyyətlərindən əlavə, İranın ən qabaqcıl şairəsi idi. Onun şeirlərində Qaaninin şeirlərində rast gəlinən bir səlislik var. Amma sözlərinin nüfuz və təsir gücünə, atəş və ehtirasına görə, O, Qaanidən çox-çox üstündür. Fars dili sevildikcə, onun da adı yaşayacaqdır.”⁴⁵

Qürrətül-Eynin poeziyası habelə yüksək din xadimləri zümrəsinə də təsir etmişdir. Məsələn, Dar əl-Ülum dini məktəbindən Mövlana Ənvər Şah Kəşmiri (1933-cü ildə vəfat etmişdir) Debandda Tahirənin tərzində qəzəl yazmışdır.⁴⁶

Ənisa Kirmani “Zərrintac-Qürrətül-Eyn” adlı məqalə yazmışdır və burada İran şahı Nəsrəddin şahın ona məktub yazıb özünə mələkə etməsi hadisəsindən bəhs etmişdi. Tahirə elə bir cəsarət və möhkəmlik göstərdi ki, şeirlərindən bu bəndi şahın məktubunun arxasına yazıb ona göndərdi:

*Sənə sənə səltənətin, cahü-cəlalın,
Mənə isə zahidin yolu və vəsiləsi
Əgər o yaxşıdırsa, özünə saxla,
Əgər bu pisdirsə, mənim ismətim.*

Karaçinin aylıq “Sang-i Meel” jurnalı 1964-cü il buraxılışlarının birində Pervez Vəsi Tahirənin məşhur şeirlərindən⁴⁸ birinin tərzində bir şeir dərc etdirmişdi. “Nəvai-Kəşmirin” (Qujranvala) redaktoru Şad Kəşmiri Tahirə Qürrətül-Eynin xatirəsinə iyirmi iki bənddən ibarət bir mərsiyyə (elegiya) yazmışdı. 1962-ci ildə şair Əzim Qureyşi Peşavarda üç böyük şairəyə - Sifu, Meera Bai (1500-1546) və Qürrətül-Eynə ehtiramını bir məqalədə dərc etdirmişdi.⁴⁹

Məşhur qısa hekayə ustası Şeyx Mənsur Elahi Qürrətül-Eyn adlı hekayə yazmışdır. İlk dəfə o, 1965-ci ildə Lahorun aylıq Naquş jurnalında⁵⁰, sonra isə onun oçerklər toplusu olan Dərd`i-

Dilkuşa –da dərc edilmişdi.

Dr. İnamül Həq Kövsər *Qürrətül-Eyn Tahirə* adlı informativ bir məqalə yazmış və onu Lahorun gündəlik “*Emroze*” qəzetində 1966-cı ildə dərc etdirmişdi. Bu məqalədə qeyd edilir ki, böyük filosof-şair İqbal Tahirənin atəş və şövqündən xeyli təsirlənmişdi. Əslində İqbal nəfs və məhəbbət haqqında öz ideallarının əksini onun həyatında görmüşdü. İqbal Tahirəyə “Sahib-i Cünun” deyirdi ki, həyat dənizini dalğalandırmış, dinin yalançı bütllərini sındırmış və tərəqqi fəlsəfəsini vermişdi. İqbal “Xatuni-Əcəm”i dünya qadınlarına ən yaxşı nümunə hesab edirdi.⁵² Eynilə də, İqbalın şeirlərinin şərhçisi professor Yusuf Səlim Çiştî yazır: “Tahirə hər hansı bir fani insan varlığını sevmədi, bəlkə o son nəfəsinə qədər öz Dinini təbliğ etməkdə davam etdi.”

Aylıq *Saiyara Digest* jurnalı 1968-ci ilin avqustunda Sirac Nizaminin bir məqaləsini dərc etdi. Müəllif Tahirənin portretini və Babi dininə xidmətlərini təsvir etdi.⁵³ 1964-cü ildə çap olunmuş Urdu İslam Ensiklopediyasında *Qürrətül-Eynin* həyatının təfəsilatları verilmişdir.

Subkontinetdə yüzlərlə şairə ustadlıq etmiş tanınmış Bəhai şairi Əbr Ehsani Ünnuri Badayuni Tahirənin böyük heyranı idi. Onun Tahirə haqqında şeirlərindən biri Lahorun *Bəhai Jurnalı*-da dərc edilmişdi.⁵⁵ Qulaməli İsmayıl Naci Tahirənin həyat hadisələrini özünün *Zəhra Banu* kitabında (Karaçi, 1972) yazmışdı. Daha bir tanınmış bəhai şairi və jurnalisti mərhum Seyid Məhfuzulhaq Elmi Tahirənin şeirlərindən birini Urdu dilinə çevirmişdir.⁵⁷

Tahirənin həyatı və fəaliyyəti haqqında Pakistanın müxtəlif şəhərlərində və yerlərində xatirə görüşləri keçirilir, burada tədqiqatçılar və şairlər öz auditoriyalarının biliyini zənginləşdirmək üçün öz baxışlarını təqdim edirlər. Belə bir görüş barədə məlumat 1976-cı il 22 fevralda keçirilən *Bahai Magazine*-də dərc edilmişdi. Qulam Sarvar (1926), Şənül-Haq Haqqı (1917),

Dr. Aliyə İmam, professor Səhər Ənsari kimi məşhur yazarlar Tahirəyə öz ehtiram və rəğbətlərini ifadə etmək üçün o yığıncaqda idilər.

Mənim kiçik qardaşım Muxlis Vicihani urdu və qorci dillərində yazan bir şairdir, o, Tahirənin məşhur şeirlərindən birini urdu dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə *Vah Kariqar*-ın 1969-cu il iyun buraxılışında dərc edilmişdi.⁵⁸ Vicihani həm də Tahirə haqqında şeir yazmışdır.

Pişəvərli Dr. Seyyid Cıraq Hüseyn Şah *İqbal aur Qurratu'l-Ayn* adında Tahirə və İqbal haqqında kitab yazmışdır.⁵⁹ M. Qulam Mustafa (Saqib Həzin) (1930) *Babi və Bahai* adlı kitab yazmış, orada Tahirənin poeziyasını müzakirə etmişdir.⁶⁰ Böyük urdu şairi, mərhum Rəis Əmrəhvi Tahirənin məşhur bir şeirinin tərzində bir şeir yazmışdır və bu onun cildliyinə daxil edilmişdir.⁶¹ Eynilə də, Pakistanın məşhur şairi Con Elia (1931) Tahirənin bir şeirini urdu dilinə tərcümə etmişdir. Con Elia Tahirənin poeziyasının aşiqi və onun şəxsiyyətinin heyranıdır. O bu barədə öz əsərlərinin cildliyinin – *Şayad* - müqəddiməsində yazmışdır.⁶²

Pəncab Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinin bir tələbəsi Tahirə *Qürrətül-Eynin* adını öz magistratura tezislərinə qeyd etmişdir. Bu iş *Makalamat-e-İqbal Ka Tajzia* (İqbalın söhbətlərinin təhlili) adlanır.⁶³ Pəncabda eyni universitetin başqa bir tələbəsi xanım Əsmət Afza Tahirənin adını “İqbalın ideoloji sistemində qadınların perspektivi” (urdu dilində) adlı işində xatırlatmışdır.⁶⁴ A.D.Baloç özünün master tezislərini Pəncab universitetində bu adla təqdim etmişdi: “İqbal və İran.”⁶⁵ Bu elmi işdə Tahirənin həyatının təfərrüatlarını tapmaq olar. Bütün bu üç iş dərc edilməmişdir, amma Pəncab Universitetinin kitabxanasında vardır.⁶⁶

Əbülqasim Rafiq Dilavəri *A imah-yi tablis* adlı kitabının ikinci cildinə Tahirə haqqında yazmış və onun beş şeirini kitaba daxil etmişdir. Dilavəri Tahirənin bəlağətini, yetkinliyini, yüksək fikirlərini və gözəl və parlaq sözlərini tərifləmişdir.⁶⁷ *Əl-elm*

(Karaçi) jurnalının 1980-ci il aprel buraxılışında Hakim Matiur Rəhman Qureyşinin bir şeiri dərc edilmişdi. Şeirin adı belə idi: “*Tazmeen bar Qurratül Eyn Bahai.*” Əslində bu, Tahirənin ən məşhur “*Gər ba to uftadam nazar...*”⁶⁸ şeirinin üslubunda yazılmış bir şeir idi. Seyyid Əmcad Əltaf Tahirənin eyni şeirinin üslubunda bir *nəat* (Məhəmməd Peyğəmbəri tərif edən bir şeir) yazmışdı.⁶⁹

Lahor Bəhai icması 1974-cü ildə *Təcəlli* adlı bir buklet buraxmışdı.⁷⁰ O bukletə Tahirənin həyatı haqqında qısa, lakin çox faydalı bir очерк daxil edilmişdi. Cəmilə Həşmi Tahirənin təlatümlü həyatı haqqında *Çöhrə bakirah rubaru* adlı roman yazmışdır. Tahirənin bir şeirini məşhur rəssam Sadiqain o kitabının üz qabığında yazmışdır.⁷¹ Məqbul Ənvar Davudi Tahirəni *Mətalib-i-İqbal* kitabında xatırlamışdır.⁷² Pakistanın məşhur şairi Tabiş Dəhləvi (1911) Tahirənin bir şeirini urdu dilinə gözəl tərcümə etmiş və *Həşr Badaman*-da (Karaçi, 1982) dərc etdirmişdir.

S.M.Umar Faruq (1915) *Tavasini-i-İqbal* kitabını Tahirənin şeirindən sətirləri iqtibas edərək Şeyx Bəşir Əhmədə ithaf etmişdir.⁷³ Tanınmış şair və yazıçı professor Şövkət Vasti özünün *Kahta hun Sac* adlı avtobioqrafiyasında (1995) Tahirəyə istinad edərək yazır:

... Qürrətül-Eyn fars poeziyasına elə bir romantika və tərəvət gətirmişdir ki, bu hərəkətin əhəmiyyəti ədəbi diskurslarda hələ də aktualdır, canlıdır..⁷⁴

Firozsanz tərəfindən 1984-cü ildə çap edilmiş urdu ensiklopediyasında Tahirə Qürrətül-Eyn “qaf” hərfi altında qeyd edilir. Burada tərtibatçının şərhı verilir: “Yekunlaşdırsa, poeziya sənətində onun bənzəri yox idi.”⁷⁵

Müəllif (Sabir Afaqi) özünün uzun bir şeirində “Talü-i-Səhər” (1985) Tahirəyə ehtiramını bildirmək üçün bir neçə sətir yazmışdır. Karaçidə çıxan *Nigar-i Pakistan* Tahirənin həyatı və əsərləri haqqında mənim urdu dilində müfəssəl məqaləmi dərc etmişdir.⁷⁷

Laura Klifford Barney (1879-1974) Fransada yaşayan məşhur bir bəhai yazıçısı idi. O *Allahın qəhrəmanları*⁷⁸ adlı bir pyes yazmışdı (Paris, 1910). Pyes beş pərdəlidir və Tahirənin həyatını və faciəvi ölümünü təsvir edir. Sadiqulxeyr onu Urdu dilinə *Həşr Badaman* adı ilə tərcümə etmişdir.⁷⁹

Görkəmli qısa hekayə ustası İntizar Hüseyn Lahorun gündəlik *Məşriq* qəzetində öz köşəsində *Həşr Badaman* haqqında şərhində Tahirənin poeziyası haqqında yazmışdır.⁸⁰ Həbib Calib Pakistanın ən tanınan şairlərindən biri idi, o sadə insanlar üçün yazırdı. O öz şeirlərini Hərfi-Sar-idar (xaçda deyilmiş sözlər) adı altında toplamışdı. Bu toplu eyni zamanda həm Londonda, həm də Lahorda çap edilmişdi. O yazır:

Uzun müddət idi ki, mən qeyri-insani hökmdarlara qarşı vuruşan şairlər haqqında yazmaq istəyirdim, məsələn, Qürrətül-Eyn Tahirə və Qacar sülaləsinin o şairləri ki, yanan şamları onların bədənində açılmış oyuqlara yerindəndə deyirdilər: “Xoşbəxtdir o aşiq ki, bilmir ki, başını mı əysin, yoxsa türbanını mı.”

Həbib Calib özünü Mənsur Həllac və Qürrətül-Eyn ordeninin şairi adlandırır. O, Tahirənin *qəzəllərindən* bir çoxunu öz şeirlərinə ad olaraq seçmişdir.⁸¹

İqbal haqqında nüfuzlu tədqiqatçı professor Jaqannat Azad Amerikaya səfərinə dair yazdığı *Kolambas ke das men* (Kolumbun ölkəsində) səyahət hekayətində yazır:

Çıkaqoda Məşrikül-Əzkara çatanda mən onun bağlarının ab-havasından və tərəvətindən ovsunlandım. Dostum İftixar Nəsim Qürrətül-Eyn *Tahirənin* “*Gər ba tu Uftadam Nəzər...*” şeirini avazla oxudu və mən onun tərənəsində özümü unuttum və onun Bəhai Dininin Banisinə bəslədiyi hisslər kimi hisslər yaşadım.⁸²

Professor Məhəmməd İrşadın təfərrüatlı traktatı Lahorun aylıq *Fanun* jurnalında iki hissədə dərc edilmişdi. Yazının adı “*Du Aahu-i Tishna Dar Namakzaar – Habatia and Qutrratu-l-Ayn*” (Duzlu torpaqda iki susuz maral). İrşad Misirli Hipatiyanın (415 B.E.) və

Qürrətül-Eynin həyat və inanclarını müqayisə emişdir. O yazır:

Hərçənd Tahirənin poetik həyatı beş ildən çox olmamışdı, amma o ərəb və fars poeziyasında yüksək mərtəbədə idi. Şeir yazmaq üçün ona məşq etmək lazım deyildi, poetik sətirlərin özləri ona açılırdı. Qalib isə onun müasiri idi. Amma Tahirə elə şeirlər deyib ki, onlar bədahətən olmasına və sadəliyinə, vəcd və təsir gücünə görə heç vəchlə Mövlana Ruminin şeirlərindən aşağı deyildi. Onun şeirlərinin bəziləri fars dilindədir, digərləri sadə və səlis ərəb dilində, bir başqaları da ərəb təsirli fars dilində.⁸³ (Bir hissəsi də azərbaycan dilində-tərcüməçi)

Dr. Məhəmməd Riyaz özünün *Cavidnamə: Təhqiq o Tauzih* (Cavidnamə: təhqiq və izah)⁸⁴ kitabında yazır ki, Tahirənin cəsarəti və fədakarlığı İqbalı cəzb etmiş və təsirləndirmişdi. Seyyid Qəmə Həşminin poeziya məcmuəsində şeirlər var ki, orada subkontinentin bəzi böyük şəxsiyyətlərinə dərin ehtiram ifadə edilmişdir. O şəxsiyyətlər arasında Dehlidən olan Əmir Xosrov Dəhləvi, (1253-1325), Şah Əbdül Lətif Bhitai, (1689-1752), Tahirə, Qalib (1796-1869) və İqbal vardır. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, Qamar Həşmi Tahirə haqqında şeiri Əmir Xosrov Dəhləvi və Şah Əbdül Lətif Bhitaidən dərhal sonra yerləşdirib. O Tahirənin portretini kitabda çap edib. Mən mərhum Qəmə Həşmidən o portretin mənbəyini soruşdum. Dedi ki, o onu Fransa muzeyindən əldə edib⁸⁵.

1988-ci ildə çap olunmuş *Sanq-i Meel*, professor Süheyl Əhmədin *Tarfain* adı altında analitik oçerklər toplusu. Əziz Əhmədin hekayələrinin təhlillərinin birində O xüsusilə Əziz Əhmədin *Zərrintac* hekayəsi haqqında yazır. O yazır ki, *Zərrintac* o hekayələrin arasında daha çox seviləndir və onun məşhurluğunun səbəbi o məlum epizodu təsvir edir. Mələkə Nurchahan və Qürrətül-Eyn artıq bizim şüurumuzda tamamilə oturmuşlar.⁸⁶

Görkəmli yazıçı və lüğət tərtibçisi Nasim Əmrovi (1908-1987) *Fərhəng-i-İqbal*-da yazılır ki, İqbal Tahirəni onun “böyük ruhlarından” biri olmaq üçün seçmişdir, çünki o inancında elə

möhkəm və dəyanətli olmuşdur ki, həyatını itirdi, amma dinindən imtina etmədi. Tahirə elmində və əqli qabiliyyətlərində də bənzərsiz idi. Onun ədəbi mövqeyi çox ucadır.⁸⁷

Mirzə Məqbul bəy Bədəxşani özünün *Ədəb namah-yi İran*-ında yazır: “Qürrətül-Eynin beytləri səlislik və yetkinliyin ən gözəl nümunələridir.”⁸⁸

Mənim böyük qardaşım Mövlana Əbdül Rahim Nadim üləmadır və urdu və qorci dillərində yazan şairdir. O, Tahirə haqqında şeir yazmışdır. Qısa hekayələr yazan və tənqidçi Dr. Əxtar Hüseyn Raipuri (1912-1992) UNİSEF-də xidmət edərkən bir neçə il Tehrandə yaşamışdı, özünün avtobiografiyasında deyir ki, məşhur İran şairəsi Qürrətül-Eyn haqqında məlumat toplamışdır və bundan xeyli təsirlənmişdir.⁸⁹ Kəbir Əhməd Ceisi (Jaisi) (1936) məşhur İran şairi Əbül Qasim Lahutinin (1887-1957) bir şeirinin surətini çıxarmışdır ki, o şeir Tahirənin ərəb dilində yazılmış şeirlərindən birinin üslubunda yazılmışdır. Lahuti bu şeiri 1922-ci ildə Təbrizdə yazmışdır. Ceisi yazır:

Bu şeiri oxuyanda biz hiss edirik ki, hardasa, Lahutinin arxa fikrində Qürrətül-Eynin o şeiri durur ki, onun sətirləri burada iqtibas edilir. Üslubun oxşarlığına baxmayaraq, Qürrətül-Eynin və Lahutinin sətirlərində görünən fərqlər şəxsiyyətlərdəki fərqlərdən qaynaqlanır. Lahuti kimi Tahirə də haqq bildiyi şey üçün əlindən gələni etdi. Bu münasibətə görə o, Qacar şahının, din xadimlərinin qəzəbinə düşər oldu və nəhayət öldürüldü. Bu maraqlı faktdır ki, Tahirənin öldürülməsindən yetmiş bir il sonra Lahuti Tahirənin şeirinin xatirəsini canlandırır.⁹⁰

Məsid Cavid *Xatun-i-Əcəm* adlı məqalə yazmış və aylıq *Rijhan*-da dərc edilmişdi. Məsud Cavid yazır:

Tahirə İran şairləri arasında parlayan bir cəvahirdir. O şair və yazıçıları indinin özünə qədər təsirləndirmişdir. O öz nitiqinin şirinliyinə və biliyinin dərinliyinə görə dünyaya özünü sevdirmişdir. İran torpağında doğulan Ümmi Səlmə Qürrətül-Eyn Tahirə *Zərrintac* Janna Darkdan çox-çox heyretləndiricidir....⁹¹

Tanınmış tənqidçi və jurnalist Dr. Məhəmməd Əli Siddiqi (1938) gündəlik *Dan* qəzetində (Karaçi) yazır:

Tahirə XIX əsrdə kişi və qadınların bərabərliyi bayrağını ilk dəfə qaldırmışdır. Nadir halda olar ki, urdu dilində yazan hər hansı bir şair Tahirənin üslubunda bir şeir yazmamış olsun.⁹²

Xalid Şərif tanınmış bir şairdir. Onun *Narasa* 'i adlanan şeirlər toplusunun üçüncü nəşrinin öyrənilməsi göstərir ki, şair, Tahirənin əsərlərini oxuyub və onlardan təsirlənmişdir.⁹³ Mərhum Kərəm Heydəri (1918) kollektiv iş olan *Nuquuş Arzu* –nın (Rəisuddin Tahur Cəfəri tərəfindən tərtib edilmişdir) müqəddiməsində yazır: “Fars dilində iki ad var – Baba Tahir və Qürrətül-Eyn Tahirə – ki, ədəbiyyat və poeziya səmasında daim parlayacaqlar.”

Saqib Razmi *Azadeyi nisvankanaya savera* (qadınların azadlığının sabahı) kitabında⁹⁴ Tahirənin səsi ilə mesaj vermişdir. *İqbal aur aorat* (İqbal və qadınlar) kitabının alim yazıçısı Xadim Əli Cavid professor Gilani Kamranın (Qulam Gilani) (1926) yazdığı öçerkləri daxil etmişdir və o öçerklərdə Qürrətül-Eynə dərin ehtiram ifadə edilmişdir.⁹⁵ Nilam Fərzanə özünün *Urdu adab ki ahamkhavatin navil nigar* (məşhur novelist olan qadınlar) kitabında Cəmilə Həşminin romanına istinad edərək Tahirəni xatırladır.⁹⁶

Silakotdan olan şair Asim Sahbai Tahirəni vəsf edən bir şeir yazmış və onu Tahirənin xatirə görüşündə oxumuşdu. O şeir mənim *Xatun 'i-Əcəm* kitabımda dərc edilmişdir. Tanınmış şair, yazıçı, tənqidçi və jurnalist Şəbnəm Romani Tahirə haqqında mənə çox gözəl bir şeir göndərmişdi və o da mənim yuxarıda adını çəkdiyim kitabımda dərc edilmişdir.

1993-cü il aprel 19-da axşam Lahorda Avari otelində “Tahirə Günü” adlı görüş keçirilmişdi. Professor Məhəmməd Əkrəm İkrəm, professor Zahuriddin Əhməd, Saira Həşmi, Kalim Əxtar və başqaları Qürrətül-Eyn Tahirənin şəxsiyyəti, missiyası və poeziyası haqqında yazılarını oxudular. Mən də *Khatoon-i Ajam*

aur İqbal adlı yazımı oxudum. Bu axşamın əsas qonağı Dr. Cavid İqbal (1924) idi. O çox təsirli bir mühazirə oxudu. O dedi ki, Asiya hələ Tahirə kimi böyük qadın doğurmamışdır. Onun şəhidliyinə aparan hadisələrdən danışanda Cavid İqbalı hissiyyatları ağışına almışdı, auditoriyanın da gözləri yaşarmışdı. Xalid Əhməd bu seminar barədə yazır:

Dr. Annemarie Şimel (Schimel) lap bu yaxınlarda Bonn Universitetində *İqbalın Cavidnaməsi* adlı məcmuəyə istinadən Tahirənin şəxsiyyəti haqqında bir mühazirə oxumuşdu. Mən ona dedim ki, Dr. Cavid İqbal bu yaxınlarda Lahorda Tahirə ilə bağlı bir mühazirə oxudu ki, bizim şəraitimizdə bu çox cəsur bir addım sayılmalıdır. Dr. Şimel dedi ki, Dr. Cavid İqbal qısa bir zaman sonra Bonnda olacaq və o istərdi ki, onun mühazirəsi barədə fikir mübadiləsi etsin. Mən ona məlumat verdim ki, Pakistanda hətta ortodoks müsəlman qadınları da Tahirənin çox heyranıdırlar, amma onlar öz baxışlarını açıq ifadə etmirlər...”

Qaomi Digest-in (Lahor) 1994-cü il avqust buraxılışında professor Əltaf Əli Qureyşinin yazdığı *Çaraqan 'i-Rafta* adlı öçerk dərc edilmişdi. O məşhur şəxsiyyətlərin həyatını təsvir edirdi. “Gözəl, cəzbedici və gənc Qürrətül-Eyn Tahirə Bəhai hərəkatının fəal təbliğatçısı idi. O həm də böyük şairə idi.”⁹⁷ Sonra o bu epizodu danışır ki, Nəsrəddin şah necə onu dəvət etdi ki, onun mələkəsi olsun və o necə imtina etdi.

Səmənzaariq- sher farsi va hindi professor Ziya Əhməd Badauni tərəfindən yazılmış mühüm bir kitabdır. O Tahirə Qürrətül-Eyni o kitabda xatırlatmış və şeirlərindən birini urdu dilində tərcüməsini vermişdir.⁹⁸

Müəllif (Sabir Afaqi) tərəfindən 1995-ci ildə *Xatun 'i-Əcəmin* böyük bir cildi tərtib edilmiş və Lahorun Maqbal Akademiyasında çap edilmişdir.⁹⁹ Otuz yeddi nəfər tanınmış yazıçının urdu dilində yazdıqları məqalələr bu cildə toplanmışdır. Bu cildə həmçinin iyirmi üç şairin şeirləri də daxil edilmişdir. Bütün bu öçerklər və

şeyrlər Tahirənin şərafinə yazılmışdır. *Xatun`i-Əcəm* Tahirənin fars dilində şeyrləri məşhur Pakistan xəttatı Əbdur Rəşid But tərəfindən işlənərək bu bəndənin (Sabir Afaqi) urdu dilində tərcüməsində daxil edilmişdir. Tahirə haqqında mənbələrin siyahısı da *Kitab Nama`i Tahirih* adı ilə bu kitabda verilmişdir. Bu mənbə siyahısını *Khosha Haa-i-İlm-o-Adab Switzerland* təqdim etmişdir. *Xatun`i-Əcəm* bu subkontinentin ədəbi və akademik dairələrində getdikcə populyarlaşır. Onun dərc edilməsi Tahirənin təqdim edilməsində yeni bir səhifənin açılmasına səbəb olmuşdur. Aşağıdakı urdu şairləri Tahirəyə rəğbətlərini ifadə etmişlər və onların şeyrləri *Xatun`i-Əcəm*-də dərc edilmişdir: Rəğib Məsud Əsədi, Rafiq Xavər (1908), Kişvər Nahid, S. Məhəmməd Ziya, Xaliq İbrahim Xaliq (1932), Səbiq Rəzmi, Xalidə Bano Şama və Fletkar Muğal.

Tahirənin hadisələrlə zəngin həyatını və parlaq poeziyasını Pakistan ictimaiyyətinə tanıtdırmaq üçün başqa böyük bir iş Tahirənin həyatından bəhs edən bir romanın Urdu dilinə tərcümə edilməsi təşəbbüsü olmuşdur. Bu roman orijinal olaraq amerikalı xanım Klara A. Edc tərəfindən yazılmış və *Tahirə* adı ilə 1964-cü ildə Miçiqanda, Grand Rapiddə buraxılmışdır. Şəmsir Əli romanı Urdu dilinə tərcümə etmiş və tərcümə 1998-ci ildə kitab formasında Lahorda gündəlik *Sputnik* tərəfindən çap edilmiş, qəzetin bütün oxucularına göndərilmiş və kitab mağazalarında satılmışdır. Tahirənin çağırışının yayılmasında bu xeyli kömək etmişdir.

Tahirə haqqında Pakistanda urdu dilində yazılmış öçerklər, məqalələr, şeir və kitabların bu qısa icmal kifayət qədər göstərir ki, zaman keçdikdə cəsur “İran qadını”nın adı bu ölkənin insanların ürək və fikirlərində daha və daha da çox ucaldılır. Hafiz bunu deyəndə necə də haqlı idi:

*Ürəyi pak olan və məhəbbətdən canlanan heç vaxt ölməz,
Bizim əbədiyyimiz dünyanın nəxşəsində yazılıb.*

Qeydlər

Bu öçerk birinci dəfə bu cildə dərc edilmişdir.

1. Shogi Effendi, *God Passes By*, New ed. (Wilmette, Bahai Publishing Trust, 1974) p. 75.
2. Georgy Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question*, 2 vols. (London: Longmans, Green 1892).
3. Joseph Arthur, comte de Gobineau, *les Religions et les Philosophies dans L'Asie Centrale* (Paris ; Didier, 1865).
4. Thomas Kelly Cheyne, *The Reconciliation of Races and Religions* (London; A. C. Black, 1914).
5. Sir Francis Edward Younghusband, *The Gleam* (London Murray, 1923).
6. Arminues Vambery, *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Buchara und Samarkand*, 2. Aufl. (Leipzig, F. A. Brochhaus, 1873).
7. Edward Granville Browne, "The Basis of Persia. 2. The Iranian Literature and Doctrines," *Journal of the Royal Asiatic Society* (London), Vol. 21 (1889) pp. 881-1009.
8. A. L. M. Nicolas, *Seyyed Ali Mohammed, dit le Bab: Histoire* (Paris: Djarric, 1905).
9. Martha L. Root, *Tahirih the pure, Iran's Greatest Woman* ((Karachi : Root), 1938).
10. Laura Cliffeord Barney, *Gods Heroes, a Drama in Five Acts* (London: k. Paul, Trench, Trubner, 1910).
11. Clara A. Edge, *Tahirih* (grand Rapids, Mich.: Edgeway Publisher, 1964).
12. Alessandro Bausani, *Persia Religiosa; da Zaratustra a Bahauallah* (Milla: 2 saggiatore, 1959).
13. Marzieh Gail, "The white Silk Dress.; World Order (Wilmette ,3), Vol. 7 (November 1941) no. 8, pp. 261-74.
14. Qurratul'-Ayn, *The Poetry of Tahirih* (trans.) by John S. Hatcher and Amrollah Hemmat (Oxford: George Ronald, 2000).
15. Jan Rypka, *Dejiny perske a tancike literature* (Prague, 1956).
16. Annemarie Schimmel, *Gabriels Wing: A Study into the Religious Ideas of Sir Muhammed Iqbal* (Leiden ; E. J. Brill, 1963).

17. Sir Sheikh Abdul ul Qadir (1872-1950), *Essayist, magazine Editor and Statesman*.
18. Aneesa Kirmani, "Zarrin Taj-Qurratu'l-'Ayn," *Baha'i Magazine (Lahore)*.
19. Pervez Wasti, in *Sang-i Meel (Karachi)*, 1964.
20. Azim Qureshi, in *Mahnama Ihsas (Peshawar)*, 1962.
21. Manzoor Elahi, "Qurratu'l-'Ayn," *Naposh (Lahore)*, 1965, no. 140, p. 532.
22. Idem., "Qurratu'l-'Ayn," in *his Dard-e-Dilkusha (Lahore)*.
23. Inam-ul-Haque Kaosar, "Qurrat-ul-Ayn Tahirih," *Imroze (Lahore)*, 23 April 1966.
24. Siraj Nizami, in *Saiyara Digest (Lahore)*, Aug. 1968.
25. *Urdu Encyclopedia of Islam (Urdu da'irah-i ma'arif-i Islamiya)*, Vol. 2 (Lahore: Punjab University, 1964) p. 16.
26. Abr Ahsani Ginnauri Badayuni, in *Baha'i Magazine (Lahore)*, July 1972.
27. Ghulamali Ismail Naji, Zihra Bano (Karachi, 1972); English version: Ghulamali Ismail Naji, Zehra Bano, trans. by Raza Husain Baroywal (Karachi: Peermahomed Ebrahim Trust, 1973).
28. Sayyid Mahfazlhaq 'Ilmi, *Tajalli (Lahore: Band'i Publishing Trust, 1972)*.
29. Mukhlis Vijdani, in *Wah Karigar (Peshawar)*, June 1969.
30. Chiragh Hussain Shah, *Iqbal aur Qurratu'l-'Ayn (Peshawar)*.
31. Saqib Hazeen, *Bai' wa Baha'i (Peshawar)*.
32. Ra'is Amrahi, *Kulliyat-i Ra 'is Amlrahvi (Karachi: Velkam Buk Port, 1995)*.
33. Jaun Eliya, *Shayad (Karachi: Eliya Akadimya, 1990)*.
34. Sayyeda Akhtar Sultana, "Makalamat-e-Iqbal Ka Tajzia," *Master's thesis, University of the Punjab (Lahore) pp. 238-43*.
35. Khanum Asmat Afza, "Iqbal kay fikri nazam maen aurat ka maqam" (*The perspective of women in the ideological system of Iqbal*), research paper, *University of the Punjab (Lahore)*. See pp. 165-69.
36. A. D Baloch, "Iqbal aur Iran," *Master's thesis, University of the Punjab (Lahore)*.
37. Sayyid Mu'inurrahman, *fami'at men Iqbal katahqiql and tanqidimutala'ah (Lahore: Iqbal Aka.dmi, 1977)*.
38. Abalqasim Rafiq Dilavari, *A 'imah-yi tabli, Vol. 2 (Lahore: Maktabab-yi Ta'imir Insayyat, 1978)*.
39. Hakim Matiur Rahman Quershi, "Tazmeen bar Qurratu'l-'Ayn Baha'i," *Al-'Ilm (Karachi)*, April 1980.

40. Siyyid Amjad Altaf, "Sham-o-Sahar," *Naqsh Sani (Lahore)*, Jan.-Feb. 1982, p. 20.
41. Tajali (Lahore: [Baha'i Community], 1974).
42. Jamilah Hashmi, *Chihra bachihrah ricbara (Lahore: RaTtarz Buk Klab, 1977; 1983)*.
43. Maqbood Anwar Dawudi, *Matalib-i Iqbal (Lahore: Feroze Sons, 1984)*.
44. Es. Em. 'Umar Faruq, *Tavasin-i Iqbal (Lahore: Iqbal Akadimi Pakistan, 1987)*.
45. Shaukat Wasti, *Kahta hun Sac (Islamabad: Idar-i-Ilm wa Fun, 1991)*.
46. "Qurratu'l-'Ayn," in *Urdu insa'iklopidiya, 3rd ed. (Lahore: Firozsanz, 1984)*.
47. Sabir Afaqi, *Talu-i-Sahtar (Karachi: Baha'i Publishing Trust, 1985)*.
48. Sabir Afaqi, "Qurratu'l-'Ayn Tahirib," *Nigar-i Pakistan (Karachi)*, April 1986, pp. 54-67.
49. Laura Clifford Barney, *God's Heroes, a Drama in Five Acts (London: K. Paul, Trench, TrUbner, 1910)*.

Məhəmməd İqbalın Cavidnamə əsərindən parçalar

Yupiter planeti

*Cənnəti istəməyərək daim dərviş qalmağı üstün tutan
Həllacın¹, Qalibin², Qürrətül-Eyn Tahirənin³ uca ruhları*

Qoy bu dəli ürək üçün mən qurban olum
Ki, hər an mənə ayrı bir səhra bəxş edir
Bir yuvaya oturduğum anda o qalx deyir.
Özü güclü olana dəniz bir hovuzdur ancaq.
Allahın əlamətlərinin sonsuzluğu ortada ikən
Ey səyyah, mənəviyyatın yolu harada bitir?
Elmin görəvi görmək, həm işlətməkdir
Mərifətin görəvi görmək, gücləndirməkdir,
Elm texnologiya tərəzində çəkir,
Mərifət intuisiya tərəzində
Mərifət əlində pak ruh tutur
Elm nəzərlərini fenomenə dikir
Mərifət fenomeni əhatə edir.
Davamlı təzahürlər axtarışında,
Qamış kimi sızlayaraq mən göylərdə gəzirəm.
Bütün bunlar pak doğulmuş müqəddəsin
məziyyətiyəndir, ki onun atəşi mənum ruhuma düşür.
Varlığın bu iki araşdırıcısının karvanı
Yupiterin sərhədlərində saxlanıb
o dünya, o yer hələ tam deyil,
onun ətrafında aylar tez dolanır

Onun üzüm badəsində şərabı yoxdur,
Onun torpağından hələ arzu çıxmayıb
Gecə yarısı, dünya yarım gün işığında
Onun havası nə soyuq, nə də istidir
Gözlərimi səmaya qaldırdığımda
Mənə ən yaxın ulduzu gördüm
Dəhşətli mənzərədən hissim kütləşdi
Yaxın və uzaq, gec və tez qarışdı
Qarşımda üç pak ruh gördüm
Sinələrindəki atəş dünyanı yaxardı
Qanı lalə rənginə bürünmüşlərdi
Üzləri batini atəşdən alovlanırdı
Ələst zamanından istilik və ehtirasa
Öz tərənlərinin şərabından məst olmuşlardı
Rumi dedi, Özünüzü belə tərk etməyin heç,
Bu atəş şeirlərinin nəfəsindən yeni həyat alın
Siz heç vaxt cəsur bir ehtiras görməmisiniz
Siz heç zaman bu şərabın gücünü görməmisiniz
Qalib, Həllac və İranlı Xanım
Müqəddəsliyin ruhuna bir həyəcan salmışlar
Bu şeirlər ruha bir sabitlik verir
Onların hərərəti xilqətin lap ürəyindən çağlayıb gəlir.

Həllacın şeiri

Öz torpağında görünməmiş bir od axtar
Başqasının peyda olması sənə yaramaz
Mən nəzərimi özümə elə dikmişəm ki,
Məhbubun camalı belə
Dünyanı doldurur, düşünməyə isə heç vaxtım qalmayıb
Nazirinin o sətrini Cəmşidin səltənətinə dəyişməzdim
“Hələ öldürülməmiş biri bizim tayfaya mənsub deyil,
Əqlin yolu sehlə toplanmış ordudur
Amma Sənin ürəyin qorxmayacaq, zira Məhəbbət yalnız deyil
Sən təriqəti bilmirsən, məqamdan xəbərin yox.
Sülaymənin udunda çalınmayan hansı nəğmə var?
Köpək balıqlarının ovundan və tora salınmasından danış
Və demə ki, “bizim qayığımız dənizin üzünü tanımır.”
Mən bir dərvişin şövq həvvarisiyəm ki,
o dərviş heç vaxt Dağdan, səhradan və dənizdən
keçməyən bir yola qədəm qoymayıb.
Şərab tıxacı olan avaraların həlqəsinə şərik ol
Təşviş adamı olmayan Ağaya sədaqətdən agah ol.

Qalibin şeiri

Gəlin, gəlin göylərin qaydasını dəyişək
Gəlin taleyi dəyişək
Şərab şüşəsini əldən ələ ötürməklə,
Hərçənd polis kapitanı əngəl törədir,
biz narahat olmayacağıq
Hətta kralın özü hədiyyə göndərsə,
Biz onu rədd edəcəyik.
Hətta Musa da bizimlə danışsa, biz bir kəlmə də
danışmayacağıq

Hətta İbrahim bizə ev sahibliyi etsə,
ondan belə biz imtina edəcəyik.
Meşəliyin xərac yığanları ilə vuruşaraq biz
Biz bağın qapısından boş səbətlə dönəcəyik
Barış içində, səhər erkən qanadlarını çırpın quşları
Biz meşədən geri, yuvalarına göndərəcəyik.
Sən və mən Heydərdənlik, odur ki, əgər biz
günəşi şərqə qaytarsaq, təəccüblü deyil.

Tahirənin şeiri

Əgər biz səninlə üz-üzə dursaq, baxışım sənə tuş olsa
Sənə görə olan kədərimi sənə nöqtə-nöqtə söyləyəcəyəm
Ki sənin çöhrəni görüm, bir yüngül meh kimi gəzim,
ev-ev, qapı-qapı, cığır-cığır, küçə-küçə
Sənin hicranından gözlərimdən qanlı yaş axır
Çay-çay, dəniz-dəniz, çeşmə-çeşmə, axın-axın.
Mənim kədərli ürəyim sənin eşqini ruhuma toxuyur
Sap-sap, ilmə-ilmə, kələf-kələf, hana-hana.
Tahirə öz ürəyinə qayıtdı, səndən başqa birini görmədi,
Səhifə-səhifə, qat-qat, pərdə-pərdə, niqab-niqab
Nigaran aşiqlərin şövqü və ehtirası ruhuma
yeni həyəcan saldı
Köhnə müşküllər başını qaldırdı
Ağlıma ruhuma hücum saldırdı
Fikir dənizim bütünlüklə təlatümə gəldi
Sahilləri fırtınadan viran-viran oldu
Rumi deyib, “vaxt itirmə, sən ey hər düynü açmaq istəyən;
Uzun müddətdir ki, sən öz fikirlərinin əsiri olmusan,
İndi bu iğtişası köksündən tök!”

Həllac

Son şeypurun səsi sinəmdə idi,
Gördüm ki, insanlar qəbrə axışır,
İnananlar kafirlərin xasiyyət və rəngində,
Qışqırırlar, Lailahəilləlah, Mahiyyəti isə dandılar.
Boş xəyala⁶ “Allahın əmri” onlar dedilər,
Çünki o gil və suya bağlı idi.
Mən içimdə həyat odu yandırdım
Bütün dünya Məncillik üstündə qurulmuş
Orda sevgi qəddarlıqla qarışmış;
Məncillik hər yerdə, fəqət görünməz,
Bizim nəzərlərimiz Məncilliyə baxmağa tab gətirməz,
Onun işığı içində çoxlu atəş gizlənib,
Onun Sinasından xilqətin zühurları parlar.⁷
Bu qədim monastırda hər bir ürək hər an
Gizli də olsa, “Mən”dən danışır
Onun atəşindən pay almayan hər kəs
Özünü tanımadan bu dünyadan getdi
Hindistan və İran eynən onun nurundan agahdır
Amma onun odunu bilən çox az adam var;
Mən onun odundan və nurundan danışdım,
Sirdaşım, indi mənim cinayətimi gör.
Mən etdiyimi sən də etmisən, bil
Sən ölünü diriltmək istəmisən, bil!

Tahirə

Allahın qudurmuş bəndəsinin günahından
Yeni varlıqlar dünyaya gəlir
Ram edilməz ehtiras pərdələri cırır,
Köhnə və vaxtı keçmişləri göz önündən silir

Sonda qismətini dar ağacının ipində tapır
Nə də Yarın küçəsindən dönüb geri qayıdır
Bax Eşqin cəlalına şəhərdə və çöllərdə
Fərz eyləmə ki, o, dünyadan köçüb,
O öz zamanının köksündə gizlənib qalıb –
Bu cür hücrəyə o necə sığışa bilər?

Qeydlər

Məhəmməd İqbal, Cavidnamə. Urud dilindən ingilis dilinə tərcümə Artur A. Alberri. (London, Allen & Unwin. 1966) səh. 90-93, 96.

1. Şanlı mistik şəhid Həllac. 922-ci ildə kafir elan edilərək öldürülüb. Tavasın Kitabı-nı yazıb. Tavasın Tasinin cəmidir, Quranın XXVII əvvəlinə yazılan sehrli rəmzdir,
2. Qalib (1797-1869) Öz dövrünün Hindistanda yaşayan böyük fars şairi idi.
3. Qürrətül-Eyn, İran şairəsi və Babi hərəkatının şəhidi, 1852-ci ildə öldürülmüşdür.
4. Naziri (1612) Nişapurda doğulmuş İran şairi, fəal həyatının çox hissəsini Hindistanda keçirmişdir. Cəməşid qədim İranın ən böyük şahlarından biri olub.
5. Süleymə məhbubun bir rəmzidir.
6. “Allahın Əmri”: Qurana istinad – XVII 87: Onlar ruh haqqında səndən soruşacaqlar. De: Ruh mənim Rəbbimin əmrindədir.”
7. Sinada idi ki, (Quran VII 139) Musa İlahi Təcəllini görmüşdü.

*İran qadını, Tehranda. Çadra geyinərək studiyada şəkil çəkdirir.
Geniş şalvar ,ağ niqab və qara çadra (döşəmədə yerdə).*

Hidayət Hüseyn: Babi Dininin qadın şəhidi

Həqiqət hesab etdikləri din uğrunda çox nəcib insanlar qiymətli həyatlarını fəda etmişlər. Sivil dünyanın səlnaməsi bu cür nümunələrlə doludur. *Tarix 'ül-Silam*¹-da ölümsüz şöhrətə malik bu cür xeyli sayda qəhrəmanlar haqqında yazılmışdır, lakin gözəl cinsdən olanlar cəmi bir neçə nəfərdir. Bizim tarixdə şəhid qadın adlarının belə az olmasının səbəbi nə olursa olsun, bu o demək deyil ki, müsəlman qadınlar din işini müdafiə etməkdə geri qalmışlar. Aşağıda həyatını bütün ürəyi ilə inandığı və böyük ehtirasla təbliğ etdiyi Babi dini² üçün fəda etmiş ən mədəni bir qadının həyatı və əməlləri barədə qısa bir öçerk verilir.

Bu şanlı xanımın adı Ümmi Səlimədir, amma o daha çox Tahirə və ya Qürrətül-Eyn kimi tanınır. Zərrintac isə ona verilmiş başqa bir addır. Onun atası Qəzvinli Molla Saleh idi, o isə şiələrin Şahid - üçüncü şəhid adlandırdıqları Molla Taqi idi. Tahirə öz əmisi Molla Taqinin oğlu Molla Məhəmmədlə evlənmişdi. Bir qızı, iki oğlu vardı. Tahirə gənc olanda çox bilikli bir molla ona müəllim təyin edilmişdi. O, ədəbiyyatda elə bir mahirliyə yüksəlmişdi ki, atası arzu edirdi ki, kaş o oğlan olardı, o da onu özünə varisi-xələf təyin edərdi.

Bir gün Tahirə xalası oğlu Molla Cavadın qonağı idi. Ev sahibinin kitabxanasında o təsadüfən Şeyx Əhməd Əhsainin yazdığı bir neçə kitab gördü ki, ona çox maraqlı gəldi. O həmin kitabları əldə

etmək istədi, amma Molla Cavad onu xəbərdar etdi ki, əgər o bu kitabları oxusa, atası onu (Cavadı) öldürər, çünki o, kitabda yazılan fikirlərin əleyhinə idi. Xəbərdarlığa fikir verməkdən çox uzaq olmaqla Tahirə Molla Cavadı inandırmağa çalışdı ki, kitabları ona versin. Kitabların məzmununu tam mənimsədikdən sonra Tahirə Şeyx Əhməd Əhsainin baxışlarını və dini inanclarını atasına söylədi. O düşündü ki, Şeyx Əhmədin bəzi dini baxışlarını onun başına Cavad yeritmişdir, ona görə də qızına dedi ki, Molla Cavad onu yoldan çıxarmışdır. Cavabında Tahirə dedi ki, o, Şeyx Əhmədin kitablarını oxumuşdur və orada İmamların Şeyxi ehkamlarını təsdiq edən göstərişləri vardır. Onda o, atasının və əmisinin Allahı tanıyan insanlar kimi iddialarına şübhəsini ifadə etdi. Atası təbii olaraq yolundan çıxmış uşağı möminlərin dairəsinə qaytarmaq istədi, amma güclə deyil, inandırmaqla. Ona görə də onunla “Qiyamət günü,” “Ərəbistanlı Məhəmmədin peyğəmbərliyi,” “Mehrac,” “Cənnət və Cəhənnəm,” “On ikinci İmamın gəlişi” kimi mövzularda uzun müzakirələr apardı. Bir dəfə Tahirə İmam Cəfər Sadiqdən⁷ mötəbər bir hədis gətirdi, atası isə bunu ələ saldı; Tahirə etiraz etdi ki, belə bir mötəbər mənbə belə kəskinliklə kənara qoyula bilməz və bundan sonra o, atası ilə heç vaxt heç bir ekham məsələsində söhbət etmədi.

İndi o, yazışma vasitəsilə bəzi məqamlar barədə ona “Qürrətül-Eyn” ləqəbi verən Seyid Kazım Rəştidən izahatlar almağa başladı. Bu ləqəbi Həzrət Bab da təsdiq etdi. Onun bilik yanğısı yüksəldi və Seyid Kazımı şəxsən görmək üçün Kərbəlaya getdi, lakin bədbəxtlikdən, onun oraya çatmasından bircə həftə öncə Seyid vəfat etdi.

Ölümündən qısa zaman öncə Seyid Kazım öz şagirdlərinə deyirdi ki, vəd olunmuş İmamın (On ikinci İmam) gəlişi çox yaxındadır. Beləliklə, Onun şagirdləri İmamın gəlişini Kufədə məsciddə, bir başqaları isə Kərbəladada qalıb gözləyirdilər. Bu zaman Tahirə gündüzlər oruc tutur, gecələr isə oyaq qalıb dua və

meditasiya edirdi. Bir gecə o yuxuda gördü ki, yaşıl türbanlı və qara əbalı bir gənc havada durmuş bir şəkildə namaz qılır. O, dodaqları altında bir ayə deyirdi ki, Tahirə onu əzbərlədi və sonra kitabına yazdı. Bab zühur edib *Əhsən`ül - Qisas* kitabını nazil edəndə, Tahirə o ayəni həmin kitabda gördükdə heyranə gəldi. Bundan sonra Tahirə Həzrət Babın “İmamlığına” iman gətirdi və bundan sonra özünü Babiliyi təbliğ etməyə həsr etdi. O *Əhsən`ül - Qisas* barədə qeydlər və izahatlar yazmağa başladı. Həmçinin, onun hissləri və duaları şeir və mərsiyələr formasında çağladı ki, onlar bu günə kimi məşhurdur. O ibadət və duaya o qədər özünü vermişdi ki, ən kiçik ayinləri belə buraxmırdı.

Kərbəla üləmaları eşitdilər ki, Tahirə yeni bir din təbliğ edir və o da hər gün möhkəmlənir, onda hökumətə yazdılar. Bunun nəticəsində Tahirənin qarşısına müxtəlif əngəllər qoyuldu və sonda o özünün həbs olunmasına imkan verdi ki, səhvən polis tərəfindən həbs edilmiş başqa bir Babi qadını, Şəmsüddühanı azad etdirdin. Tahirənin evini polis mühasirəyə aldı və onun evdənkənar insanlarla ünsiyyəti dayandırıldı. Bu vəziyyət üç ay davam etdi, lakin hökumətə şikayət etdikdən sonra ona Bağdaddan keçib İstanbula getməyə icazə verdilər. Tahirə Şəmsüddüha və onun anası Vərəqətül-Firdövsə Bağdada getdi və Ağa Məhəmməd Şiblin evində yerləşdi. İnsanlar onunla söhbət etmək üçün oraya axışmağa başladılar. Ona görə də o, evi dəyişdi və təbliğ etməyə başladı, tezliklə Bağdadda hamı onu tanıdı. Bir gün o, şüa üləmalarına sifariş göndərdi ki, o mübahilə etmək istəyir, burada, iki tərəf müəyyən məsələ üzərində debat edir, bir tərəfin tutarlı dəlili olmayanda o məğlub sayılır. Bu bütün üləma dəstəsini məyus etdi və hökumət onu və onu müşayiət edənləri Bağdad müftisi Əllama ibn Alusinin evinə göndərdi ki, Tahirə burada üç ay türk hökumətinin əmrini gözlədi.

Bu dustaqlıq dönəmində, İbn Alusi onunla müxtəlif mövzularda danışdı və onun ağıllı cavablarından heyranə gəldi. Bir dəfə

o, Tahirəyə dedi ki, yuxuda görüb ki, şiələr İmam Hüseyin cimini qəbirdən çıxarırlar, o isə özünü cənazənin üstünə ataraq buna mane olub. Tahirə dedi ki, bu yuxunun mənası odur ki, müfti tezliklə onu şiə üləmələrinin ona yaratdığı müşküllərdən azad edəcəkdir. Əllama vaxtının çoxunu onunla müxtəlif dini, məhz “ölümdən sonrakı həyat,” Günah və savabın ölçülməsi,” və s kimi məsələləri müzakirə etməklə keçirirdi. Bir gün belə oldu ki, Əllama İbn Alusin atası Tahirənin yanına gəldi və onunla çox kobud danışdı və Əllama bundan xəcalət çəkdi.

Sonralar Tahirə dedi ki, Ona əmr etmişdilər ki, Türkiyə sərhədlərini tərk etsin. Nəticədə Tahirə digər qadınlarla birlikdə Bağdaddan İrana yola düşdü. Lakin o yolda da təbliğ etməkdə davam etdi və aşağıdakı görkəmli insanları Babi dininə gətirdi: Şeyx Saleh Ərəb, Şaiq Tahir, Molla İbrahim Mahallat, Şeyx Sultan Ərəb. Nəhayət, o bu şəxsiyyətlərlə Kirmanşaha daxil oldu. Qadınlar bir evdə yerləşdirildi, qalanları isə başqa bir yerdə. Bu yerin də insanları onun ətrafına toplaşdılar və bu da yerli üləmələri qıcıqlandırdı və əmr verdilər ki, onlar şəhəri tərk etsinlər. Yerli başçı öz adamlarını topladı, onların əşyalarını soydular və şəhərdən çadrasız çıxmağa məcbur etdilər. Köməksiz qalmış qrup cəngəllikdə günlər keçirdi, oradan onlar yerli hakimə şikayət yazıb köməksizliklərini və onlara edilmiş zülmü bildirdilər. Kirmanşahın hakiminin bu soyğunçuluqdan xəbəri yox idi, öz adamlarına əmr etdi ki, qarət edilmiş əşyaların tapılıb sahiblərinə qaytarılmasını təmin etsinlər. Bu əmr yerinə yetirildi, Tahirə isə öz dəstəsi ilə Həmədana getdi. Burada Tahirə şahzadə ailəsinə mənsub xanımlar tərəfindən çox yaxşı qarşılandı və onlar onun dinini qəbul etdilər. Sonra Tahirə Qəzvinə getdi və dini təbliğ etdi.

Bu arada qəzvinli Molla Taqi öldürüldü, buna görə babi dininə iman gətirmiş çoxlu insanlar həbs olundular, Tahirə də onlardan biri idi. Lakin Ağa Hadi Tahirənin Tehrana qaçırılmasını təşkil edə bildi və orada o, Həzrət Bəhaullahın evində qaldı, oradan da Xo-

rasanda Bədəştə getdi. Burada böyük bir görüş baş tutdu. Bu görüşdən sonra hökumət Tahirəni Tehrana qaytardı və onu Kələntərin evində dustaq etdi. Lakin o, hətta kübar xanımların çox sıx dinlədikləri dini ehkamları təbliğ etməkdən heç vaxt dayanmadı. Bu təbliğ toy mərasiminin havasını da soyutdu və müxtəlif zümrələrdən olan xanımlar heyranlıqla ona qulaq asırdılar. Bu isə hakimiyyətdəkilər üçün artıq çox oldu. Onlar onu yenidən həbs etdilər və bu dəfə onu digər babilərlə birlikdə İranın şahına gizli sui-qəsd hazırlamaqda ittiham etdilər və ona ölüm hökmü kəsildilər. Lakin Tahirə uzun müddət ciddi dustaqlıqda olmuşdu, onun gizli planda heç bir əli ola bilməzdi. Odur ki, o, həyatını ancaq öz dini uğrunda qurban verdi.

Son 1852-ci il 15 sentyabrda, çərşənbə günü gəldi. Elə ölümündən qısa bir zaman öncə gözəl geyindi, bədənində ətir vurdu. Sonra onu bağa apardılar. Cəllad ölüm baltasını işlətməyə tərəddüd edərkən, zənci qul irəli cumdu, şərfi onun boynuna doladı və boğub öldürdü. Onun bədənini bağdakı quyuya atdılar və üstünü qum, torpaq və daşla doldurdular. Tahirə son anına qədər şadlığını saxlamışdı.

“Qürrətül-Eyn kimi bir qadının meydana çıxması,” -E.Q. Braun yazırdı, “istənilən ölkədə və istənilən dövrdə nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır – xeyr, demək olar, bir möcüzədir. Məftunedici gözəlliyi ilə bərabər, nadir intellektual qabiliyyəti, atəşli bəlağəti, qorxmaz sədaqəti, şərəfli şəhidliyi ilə o, öz həmvətənləri arasında bənzərsizliyi və ölümsüzlüyü ilə irəli çıxır. Əgər Babin dini heç bir böyüklüyə iddia etməsəydi, onun Qürrətül-Eyn kimi bir qəhrəmanı doğurması kifayət edərdi.”¹⁰

Qürrətül-Eyn böyük şairə idi. Onun poeziyasından Braunun¹¹ verdiyi nümunələr onun böyük poetik istedadının göstəricisi kimi xidmət edir.

Qeydlər

Proceedings of the Dairiyi marufli-İslamiyya -dən götürülmüşdür (Lahor, 1933).

1. *Muhammad ibn Ahmad Dhahabi, Tarikh-al islam wa – wafayat al-mashahrwair-wa-al-lam (Beyrut: Dar al-Kitab-al-Arabi, 1987-1993) in 38 vols. Erkən kollektiv islam biografiyası, müxtəlif nəşrlərdə çap olunmuşdur.*
2. *Babi dininin öz inancları, cəmiyyətin yeni vəziyyəti üçün konsepsiyaları vardır. Bu yeni dinin banisi Şirazlı Seyid Əli Məhəmməd idi ki, O, özünə Bab ləqəbi götürmüşdü – Bab İlahi həqiqətə aparan qapı mənasında idi. 1236-cı il 1 məhərrəmdə (1819, 20 oktyabr) tacir ailəsində doğulmuşdu, uşaq ikən yetim qalmış, erkən yaşlarından dini məsələlərlə məşğul olmuşdur. 25 yaşında O, yeni din təbliğ etməyə başladı və bunun nəticəsində İran hökuməti Onun Özünü və adicılarını şiddətlə təqib etdilər. 6 ilə yaxın qısa bir müddət fəaliyyətdən sonra 1850-ci il iyulun 9-da Onu edam etdilər, lakin müxtəlif yerlərə yayılmış ardıcılarını isə hər yerdə məhv etmək mümkün olmadı. Onun ardıcıllarından biri Bəhaullah yeni bir təriqət yaratdı ki, iranlılardan başqa o dinə bəzi avropalı və amerikalıları da cəlb etdi. Babi ehkamina görə Allah birdir, Əli Məhəmməd isə güzgüdür ki, O orada əks olunmuşdur və hər kəs ona ehtiram göstərməlidir. “Siz özünüzdü və əməllərinizi elə güzgülərə çevirməlisiniz ki, o güzgülərdə sevdiyiniz günəşi görəsiniz,” Bəyanda deyilir. Babilər Həzrət Məhəmmədi bizim kimi, son peyğəmbər olaraq qəbul etmərlər, Quranı isə son Kİtab saymırlar.*
3. *O Qəzvinin bilgili bir üləması və müdriki idi.*
4. *Hacı Molla Taqi üç qardaşdan ən böyüyü idi, ikincisi Hacı Saleh idi ki, o da ruhani və fəqih idi, üçüncüsü Hacı Molla Əli əvvəlcə Şeyx Əhməd Əhsainin şagirdi idi, sonra isə Babın tərəfdarı oldu. Hacı Molla Taqi Şeyx Əhmədə nifrət edir və onun ehkamlarını sevmirdi, həqiqətən də, şiə ruhani zümrəsi arasında onu təhlükəli kafir kimi rədd edən birinci şəxs idi. Onun şeyxilərdən nə qədər xoşu gəlməyə*

də, babilərə nifrəti daha dərin və amansız idi. Təkcə onun kiçik qardaşı Hacı Molla Əlinin deyil, hətta qardaşı qızı və gəlini Qürrətül-Eyn kimi tanınmış Zərrintacın onun elə nifrət etdiyi ehkamları qəbul etməsi onun nifrətinin o cür kəskinləşməsinə gətirib çıxarmışdı və bu üzədən ömrünün son ilində camaat arasında Babı və onun dinini ağır ittham edirdi. Bu ona həyatı bahasına oturdu, nəticədə müəyyən babilər onun kəskin sözlərindən çox idarəedilməz bir hiddətə gəldilər və bir səhər məsciddə namaz qılarkən onun üstünə düşüb bıçaq və xəncərlə ona səkkiz yara vurdular, iki gün sonra isə o öldü. O, Qəzvinə, Şahzadə Hüsəyn qəbiristanlığında dəfn olundu.

5. *Babi dinini qəbul etdikdən sonra, bu nigah ən bədbəxt nigah oldu, o öz əri ilə barışmaqdan imtina etdi, çünki əri Allahın dinini qəbul etmədi, təmiz olmadı, özü isə pak idi. O dedi: “Bizim aramızda ümumi heç nə ola bilməz, nə də bərabərlik olar.”*
6. *Şeyx Əhməd Əhsai Şeyz Zainuddin Əhasainin oğlu idi, H.S.1166-cı ildə (1752) doğulmuş, H.S. 1242-ci ildə isə (1826) vəfat etmişdir. O çox sayda kitabların müəllifidir. Ətraflı məlumat üçün Nijam əs Səma – ya (səh. 367) avə Əbdül-Bəha: Səyyahın hekyəti-nə bax. Əsl fars dilində yazılmış, E.Q. Braunun müqəddiməsi və şərhləri ilə ingilis dilinə çevrilmişdir (Cambridge: University press, 1891) cild 1, səh. 234.*
7. *İmam Cəfər Sadiq şiə təriqətinin altıncı imamıdır. O, H.S. 148-ci ildə (765) vəfat etmişdir. Bax: Şahzadə Dara Shikuh, Səfinat-ul-Övliya (Cawnpore, 1884) səh.25.*
8. *Şeyz Əhməd vəfat etdikdən sonra onu xələfi Seyid Kazım Rəşti oldu. Onun ailəsi çox nüfuzlu tacir ailəsi idi. Atasının adı Ağa Seyid Qasım idi. On iki yaşında ikən o Ərdəbildə, yeddinci imam Musa Kazımın nəslindən olan və Səfəvi şahlarının babası Şeyx Səfiəddin İshaqın türbəsinin yaxınlığında yaşayırdı. Bir gün yuxuda orada dəfn edilmiş nurlu əcdadlardan biri ona göstərdi ki, o özünü o zaman Yəzddə yaşayan Şeyx Əhmədin ruhani rəhbərliyinə təslim etməlidir. Odur ki, o yəzdə getdi və Şeyx Əhmədin elə görkəmli şagirdi oldu ki, onun ölümündən sonra həmrəyliklə onu Şeqi məktəbinin başçısı kimi tanıdı. Əlli yaşına çatmamış o, Bağdadda H.S. 1259-cu ildə*

(1843-1844) vəfat etdi. Deyilənə görə, onun yazıları 300 cilddən çox olub.

9. Bu Yusif surəsinin təfsiridir. Bu, Quranda Yusifin hekayəsi nəql edilən surədir (12:3. Həzrət Babın yazıları barədə təfərrüatları Edvard Brauna, Əbdül-Bəha: Səyyahın Hekayəti-nə bax: Cild 2, səh. 335.

10. Orada, səh. 309) həmin cildə, səh. 88

11. Orada, səh. 315

Məhəmməd İshak: Qürrətül-Eyn – Babi şahidi

Nəsrəddin şahın hökmdarlığının erkən hissəsi yeni bir dinin, yəni Babi dininin doğulmasının şahidi oldu. Yeni dinin tərəfdarlarının sayı tədricən artdı. Bəzi babilər Şaha sui-qəsd edilməsində şübhəli bilindiklərindən onlar elə dəhşətli təqibə və qəddarlığa məruz qaldılar ki, onu təsvir etmək mümkün deyil. Lakin onların başına gətirilən təqib və fəlakəti ruh gücü və təmkinləri ilə qarşıladığılarından duyan ürəklərin sevgi və rəğbətini qazandılar. Qürrətül-Eyn də onlarla birlikdə əzablara düçar oldu və sonda edam edildi.

Qürrətül-Eynin əsl adı Ümmi Səlimə¹ idi. O Qəzvində hikməti ilə tanınan din alimi Hacı Molla Salehin yeganə qızı idi. O, 1230-31-ci ildə (1814-15) doğulmuş əmisi oğlu Molla Məhəmmədlə evlənmişdir. Onun ikisi oğlan, biri qız olmaqla üç uşağı olmuşdu.

O savadlı bir qadın idi, ərəb dilini mükəmməl bilirdi, hədis elmində və Quranın təfsirində kamil idi. O parlaq bir bəlağətə malik idi, deyirdilər ki, o, çadrasız, camaat qarşısında ilahiyyat barədə dərin söhbətlər aparırdı. Braun deyir ki, Sübhü-Əzəldən soruşubmuş ki, Qürrətül-Eyn doğrudanmı çadraya məhəl qoymurdu. O demişdi: “Onun çadranı atması doğru deyil. Bəzən bəlağətindən özünü unudanda, o sürüşüb üzündən düşərdi, amma

həmişə də qısa bir müddət sonra yerinə qaytarardı.”³ O, əvvəlcə Babın ruhani müjdəçisi Seyid Kazım Rəştinin ardıcılı idi. O Rəşti ilə onun ehkamlarının mürəkkəblikləri barədə yazışırdı. Seyid onda olan qabiliyyəti gördü və məktublarında ona “Qürrətül-Eyn” (gözümün təsəllisi) deyərək müraciət etdi ki, o da məhz bu adla məşhur oldu. Seyid Kazım Rəştinin ölümündən sonra o, Seyid Əli Məhəmməd Babın⁵ yeni ehkamlarını qəbul etdi. Bəlağəti ilə yeni dinə çoxlu adamlar gətirdi.

Seyid Kazım hələ həyatda olarkən Qürrətül-Eyn Kərbəlaya səfər etdi, orada o yalnız Seyidlə deyil, həm də onun əsas ardıcılı, o cümlədən, Babın birinci həvvarisi Molla Hüseyn Buşru ilə tanış oldu. Seyid Kazımın vəfatından sonra Molla Hüseyn Şiraza yola düşdü, o Molla Hüseynədən rica etdi ki, əgər ruhani rəhbəri tapsa, dərhal ona xəbər versin. Həzrət Babın dinini qəbul etdikdən sonra Molla Hüseyn Qürrətül-Eynin məktubunu Baba verdi, O isə onun nadir qabiliyyətlərini görüb onu Əbədiyaşarın (Hürufi-Həyy) hərflərindən biri elan etdi ki, onlar Babın ierarxiyasında birinci vahidi formalaşdırıldı.

Qürrətül-Eyn bir müddət Kərbəlada qaldı və orada pərdə arxasından Seyid Kazım Rəştinin tələbələrini təbliğ etdi. Hakim onu həbs etmək istədi. Ona görə də o, tələsərək Kərbəlanı tərk etdi və Bağdada getdi və orada böyük qabiliyyətlə öz dinini müftinin qarşısında müdafiə etdi. Onun öz dinini təbliğ etməsinə icazə verilməsi məsələsi əvvəlcə Bağdad paşasına verildi, sonra isə Türkiyənin mərkəzi hökumətinə müraciət olundu, nəticə bu oldu ki, ona Türkiyə ərazisini tərk etmək əmri verildi. Bağdaddan Kirmanşaha və Həmədana qayıdarkən yolda o təbliğini davam etdirdi, müəyyən insanlar yeni dini qəbul etdilər. Bəzi babilər xoşlamadılar ki, qadın camaat qarşısında kişilərə təbliğat aparmalıdır, ona görə də Baba şikayət etdilər, o isə nəinki onu cəzalandırmadı, əksinə, ona cənab`i Tahirə adı verdi ki, bu da onun Babi dinində yüksək məqamını təsdiq etdi.

Qürrətül-Eyn Həmədandan Tehrana getmək istədi. Deyilənə görə, o ümid edirdi ki, Məhəmməd Şahın özünü yeni dinə gətirsin. Atası onun məqsədindən xəbər tutdu və xidmətçilərini göndərdi ki, onu tutub geri yə, Qəzvinə gətirsinlər. Onun əmisi oğlu ilə evlənməsi, çox güman, Qəzvinə qayıdandan sonra baş tutub. Hərçənd, evliliyin dəqiq tarixi məlum deyil. Bu evlilik ən bədbəxt evlilik idi, çünki onun əri də atası kimi, şeyxilərə və babilərə dərin nifrət edirdi və Qürrətül-Eyn əri ilə yaşamaqdan imtina etdi. Əmisi və qayınatası bəzi babilər tərəfindən öldürüldükdən sonra onun vəziyyəti həddən artıq təhükləli oldu. Bəziləri eyham vururdular ki, onun bu hadisə ilə əlaqəsi varmı. Əri onu Qəzvin hakimi qarşısında atasının ölümündə ittiham etdi, amma o bəraət aldı. Bəraət alsa da, onun Qəzvinə yaşaması mümkün olmadı. O Tehran yolu ilə Xorasana yola düşdü. Qürrətül-Eyn Babi başçıların məşhur Bədəşt görüşündə iştirak etdi, oradan Məhəmməd əli Barfəruş və onun dəstəsi ilə Mazandarana qayıtdı. Məhəmməd Əli və onun dəstəsindən ayrıldıqdan sonra Tehrana dustaq gətirilənə qədər Qürrətül-Eynin başına nələr gəlməsi barədə bir şey bilmirik.

1852-ci ildə bir gün Nəsrəddin Şah Tehrandə küçədən keçərkən dörd bəbi ona tüfəngdən atəş açdı. Onlardan biri özünü elə oradaca öldürdü, ikincisi özünü quyuya atdı, ikisini isə şahın fərraşları həbs edib apardılar. Araşdırılma aparıldı və babilərin sui-qəsdini üzə çıxırdı. Qürrətül-Eyni hakimiyyətə təhvil verdilər və Tehrana göndərdilər, orada isə Mahmud xan Kələntərin pilləkənsiz bağ evində ev dustağı etdilər. Ölümünə qədər orada o məhbus kimi qaldı. Tahirənin həmin cinayətə ortaqlığı barədə heç bir sübut yoxdur, nə də onun hansı şəraitdə hökumətə təhvil verilməsi barədə bir şey bilinir. Deyirlər ki, Mahmud xanın oğlunun toyunda onu Kələntərin evinə aparmışlar, orada şəhərin zadəgan qadınları iştirak edirmiş. O danışıqları ilə oradakı xanımlara güclü təsir etmişdi, lakin onlardan heç biri onun xeyrinə nəsə deməyə cəsarət etməmişdilər. Deyilənə görə, şah ona məktub yazıbmış ki, əgər

babilikdən imtina etsə, şah onu öz hərəminə gətirəcək. Deyilənə görə, o, şahın məktubunun arxasına aşağıdakı şeiri yazıb geri göndərmişdi:

*İsgəndərin cah-cəlalı sənin olsun,
Qələndərin isə vərdisi və yolu mənim
Əgər o sənə xoşdursa, mən ondan imtina edirəm,
Bu isə, pis olsa da, mənə kifayətdir.*

Onun nəzarətçisi tamamilə onun bəlağətinin təsiri altında idi və xahiş etdi ki, Qürrətül-Eyn dinindən imtina etsin, belə ümid edirdi ki, bəlkə onu azad etdirə bilər. Lakin Qürrətül-Eyn bunu rədd etdi, Nəhayət, hökumətin əmri ilə, o qəddar və uzun bir ölümü ruh gücü və təmkinlə qəbul etdi və bununla onun ölümünün şahidi olmuş Dr. Polakın heyranlığına səbəb oldu.¹⁰

Baxmayaraq ki, Qürrətül-Eyn şairə kimi əhəmiyyətli bir fiqurdur, lakin, ümumiyyətlə ona aid edilən şeirlər şübhə altına alınmışdır.¹¹ Əruzun kamil qəlibində yazılmış aşağıdakı qəzəl ümumən ona aid edilir:

تو و ملک و جاه سکندری
من و رسم و رایه قلندری
اگر آن خوش است تو در خوری
وگر این بدست مرا سزا

Üzünün nuru parladı, çöhrənin şüaları yüksəldi
Sonra söylə, “Mən sənin Rəbbin deyiləmmi?” və “Bəli, Bəli”,
cavab gələcək. “Deyiləmmi?” şeypur səsi, alqışlamaq üçün bəla təbilini necə ucadan çalmalı!

Ürəyimin qapısında bəla qoşunu ayaq döyüb, toplanır
O gözəl ayın eşqi, mənə, yetər mənə, zira o dərd selinə güldü
Batdıqca Şeypurçu səsləndi, Mənəm Kərbəla Şəhidi
Onda o mürdəşiri eşitdi, o mənim kəfənimi hazırlamışdı.
O irəli çıxdı ki, cənazəmdə ağlasın, acı-acı ağladı.

Nə zərər, əgər sən mənim Sina ürəyimi oda qalasan
O ürək ki, sən yüz yolla möhkəmlətdin, amma belə
qəddarcasına parça-parça etdin?

Bütün gecə sürən eşq məclisinə göydəki mələkləri qonaq
çağırmaqçün

Bu təsviredilməz çağırışı edir: “Salam olsun kədərdən yıxılan
dostlara!”

Sənin kimi bir heyrət balığının pulcuqları Varlığın dənizini
axtarmağa ruhlandırarmı?

Sükut et, Tahirə, “Yox” nəhənginə və onun aramsız ahlarına
qulaq as.¹³

Lakin Ayatı (əvvəllər Avara ləqəbi vardı) birmənalı bu fikirdədir ki, bu şeir daha əvvəl yaşamış Lardan olan Məhəmməd Baqir Suhbatındır ki, onun divanında bu şeir tamlıqla bəzi variantlarla yer almışdır və şeirin son bəndində ikinci beytində Subat adı yazılmışdır.

Aşağıdakı qəzəl də kamil qəlibində olmaqla Tahirənin qələminə aid edilir:

لَمَحَاتُ وَجْهِكَ أَشْرَقَتْ وَشَاعَ خَلَّتِكَ أَهْلِي
ز چه رو آلت برینکم زنی زن که لای لای
بحواب طلی السب تو زولا چه کوس بلا زدند
مه غیبه زد بدر نام سپه غم و حشم بلا
من و عشق آن به غریبو که چو شد صلا بلا یرو
بنشاط و فقه شد فرو که انا القهید بکریلا
چو شد ناله مرگ من ای ساز من شد و برگ من
قشوی آلتی مبرولا و بختی علی مجللا
چه شود که آتش حیرت زبسم بقلة طوبی دل
فککته و دککته متککته متزولا
ای غوان دعوت عشق او مه شب ز خیل کرویایان
رسد این صغیر مهبسی که گروه غمرده افلا
تو چه قلب مایه حیرت که زنی بحر وجود دم
بنشین چو طاهره دم بدم بشو حروش ننگ لا

İngiliscədən tərcüməsi:

Həsrətli eşqin qulları dərd və bəla bəndində əsirdirlər,

Sənin bu ürəyi sınımış aşiqlərin sənə can atmaqda həyatlarını verərlər

Öldürmək üçün əlində qılıncı Məhbub dayansa da, mən günahsız olsam da,

Əgər bu zalımın nazı ona xoşsa, onun zülmü mənə xoşdur.

Səhər yuxuda ikən o qəddar ovsunçu yanıma gəldi

Onun heykəl və üzünün gözəlliyində sanki səhərin açılmasını gördüm

Çin ənbəri o rayihəli ağacların ətrindən ətir alardı

Bu zaman onun gözləri Tərtəri bütperəstlərinin hücum etdiyi inamı dağıdır

Zahidin hücrəsi və fanatın məbədi üçün eşq və şəraba nifrət edən sənənlə

Mən nə edə bilərəm, sənin rüsvayçı bir şey kimi tutduğun bizim dinimiz üçün?

Sənin sevgili saçının dolaşmış zülfü, sənin yəhərin və atın sənin tək qayğındır;

Sənin ürəyində Mütləqin payı yoxdur, nə də kasıb insanların yoxsulluğu.

İsgəndərin cah-cəlalı sənin olsun, Qələndərin vərdiş və yolu mənim olsun

Bu əgər sənə xoşdursa, mən ondan imtina edirəm, bu isə, pisdirsə, mənə kifayət edər.

Mən və Biz məqamından keç, evin üçün yer heçliyi seç,

Zira sən belə edəndə ən üstün səadətə çatarsan.¹⁵

Braun da Saqinamə adlanan bu cür bir məsnəvinə misal gətirir və o qədər də inandırıcı olmayan səbəblərdən, belə düşünür ki, bu da Tahirəyə aiddir.¹⁶

Aşağıdakı qəzəl də Qürrətül-Eynə məxsus hesab edilir. Əyati¹⁷ Kəvakibud-Duriyyə-də bu şeiri ona aid edir.¹⁸ Lakin sonra öz fikrini dəyişdi.¹⁹

Mənim 1934-cü ildə Tehrana ikinci səyahətimdə Firdovsinin minilliyində mən Ayəti ilə tanış olmaq şərəfinə nail oldum və onunla fars poeziyasının müxtəlif mərhələləri barədə xoş söhbətlər etdik. O zaman Əyati qəti fikrini bildirdi ki, bu şeir Qürrətül-Eynin deyil, Molla Əbdül-Vəhhab Qəzvininindir, onun şair təxəllüsü Nazim idi. O dedi ki, Nazimin sözü olan son beyt şeirdə ortada Tahirə sözünün olduğu beytlə yeri dəyişilmişdir. Bu cür izah maraqlı olsa da, fikir ehkamçı bir fikirdir və inandırıcı deyil.²⁰

جَنَابُ تَوَكُّلِ الْجَنَّةِ بِزَلِيلِ الْقَمَرِ وَالْجَلَالِ
مَهْ مَانَقَانِ شَكْتِهْ دَلْ كَهْ دَعْدِ جَانِ بَرِهْ وَلَا
اگر آن صن د سر ستم بی کفایت من بیگانه
اَقْدِ اَمْتَقَامِ بِنَفْسِهْ قَلَقْدِ رَحْبَهْ بِنَا وَحَا
سحر آن نگر شکر کم قدی نهاد بستم
وَ اِنَّا زَايَتْ جَمَالَهْ مَلَقَ اَبْجَحْ حَقَالِنَا
نه چو زلف غایه بار او نه چو چشم فتنه شمار او
شده ناله همه غمت شده کافری همه خطا
تو که غافل از تو و شادی بی مرد عابد زاهدی
چه کنم که کافر جاحدی د خلوص بیت اصفا
بمراود زلف مطلق بی اسب و زین معرق
مه هر منکر مطلق د تغییر فارغ و بی نوا

Əgər səni üzbəüz görsəm, sənə ağırlarımı birbəbir danışaram

Sənin üzünü görmək üçün, meh kimi ev-ev, qapı-qapı, küçə-küçə, cığır-cığır gəzərəm.

Sənin incə ağzının, kəhrəba yanaqların

Çiçəklər, qızılgülər, lalə və ətirlə parlayır.

Sənin hicranından ürəyimin qanı gözlərimdən Dəclə kimi axır,

Dəniz kimi, çaylar kimi, axın-axın.

Dərdli ürək sənin eşqini həyat toruna toxuyub

İlmə-ilmə, tel-tel, əriş-əriş, arqac-arqac

Tahirə özü ürəyinə girdi, səndən başqa heç nə tapmadı,

Səhifə-səhifə, qat-qat, lövhə-lövhə, təbəqə-təbəqə.

Qürrətül-Eynin şeirlərindən ibarət olması iddia edilən *Tihfahi-Tahirah* bukleti İsfəndiyar Bəxtiyari tərəfindən çap edilmişdir. Orada daha üç şeir vardır ki, Braun və Əyati onları xatırlatmamışlar.

Beləliklə, bizdə Tahirəyə aid edilən ancaq bir neçə şeir vardır. Bu şeirlərdən ən azı biri onun şeiri ola bilməz, o birilərin müəllifliyi isə şübhəlidir. Elə isə, onda Qürrətül-Eynin şöhrəti nəyin əsasında? Bu yəqindir ki, bizim əlimizdə olan bir neçə şeirinə görə deyil. Onun şöhrətinin səbəbi başqa yerdə axtarılmalıdır. Müxtəlif yazarların işlərindən biz öyrənirik ki, o dərin bir ilahiyyatçı və böyük bəlağətə malik mübəlligh idi. Onu eşidənlər onun bəlağətli söhbətlərindən ovsunlanır və ona iti diqqətlə qulaq asırdılar. İlahiyyəti dərinədən bilməsi və inandırıcı bəlağəti, biz düşünürük, məhz onun şan-şöhrətinin səbəbidir.

Bu şeirlər Qürrətül-Eynin qələmindən çıxmış olsun ya yox, onlar fikir birliyi və üslub eyniliyi ilə səciyyələndir. Onlar bir qayda olaraq, ərəb dilində pafoslu və tanış olmayan sətirlərlə doludur, amma bunlar təbii səlisliyi pozmur. Lətafətlik, gözəl ifadə və ovsunlayıcı ritm şeirlərə musiqilik verir və onları ruhlandırıcı edir.

Qeydlər

Məhəmməd İshaqın İranın dörd görkəmli şairəsi-dən götürülmüşdür. (Kəlküttə, İran Cəmiyyəti, 1950) səh. 28-35.

1. Mahmud Əfəndi Əlusiyyə görə, onun əsl adı Hind idi, Ümmi-Səlmə onun kuliyyə-si idi. (Əbdül-Hüseyn Əyati, *Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Məathiri əl-Bəhaiyah* (Qahirə: Mətbəə at əs-Səda, 1342/19230. Cild 1, səh. 63-64). O həmçinin Zərrintac kimi də tanınır.
2. Aşağıdakı şəcərə onun qohumluq münasibətlərini izah edir: Məhəmməd Bərəqani Qəzvini, onun dörd oğlu: Hacı Molla Məhəmməd Taqi, Hacı Molla Məhəmməd Saleh, Hacı Molla Cavad, Hacı Molla Əli. Məhəmməd Taqinin oğlu Molla Məhəmməd, Məhəmməd Salehin qızı Qürrətül-Eyn.
3. Əbdül-Bəha: Səyyahın hekayəti-nə bax. Əsli fars dilində yazılmış, E.Q. Braunun müqəddiməsi və şərhləri ilə ingilis dilinə çevrilmişdir (Cambridge:

University press, 1891) cild 2, səh. 314.

4. H.S. 1205/B.E.1790; H.S. 1251 yaxud 1259/B.E. 1835 yaxud 1843.
5. 1820 (1819)-ci ildə Şirazda doğulmuşdur; 23 may 1844-cü ildə Özüni Bab (Qapı) elan etmişdir. 1850-ci ilin iyulunda Təbrizdə edam edilmişdir.
6. Həzrət Babın ilk on səkkiz şagirdi. Bab onlara Əbədiyaşarın Hərfləri, Özünə isə Nöqtəyi-Üla adı vermişdir. Bu on səkkiz nəfər başqalarını necə təbliğ etmək və zahir olacaq Kəsin qəbul edilməsinə yol hazırlamaq üçün xüsusi olaraq təlimatlandırılmışdılar.
7. Böyük İsgəndər (Makedoniyalı)
8. Dilənçi (dini təriqətə mənsub)
9. Onun ölümü kifayət qədər mübahisəlidir və hansının doğru olmasını söyləmək çətinidir. Qobino deyir ki, boğub öldürdükdən sonra onu yandırılar. Başqa bir versiyaya görə isə Nigaristan adlı sarayın bağında quyuya atmış və üstünü daşla doldurmuşlar. Hər bir halda bu faktıdır ki, onu qəddarcasına öldürmüşlər. O 17 avqust 1852-ci ildə şəhid edilmişdir.
10. Cakob Edvard Polak, *Persien: das Land und seine Bewohner* (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1865). Cild 1, səh. 333.
11. Əbdül-Hüseyn Ayəti, Avarə. "Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Maathiril ə-Bəhaiyah, cild 1, səh. 309; Əbdül-Hüseyn Ayəti, Avarə, *Kəşfül-Hiyal* (Tehran: Kitabfurushi İlm, 1346) cild. 2, səh. 46.
12. Qürrətül-Eyndə, *Tühfah-i Tahirah, İsfəndiyar Bəxtiyari* (Karaçı: Bəxtiyari, 1930); Bu qəzəl iyirmi bir beytdən ibarət böyük bir şeirin son hissəsini təşkil edir.
13. E.Q. Braun, *Materials for the Study of the Babi Religion* Kembric, University press, 1918) səh.350-51.
14. Məhəmməd Baqir Suhbat Lari, *Divan`i-Suhbat Lari* (Tehran: Şirkəti tabai kitab, 1317/1938-39) səh.130.
15. E.Q. Braun, *Materials for the Study of the Babi Religion*, səh. 348-49.
16. Orada, səh. 343-47.
17. Məhəmməd İshaq, *Şüxəmnvarani İran dar Əsri Nazr* (Kəlküttə, 1933-37) cild. 2, səh.-14
18. Əbdül-Hüseyn Ayəti, Avarə. "Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Maathiril ə-Bəhaiyah, səh. 308.
19. Əbdül-Hüseyn Ayəti, Avarə *Kəşfül-Hiyal*, (Tehran) Cild 2, səh.48 (qeyd).
20. Qürrətül-Eyndə, *Tühfah-i Tahirah*, səh.4. bu sətirdən sonra aşağıdakı beyt gəlir:
- Farsca beyti yazmalı.
21. Karaçıda Babi təqvimini il 1 nur 87-ci ildə (6 iyun 1930) daş üzərində həkk edilmişdir.

Fotostudiya şəkli, Tehran, 1880-ci il. Bu şəkildə İran qadınlarının çadra altındakı qapalı geyimi göstərilir. Əlində sulu qəlyan.

Məhəmməd Əli Siddiqi: Qürrətül-Eyn: Cəsur Həyat

Qürrətül-Eyn Tahirə İran ədəbiyyatının böyük bir simasıdır. Onun Urdu ədəbiyyatına da təsiri olmuşdur. O elə nadir bir lirik impulsun yolunu açmışdır ki, o, coğrafi əngəlləri aşıb keçir. O, parlaq hikmətinə, cəsarət və gözəlliyinə görə bütün dünyada nümunə kimi qəbul edilir, sevilir, əziz tutulur.

İranın son əsrindən bəhs edən hansısa bir mətn çətin ki, onun adını qeyd etməsin. Bütün tarixlərin, jurnalların, diplomatik yazışmaların onun ürəyinin və ruhunun böyüklüyünə şəhadət verməsi nadir bir fenomendir. İstər lord Kursonun İran *Odisseyi*,¹ Ser J. Malkolmun travelogiyası,² yaxud fransız diplomatı Qobinonun *Les Religionset les Philosophies dans l'Asie Centrale* olsun,³ hamısında Qürrətül-Eynin inandığı dinə heyranlıq və rəğbət həmişə yerindədir.

Onun sehri başqalarını özünün üstün idrak səviyyəsinə qaldırmaqdadır. Onun poeziyası əlamətlərinə görə möcüzəvidir. Kimsə şairənin nəyə inanması ilə razı olmaya bilər, lakin onun misralarının musiqisi və coşğunluğu insanda onun dini polemikalarının törətdiklərinə bir immunitet verir.

Hətta çarın rəhmsiz səfirinin Bab və onun ardıcılıarı haqqında *Bab-o-Abha Ra Beshanansid* adı altında o qədər ciddi-cəhdlə

tərcümə olunmuş və hardasa iyirmi üç il əvvəl Dekkanda, Heydərabadda çap edilmiş hekayəti bu şairənin qadın azadlığının ən öndə gələn mübarizi kimi şərəfini inkar edə bilmədi. Kimsə onun dinini qəbul etməyə bilər, lakin onun poeziyasının sehiri o qədər universaldır ki, Bəhai dininin tarixini öyrənə bilmiş bütün insanlar bununla razılaşmalıdırlar ki, nəfis gözəllik, yüksək lirik poeziya və incə polemika bacarığı bu cür düzgün ölçüdə bir fərddə cəmləşmişdir.

Onun zamanının İranı hər cür korrupsiyaya uğrayaraq laxlamış monarxiya ilə idarə olunurdu. Mövhumat, yoxsulluq və dini fanatizm hakimiyyəti idarə edirdi; subkontinentin 1857-ci illərdən öncə qarşılaşdığı modernizmdən bir əsər yox idi.

Urdu şairi Qalib Britaniya texnologiyasının üstünlüyü ilə tanış idi və buxar mühərriki, elektrik, teleqraf və Enfild tapançası ilə o qədər heyrtlənmişdi ki, onun öz həmvətənlərini dəyişikliklərə uyğunlaşmağa və köhnə həyat tərzlərini tərk etməyə çağırması məlumdur. O, Qərb qanunlarını Böyük Moğolların ictimai-siyasi qanunlarından üstün sayır və onlara əhəmiyyət vermirdi. O 1824-cü ildə Dehli kollecinin (sonralar ərəb kolleci) yaradılmasını qiymətləndirirdi. Lakin onun iranlı müasiri Qa'ani sarayda baş verən çar intiriqalarından və ya qərb elm və texnologiyasının gətirdiyi dəyişikliklərdən agah deyildi. Qalibin böyüklüyü bu faktdadır ki, o öz həmvətənlərini iki od arasında seçim etməyə hazırladı. O orda-burda qəsidələr yazmaqla səhv edə bilərdi, amma Qalib elə tədbirli bir rəssam idi ki, o bizi saxta uyğunlaşma hissi ilə yatızdırma bilməzdi. Onun resepti sadə idi: onların güclü olduqları sahələrdə onlarla rəqabət edə bilmək üçün britaniyalıların məziyyətlərini mümkün qədər çox əxz etmək. Kiminsə başqa sahədə malik olduğu ən yaxşı şeyi mənimsəməkdən başqa milli azadlığın qısa yolu yoxdur.

Lakin Tahirə yenilikçi bir xidmət göstərdi. O qadınların hərəkətsizliyini narahat bir hisslə gördü və qadınların azadlığı

üçün elə həzzlə işlədi ki, bütün İranı təlatümə gətirdi. Onu daşladılar, təhqir etdilər, döydülər, amma o öz işində mətinliklə davam etdi.

İran qadınlarının azadlığından böyük mükafat ola bilməzdi və bu təəccüblü deyil ki, İran Qürrətül-Eynə görə son əsrdəki ədəbiyyatı ilə qürurlanır. Öz nümunələri hesabına doğrduqları dəyişikliklərdə İngiltərə və Fransanın rəmzi olan *Florence Nightingale* və *Joan of Arc* kimi, Qürrətül-Eyn də İranın rəmzidir. Onların sahələri fərqli ola bilər, amma onlar insanın böyüklüyünün dönüş nöqtələridir. Onlar cəsarət, sədaqət və parlaqlıq nümunələridir.

Tahirə 1819 ya 1820-ci ildə İranda, Qəzvin şəhərində, ortodoks din alimi Hacı Molla Salehin ailəsində doğulmuşdu. Uşaq ikən o elə ağıllı idi və o qədər bilik yangısı vardı ki, hətta alimləri özünün böyük mükəllimə istedadı ilə məğlub edirdi.

İslam fiqhini və fəlsəfəsini öyrənmək üçün o, Kərbəlaya getdi; məhz burada müəllimi Seyid Kazım Rəşti ona 'Qürrəyül-Eyn' ləqəbi verdi ki, bunun da mənası "gözün nuru" deməkdir.

Tahirə isə ona Həzrət Bəhaullah tərəfindən verilmiş bir addır, halbuki onun əsl adı Zərrintacdır. O bir din alimi ilə evlənmişdi, lakin Mirzə Əli Məhəmməd Özünü Bab elan edəndə, o yeni təriqətə qoşuldu. Bu hadisə şiəliyə aid olan bu təriqət özünü islamdan ayırdıqdan və Mirzə Əli Məhəmmədin adı ilə bəhi adlandıqdan bir neçə il öncə baş vermişdi.

Qürrətül-Eynin güclü xarakteri Həzrət Babın 9 iyul 1850-ci ildə edamına görə 15 avqust 1852-ci ildə Nəsrəddin şahın həyatına edilmiş uğursuz sui-qəsdədən sonra parladi. Bunun ardınca əsaslandırılmış təqiblər başladı E.Q.Braunun *Literary History of Persia*⁴-də təsvir etdiyi kimi, iyirmi səkkizə yaxın məşhur bəhailər, o cümlədən, gözəl və istedadlı şairə Qürrətül-Eyn işgəncəli ölümə məhkum edildilər.

Onun necə öldürülməsi barədə müəyyən fikir müxtəlifliyi var. O zaman İran şahının həkimi olmuş Dr. Jakob Polak özünün *Per-*

sien: *das Land und seine Bewohner*⁵ kitabında məlumat verir ki, o edam edilmişdir və özü Qürrətül-Eynin üstün insani ruh gücünə şahid olmuşdur.

Fransız səfiri Qobino 1865-ci ildə çap edilmiş *Les Religions et les Philosophies dans L'Asie Centrale* kitabında yazır ki, Tahirə əvvəlcə boğulmuş, sonra isə şahidlərin gözü qarşısında yandırılmışdır. Onun qalıqları qurumuş su quyusuna atılmış və üstünə də torpaq və daş tökülmüşdü. Necə bir zülm!

Qürrətül-Eyn yüksək dərəcədə ehtiram olunan bir sənətkardır. Əllamə İqbal *Cavidnamə*⁶ onun böyüklüyündən bəhs edir və onu Rumi, Mənsur Həllac və Urdu şairi Qaliblə yanaşı Böyük Ruhlardan biri hesab edir. *Marie Von Najmajer*-in böyük epik poeması *Gurret-ül-Eyn*⁷ alman dilində ən heyranedici klassik əsərlərdən biridir.

Türk şairi Nazim Hikmət ona nadir bir formada ehtiramını bildirmişdi: “Ey Tahirə, min Nəsrəddin şah sənənlə öldü. Ey insan azadlığının şölə saçan alovu.”⁸

Lord Kurzonun *Persia and Persian Question* əsərindən, Valentin Xirolun *The Middle Eastern Question*⁹, Ser Francis Younghusband-in *The Gleam*¹⁰ əsərlərindən Tahirəyə dərin ehtiram və heyranlığı hiss etmək olar; amma Edvard Braunun məşhur *A Literary History of Persia* əsərində ifadə etdiyi ehtiram həmişə daha mötəbər ehtiram kimi xidmət etməlidir çünki şərqşünaslardan çətin ki, kimsə fars ədəbiyyatını onun kimi hissiyatla öyrənmişdir. O yazır:

“Qürrətül-Eyn kimi bir qadının meydana çıxması, istənilən ölkədə və istənilən dövrdə nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır – xeyr, demək olar, bir möcüzədir. Onun ecazkar gözəlliyinin xüsusiyyətləri kimi, onun nadir intellektual istedadı, onun coşğun bəlağəti, qorxmaz cəsarəti, şərəfli şəhidliyi ilə o öz həmvətənləri arasında müqayisəyəgəlməz və ölümsüz bir mövqedə dayanır. Əgər Babın dini heç bir

böyüklüyə iddia etməsəydi, onun Qürrətül-Eyn kimi bir qəhrəmanı doğurması kifayət edərdi.”

Qeydlər

Dawn (Sübh) kitabından götürülmüşdür (Karaçi, 4 mart 1973). Bütün qeydlər redaktorundur.

1. Geroqe Nathaniel Curzon, *Persia and the Persian Question* (London^ Long mans, Green, 1892)
2. The author could have meant Sir John Malcolm, *A Sketch of Persian* (London: Murray, 1827); perhaps he confused him with Napier Malcolm, *Five Years in a Persian Town* (London, Murray, 1905), *Wich also sympathetically related the persecution of the Babises*
3. Paris: Dider, 1865.
4. Edward Granville Browne, *Literary History of Persia, Modern Times, 1500-1924* (Cambridge: The University Pres, 1924 (1954) p.154
5. Leipzig^ F.A. Brockhaus, 1865
6. Muhammad Iqbal, *Javidnama, translated from Persian by Arthur J/Arberry* (London: Allen and Unwin, 1966) / See excerpts included in this volume/pp
7. Marie von Najmajer, *Gurret-ül-Eyn/ Ein Bild aus Persiens Neuzeit in 6 Gezangen* (Vienna: Rosner, 1871)/
8. Züleyman Nazif, *Nasiraddin shah ve Babiler (İstanbul: Kanaat Kütubhanesi, 1923). English translation of Passages on Tahirih..., pp. 35, 44-49, " appendix to Necati Alkan, "Süleyman. Nazif's Nasiraddin shah ve Babiler: An Ottoman Source on Babi-Bahai History," Research notes in Shaykhi, Babi and*

Baha`I Studies (East Lansing), vol.4, no.2 (November, 2000).

9. *Valentin Chrol, (The Middle Eastern Question; or, Some Political Problems of Indian Defense (London: J. Murray, 1993).*

10. *Sir Francis Edüard Younghusband, The Gleam (London: J. Murray, 1923).*

Məsudul Həsən:

Qurratu`l-Ayn Tahira

Qürrətül-Eyn Tahirə XIX əsrdə ən görkəmli qadın idi. İqbal onu “Xatuni-Əcəm” adlandırmışdır. Onun əsl adı Zərrintac idi. O tanınmış Qəzvin üləması Molla Salehin qızı idi. O yüksək təhsilli, zəkali və istedadlı idi. Bəlağətli natiq idi. O gözəllik mücəssəməsi idi, uzun saçları dizlərinə çatırdı.

O Molla Məhəmmədlə evli idi. Molla Məhəmməd Qürrətül-Eyn Tahirənin atasının böyük qardaşının oğlu idi. Bu evlilikdən üç uşaq doğulmuşdu, evliliyin ilk illərində cütlük xoşbəxt idi.

Bab öz yeni dinini elan edəndə Qürrətül-Eyn onun sədaqətli ardıcılına çevrildi. Bu onların arasındakı münasibətdə çat yaratdı. Qürrətül-Eyn Kərbəlaya və Bağdada getdi və yeni dini açıq təbliğ etdi. Hökumət onun Bağdaddan çıxarılmasına göstəriş verdi. O, İrana qayıtdı, səfərinin gedişində yolda Babiliyi təbliğ edərək çıxışlar etdi. O elə gözəl və bəlağətli idi ki, böyük kütlələr ona cəzb olunurdur və o onları yeni dinə gətirirdi.

Qəzvinə gəldiyində, düz yoldan sapdığı üçün qayınatası onu töhmətləndirdi. Bircə həftənin içində qayınatanı bir bəbi öldürdü.

Bu babilərin təqibinə səbəb oldu. Qürrətül-Eyn də İran şahı Nəsrəddin şahın sarayına çağırıldı. Şah onu gördükdə onun gözəlliyinə vuruldu. O əmr etdi: “Buraxın onu. O, o qədər gözəldir”.

Bundan sonra Nəsrəddin şah Qacar ona sifariş göndərdi ki, əgər yeni dinə imanınından imtina etsə, ona evlənər və onu ən sevimli xanımı edər. Cavabında Qürrətül-Eyn aşağıdakı cavab şeirini göndərdi:

*Sən hakimiyyət və səltənət düşkünü,
Mənsə iman və yoxsulluq düşkünü,
Gər hakimiyyət və səltənət seçilsə
Onlar halalın olsun.
Əgər dərvişin yolu bəyənilməzsə,
Mən cəzaya etiraz etmirəm.*

Bu cavabdan şah susdu. Babilər fəaliyyətlərini artırdılar və şahın həyatına sui-qəsd etdilər. Şah bundan xilas oldu, bunun ardınca təqiblər başladı, yeni dinin Banisi Bab 1850-ci ildə edam edildi. Onun ölümünü ardıcılıqları şəhidlik sayırdılar. Hərəkəta ehtiras daxil oldu və babilər öz Ağalarının qisasını almağa qalxdılar. Hökumət babilərə qarşı qətiyyətli tədbirlər gördü. Qürrətül-eyn Tahirə də həbs edildi, lakin onu istintaq etməzdən əvvəl, şahın adamları onu öldürdülər.

İqbal *Cavidnamədə* Həllac və Qalibin iştirakı ilə Tahirənin - əbədi olaraq sərgərdanlığı üstün tutan trio - ruhu ilə Yupiterdə görüşür. İqbal üçün Tahirə həqiqi eşqin mücəssəməsidir. İqbal onun qəzəlini iqtibas edir:

*Ey Məhəbub, sənin hüsuruna buraxılısam,
Hicranından çəkdiyən kədərləri sənə müfəssəl danışacam.
Sənin içindən bir şüa almaq üçün mən meh kimi əsirəm*

*Qapı-qapı, küçə-küçə,
Hicranından ürəyimin qanı göz yaşı kimi axır,
Çəşmələr, bulaqlar, çaylar kimi göz yaşı axır
Sənin məhəbbətin mənim ürəyimə toxunub,
Sap-sap, ilmə-ilmə, əriş-əriş, arqac-arqac.
Ürəyimin kitabında səndən başqa kimsə yox
Hər sözündə, cümləsində, səhifəsində.*

Həllac kimi, Tahirə də, özünü Allahın divanə bəndəsi sayır. Divanəlikdə Həllac və ya Tahirə qanun və dinin qəbul etdiyi normalara uyğun hərəkət edə bilməzlər, lakin bu cür divanəlik yaradıcıdır. O eşqin sirrini açır ki, aşiq öz həzzini dar ağacına aparır.

İqbalın altını cızdığı nöqtə bu deməkdir ki, yaradıcılıq eşqin başqa bir adıdır. Sən eşq divanəsi deyilsənsə və məqsədinin həyata keçməsi naminə həyatını verməkdə qətiyyətli deyilsənsə, siz yeni bir dünya yarada bilməzsiz.

Qeydlər

Alınmışdır: Stories and Biographies of Abdul-baha (Lahore: Ferozans, 1978).. 167-69

1. Muhammad İqbal, Cavidnamə (Lahore: (s.n.) 1932.

Lorestandan 3 köçəri qadın, 1890-cı il. Başlarında uzun baş örtüyü, möhkəm çəkilmiş şarfla. Ortadaki qadın damalı çadrada.

Xacə Məsud: Tahirənin fəryadı

*Gözlərimi qaldıra bilsəm,
Qarşında dayanıb üzünə baxsam
Sənə dərdimi söyləyərdim
Nöqtəbənnöqtə, sözbəsöz.*

Bu misralar Tahirənin bir şeirinin- bütün zamanların ən uca şəriyyat nümunələrindən birinin ilk misralarıdır. Heç kəs, daş ürəkli olsa da, Tahirənin həyatında yaşamalı olduqlarını ifadə edə bilməz – bir həyat ki, tamamilə Allaha məhəbbətə bağlanmış, XIX əsrdə bütünlüklə qadınların emansipasiyasına həsr edilmişdi. Başqa bir qadın, böyük rus şairəsi Anna Axmatova bir şairə yoldaşı haqqında belə demişdi:

*Yeni fəzada əks-səda verən
Bəndlərin yeni nəbzilə yeri doldurmaq üçün
Ona əbədi uşaqlıq əta edilmişdi
Səxavət, işıqlı baxış
Bütün yer onun
Hamı ilə paylaşdığı bir mirasdır.*

Əgər bu sözlərə layiq bir şair varsa, o, Tahirədir. Həzrət Bəhaullah onu *Tahirə* adlandırmışdı ki, mənası pak deməkdir. Onun Kərbəladakı müəllimi Seyid Kazım Rəşti ona *Qürrətül-Eyn*

demişdi, bunun isə mənası “gözlərimin təsəllisi” deməkdir. Onun tanındığı başqa bir ad isə *Zərrintac* idi. Ona “*Nöqtə*” deyə də müraciət edirdilər. Atasının ona verdiyi ad heç vaxt istifadə edilməmişdi.

O gedilməmiş bir yolla gedərkən, bütün mübarizlərin məruz qaldıqlarını yaşamağa başladı. Sokrat bir Allaha sitayiş etdiyi üçün ona baldırqan zəhəri verdilər. Mənsur *Ən-əl-Həqq* dediyi üçün onu çarmıxa çəkildilər. Janna Darkı diri-diri yandırdılar, çünki o öz ölkəsini Britaniyalıların caynağından qurtarmaq üçün dəstələrə rəhbərlik edirdi. Tahirə birinci müsəlman qadını idi ki, çadranı atdı və konfranslarda kişilərlə üz-üzə danışdı. Bədəşt konfransında çıxış edərək o dedi: “Qalxın, qardaşlar, Quranın dedikləri yerinə yetdi, yeni era başlamışdır. Mən sizin bacınız deyiləmmi, sizsə mənim qardaşım? Siz mənə həqiqi bir dost kimi baxa bilməzsinizmi? Əgər siz beyninizdəki şər fikirləri çıxara bilmirsinizsə, (çünki o dövrdə üzünü niqabla örtməmək görünməmiş bir şey idi) onda siz həyatınızı böyük iş üçün necə verəcəksiniz? Siz bilirsinizmi ki, sizin bu qədər ciddi-cəhdlə yerinə yetirdiyiniz üzü örtmək adəti Məhəmməd (salam olsun ona) tərəfindən əmr edilməyib? Xatırlamırmısınız ki, o ardıcılarını göndərirdi ki, bəzi məsələləri gedib onun xanımından soruşsunlar? Gəlin qadınlarımızı azad edək və cəmiyyəti islah edək. Gəlin mövhumat və xudbinlik qəbirlərindən qalxmaq və Qiyamət Günü'nün yaxın olduğunu bəyan edək; onda bütün dünya vicdan azadlığına və yeni həyata cavab verəcək! Bu qiyamət Şeypurunun səsi mənəm.”

Uşaq ikən Tahirə o qədər zəkali, o qədər bilik yangılısı idi ki, İranın ən alim din xadimlərindən biri olan atasının ona verdiyi dərsləri sadəcə udurdu. Onun zamanında Quranı və onun mənalərini, hədisləri və İslam fəhmini onun kimi bilən cəmiyyəti bir neçə adam vardı. O özbaşına iki məşhur alimin – Şeyx Əhməd Əhsainin və Seyid Kazım Rəştinin kitablarını öyrəndi. Şeyx Əhsainin təlimləri ənənəvi, ortodoks İslam anlayışlarının əleyhinə

idi. Tahirə onun təlimlərini Quranın daxili prinsipləri ilə müqayisə etdi və gördü ki, onların arasında ziddiyyət yoxdur. Şeyxin inanclarından biri qiyamət haqqında idi. O öyrədirdi ki, bədən dirilib qalxmıyacaq, əksinə, çürüyəcək, ruh isə Allahın hüzurunda sakin olacaq.

Qəzvinli gənc və ruhani bir qadın olan Tahirə Seyid Kazımla yazışırdı və din haqqında ona dərin suallar verirdi. Tahirəyə Qürrətül-Eyn adını da məhz o vermişdi.

O Kərbəlaya gedib Seyid Kazım Rəştinin yanında oxumağın həsrətini çəkirdi. Onun əmisi onu dəstəklədi və Tahirə Kərbəla və Nəcəfdəki müqəddəs türbələri ziyarət etmək üçün icazə ala bildi. Onun bu səyahəti 1843-cü ildə başladı, bu zaman onun iyirmi üç yaşı vardı, iki oğul və bir qız anası idi. Kərbəlada o üç il qaldı. Onun müəllimləri öləndə, o onların yerini tutdu və özü müəhazirələr oxumağa başladı.

Heç bir düşünən kişi və qadın insanlıq üçün nəşə etmədən ölmək istəmir. Tahirənin ən gözəl xasiyyəti həqiqəti axtarmağa sədaqəti idi. O hələ kiçik qız ikən həqiqəti axtarmağa başladı və şəhid olana qədər heç vaxt təslim olmadı.

Onun müəhazirələri böyük auditoriyalar toplamağa başladı. O bəlağətli idi. O səmimi idi. O yeni bir yolla gedirdi. O ənənəçiliyin qandallarını qırdı. Onun müəhazirələri din xadimlərinin hakimiyyətlərinin kökünə vurduğundan onlar təşvişə düşdülər. Onlar ondan qurtulmaq istəyirdilər. O Bağdadı tərk edib İrana getməli oldu. Orada o bir şəhərdən o biri şəhərə aparıldı. O, ancaq Həmədanda xoş qarşılandı. Professor Edvard Braun Tahirəyə yüksək ehtiram tutdu: “İstənilən ölkədə və istənilən dövrdə nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır– xeyr, demək olar, bir möcüzədir.”

Tahirənin atası onu kafir elan etdi, əri isə onu boşadı. Ancaq anası onun tərəfini saxladı. Onu həbs edəndə dedi: “Siz mənə istədiyiniz anda öldürə bilərsiniz, amma qadınların

emansipasiyasını saxlaya bilməyəcəksiniz.” Bu arada şahın həyatına sui-qəsd edildi. Tahirənin bəxti qapandı. Onu bir bağa apardılar, orada boğub quyuya atdılar. Həyatının son anına qədər o üzündə təbəssüm yaşatdı. İqbal bir yerdə yazmışdı:

*Qoy sənə söyləyim
İman adamı özünü necə izhar edir
O ölümü üzündə təbəssüm qarşılayır.*

İqbalın o meyarına görə, Tahirə öz imanına son nəfəsinə qədər sadıq qaldı. Əllamə İqbalın nəhəng əsəri *Cavidnamədə*¹ o, tamamilə ona həsr olunmuş iki şeirdə ona dərin ehtiramını bildirir. Birində İqbal Tahirənin ən böyük şeirini iqtibas edir ki, onun ilk bir neçə mısrası ilə ona öz ehtiramımı bildirirəm. *Nəvai Tahirə* adlanan bu şeiri İqbal aşağıdakı bəndlərlə bitirir:

*Uzun izzirab çəkən aşiqin ehtirası
Hər bir ruhda yeni təlatüm yaradır
O mənim köhnə dərdlərimi aparır,
Amma gecələr məni fırtınalara salır.*

*Mənim dərya kimi dərin düşüncələrim yeni izzirabla
üz-üzə
Qabarma dalğası kimi sahili aşır
Rumi demiş: zamandan möhkəm yapış,
Əgər sən sirr düyünlərini birləşdirmək istəyirsən,
Özünün yeni fikirlərinin məhbusu ol,
Əgər vicdanını cəhənnəm əzabından qurtarmaq
istəyirsən*

İkinci şeirdə İqbal Tahirəyə insan varlığında olan ən yaxşı şeylərin epitomu kimi müraciət edir.

Ehtiras dəlisi günahkardan

*Yeni bir kainat üzə çıxır
Qeyri-məhdud bağlılıq bütün pərdələri cırır,
Ortodokslar məyus olublar,
Dar ağacı və cəlladın ipidir onun qisməti,
Zira bir aşiq məşuqun evindən heç vaxt diri çıxmır,
Siz onu hələ də hər yerdə tam şən-şöhrətdə görərsiz,
Qoy bircə nəfər belə,
Heç düşünməsin ki, o daha bu dünyadan deyil,
O özünü dövrünün ruhuna bürümüşdü,
Onun batinində hüdudsuz xəzinə gizlənir.*

İqbal Tahirəni Mənsur Əl-Həllac və Qaliblə bir yerdə qoyur, deyir ki, onların uca ruhları cənnətdə də sakit oturmazlar və daim təlatümdədirlər. O Tahirəni “Xatuni-Əcəm” (şərqi xanımı) adlandıraraq deyir: “Qalib, Həllac və Xatun`i-Əcəm `hərəmin` ətrafında iğtişay yaratmışlar.”

Tahirəyə İqbalın onu “Xatuni-Əcəm” adlandıraraq göstərdiyindən daha böyük ehtiram göstərilə bilməzdi. O bütün qadınlara, bütöv bəşəriyyətə bir mayak kimi dayanır və onları ənənəçilikdən və ehkamçılıqdan tamamilə azad olacaqları bir gələcəyə çağırır, o gələcək ki, onlar orada yeni azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq dünyası quracaqlar. Bu bir dünya olacaq ki, orada qadınlar kişilərlə çiyin-çiyinə məyus insanlığın göz yaşlarını siləcəklər.

Qeydlər

*The news (Rawalpindi) 13 noyabr, 1995
1. Məhəmməd İqbal, Cavidnamə, (Lahor) 1932.*

Süleyman Nazif: Nəsrəddin Şah və Babilər *(parçalar)*

Nicati Alkanın tərcüməsindən

Gənc bir qadın babiliyi qəbul etdi və yeni Xilaskarın həvvarisi oldu. Onun adı Zərrintac idi. Lakin onun saysız məziyyətlərinə cəzb olunan insanlar ona “Qürrətül-Eyn” ləqəbi (gözlərin təsəllisi) verdilər. Qeyri-adi dərəcədə zəkali, bilikli, şairə, kamil, bəlağətli, qətiyyətli olan bu qeyri-adi qadın həm də iffət və ismət cəhətdən təmiz idi - hətta o dərəcədə ki, düşmənlərini belə [onun böyüklüyünü] təsdiq etməyə və razılaşımağa məcbur etdi. Onun ilk ardıcılları ona “Tahirə” ləqəbi verdilər; ona bu adla müraciət edirdilər, elə bu adla da xatırlanır. İranda poeziya ustaları arasında Qürrətül-Eynin şeirləri, şübhəsiz ki, yüksək yerdə durur. Babiliyi dəstəkləməyə tərəddüd edənlərin ağılı və fikri Tahirənin cəlbədicisi gözəlliyi, mübahisəsiz mükəmməlliyi, xüsusi bəlağəti, səbatlılığı və cəsarəti qarşısında çəşir və ovsunlanırdılar. O hər yerə çədrasız daxil olur, yeni təriqət haqqında oxuduğu mühazirələrlə qısa bir zamanda çoxsaylı üzvlərdən ibarət icma qururdu.

Bu bənzərsiz qadın, mənim fikrimcə, dünyanın ən dəyanətli və ən iffətli qadınıdır. Bu bənzərsiz qadın doğulanda, valideynləri ona Zərrintac adı verdilər. O, doğrudan da, zərrintac (qızıl tac) idi. O gözəllik və lətafət hələsi, bilik üçün hüdudsuz istedad xəzinəsi ilə doğulmuşdu. O, istər fitri, istərsə də qazandığı uca keyfiyyət və məziyyətlərini insanların nicatına həsr etdikdən sonra onlar onu “Qürrətül-Eyn” adına layiq gördülər. Zərrintac hər bir kədərli göz üçün sevinc işığına və ümid alovuna çevrildi. Belə gözəllik və

cəsarətə əlavə olaraq, o elə iffətli və ismətli idi ki, hətta onun amansız qatı düşmənləri belə onun mühakimə bayrağı altında topananların ona verdikləri “Tahirə” sifətini sual altına ala bilmirdilər, onu öldürmək niyyətində olanlar isə qəbul edilir və onun şanı və şərəfi qarşısında hörmətlə davranırdılar. Hər kəslə cürətlə ünsiyyət edən bu iffət rəmzi ehtiras çirkinliyindən ləkələnməmiş qaldı.

Onun ağıllara və şüura hakim olan söhbətlərinin bəlağəti, onun cəzbədicisi gözəlliyi və lətafəti ancaq onun məqsədi və hədəfi olan, əzəldən sitayiş olunan Kəsə olan məhəbbətin vəcdindən idi ki, sonda da o özünü Onun yolunda fəda etdi. Onun məziyyətləri ilə yalnız səfillər, zəlillər və möhtaclar deyil, həm də o zamanın böyükləri də ovsunlanmışdı. Hətta Tehranın ən yüksək çinli polisi ciddi-cəhdlə bu misilsiz qəhrəmanın dustaqlığını yumşaltmaq və onu tamamilə azad etməyə çalışırdı. Lakin o qətiyyətli və ləyaqətli idi, bu planlaşdırılmış amnistiyayı qəbul etmədi, öz qururuna sadıq olduğu qədər də nəcib prinsiplərinə vəfalı qaldı. Həndəvərində Nəsrəddin şahı planlaşdırılmış sui-qəsdin baş verdiyi sarayda çoxsaylı şahzadələr, vacib rəsmilər və əyan-əşrəf Zərrintacın istintaqında iştirak edirdilər. Eyni zamanda da, bu insanların hüzurunda ikən o, qorxu və şübhə olmadan, Babi təriqətinə tərəfdarlığını və cəzb olunduğunu bəyan etdi, etiraflarına bunu da daxil etməkdə tərəddüd etmədi ki, öz dini uğrunda həyatını fəda etməyə hazırdır. Nə onun qatilinin hədəsi, nə də orda olan ərinin və atasının xahiş və göz yaşları onun qətiyyətini zəiflədə bilmədi. Dünyanın tarixi çətin ki nə vaxtsa bu cür faciəvi ölümü, bu cür ruh ucalığı ilə qarşılayan Zərrintac kimi bir qadının, hətta kişinin belə tarixini yazmış olsun. Zərrintac gözəl doğulmuşdu, Qürrətül-Eyn isə şərəfli və böyük bir ölümə ölmək istədi. Zərrintac Tehrandə qalada yandırıldı, külünü isə küləklərə sovurdular. Qürrətül-Eyn həyatının son səhifəsini bu beytlə bəzədi. Kim bilir, bəlkə o bu beyti o tarixi anda söyləmişdi:

*Bir səməndər ol, bir pərvanə ol, mən demirəm
Yandırılmaq istəyirsən, cəsür qalmalısan.*

İki dildə (fars-ərəb) yazılmış bu beyt onun ilahi eşqə vurğunluğunu göstərir:

*Yanaqlarının işartısı parladı
Çöhrənin nuru saçıldı.
Niyə söyləmirsən ki, "Sənin Rəbbinəmmi?"
Mənsə deym, "Bəli, bəli."*

Dindirmi, ya təriqət; xəyallar üstündəmi qurulmuş, yoxsa mövhumat; yenilənmə və inkişaf dövrünün ehtiyacının nəticəsidir ya yox, çox güman ki, Babilik yenidən dirçələcək, - istər köhnə halında, istərsə də başqa bir formada. Və yenə də, çox güman ki, İran şahlarının ona qazdıqları dar quyuda məhv olub gedəcəkdir. Amma Qürrətül-Eynin adı və xatirəsi həmişə yaşayır və valeh edir. Heç nə, nə qüdrət, nə də hücum onun adını məhv edə bilməz. Əgər uğrunda onun həyatını verdiyi məqsəd yox olacaqsə və məhv olacaqsə, bu onun məzarında yazılır; amma əgər həyat və qüdrəti Allah vəd edirsə və O idarə edirsə, onda Zərrintacın xəyalı və adı onun şanlı və nəcib daşının üstündə şimşək kimi əbədi olaraq parlaq işıq saçacaqdır.

O, Janna Darkdan daha mötəbər, daha gerçək, daha görkəmli və daha böyük qəhrəmandır, o qədər böyükdür ki, Həvvadan tutmuş onun doğulacaq son qız övladına qədər, bu nəcib icmanın (müsəlman) hər bir üzvünün, Qəzvindən olan bu gənc Türk qadınını xatırlayarkən, gözləri yaşaracaq və qürurla dolacaq. Ah! Təəssüf, Qürrətül-Eyn! Sən min Nəsrəddin şaha, min Qacar sülaləsinə dəyərdin. Sənin qatillərin sənin külünü Tehranın üfüqlərinə səpmədilər, xeyr, o üfüqlərdən bəşəriyyətin ürəklərinə səpdilər. Hər bir ürək sənin məskənidir, Tahirə...

Qürrətül-Eynin istintaqında digər məhbus babilər də vardılar. Hamı, həbs olunanların arasında olan gənc qızlar və oğlanlar şad və rahat idilər. Onlar bunun şahidi oldular ki, Tahirə bircə kəlmə belə söyləmədən, hətta vida sözləri belə demədən necə çıxıb edam yerinə getdi. Bu bədbəxtlərin növbəsi gələndə isə, həm sui-qəsdə əli olanlar, həm də olmayanlar istisnasız olaraq, etiraf etdilər ki, onlar babidirlər və həzrət deyə müraciət etdikləri Babın, Əli Məhəmməd Şirazinin və digər babi həvvarilərin və şəhidlərin adlarını mədh edərək və "Allah onları pak etsin" dualarını əlavə edərək dedilər ki, onlar hər şeyə hazırdırlar...

Mazandarandakı üsyan (Şeyx Təbərsi qalasında) və Qürrətül-Eynin təkanı bu qəfil dəyişikliklər üçün çox təsirli səbəb idi. Zərrintac bu intervaldakı ancaq bir neçə ayı təriqətin təbliği ilə keçirdi, uzun müddət isə həbsdə olmuşdu. Əgər o azad olsaydı və daha əlverişli şəraitdə fəaliyyət göstərsəydi, İran, şübhəsiz, daha gözəl günlər görəcəkdə.

Qeydlər

Süleyman Nazif, Nəsrəddin şah və babilər, (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1923) səh. 35, 44-49. Nicati Alkan tərəfindən tərcümə edilmişdir. Tərcümə Şexi, Babi və Bəhai araşdırmalarında qeydlərdə dərc edilmişdir (East Lansing), cild 4, 2. Noyabr 2000 < <http://www.h-net.org/bahais>

Tahirə tarixdə
Qərbdən baxışlar

Edward Granville Browne: Qürrətül-Eyn

I

Qürrətül-Eyn kimi bir qadının meydana çıxması istənilən ölkədə və istənilən dövrdə nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır– xeyr, demək olar, bir möcüzədir. Məftunedici gözəlliyi ilə bərabər, nadir intellektual qabiliyyəti, atəşli bəlağəti, qorxmaz sədaqəti, şərəfli şəhidliyi ilə o, öz həmvətənləri arasında bənzərsizliyi və ölümsüzlüyü ilə irəli çıxır. Əgər Babın dini heç bir böyüklüyə iddia etməsəydi, onun Qürrətül-Eyn kimi bir qəhrəmanı doğurması kifayət edərdi.

Bu qeyddə mən bu məsələni araşdırmış hər kəsin tanış olduğu faktları təkrarlamaq məqsədində deyiləm, nə də Qobinonun mənim bildiyim dildən çox-çox bəlağətli bir dildə təsvir etdiyi şeyləri yenidən danışmağa cəhd etmək istəyirəm. Mənim məqsədim sadəcə *Tarixi-Cədidən* çıxara bildiyim və şifahi məlumatlardan əldə etdiyim təfərrüatları əlavə etməkdir. Bunu etməzdən öncə, mən diqqəti bir daha *Marie von Najmajerin*

qəhrəmanı Qürrəytül-Eyn olan bir şeirinə çəkmək istəyirəm.¹

Əvvəlcədən edilmiş qeydlərlə birlikdə götürülmüş aşağıdakı sxem Qürrətül-Eynin ailə əlaqələrini göstərməyə kifayət edəcəkdir:

Aşağıdakı detallar *Tarixi – Cədidən* alınmışdır. Seyyid Kazım Rəşti sağ ikən Qürrətül-Eyn Kərbəlanı ziyarət etdi, burada o yalnız Seyyid Kazımın özü ilə deyil, onun, Molla Hüseyn Buşrui də daxil olmaqla, bir çox əsas ardıcılıqları ilə tanış oldu. Seyyid Kazım vəfat edəndə isə, Molla Hüseyn Şiraza yola düşdü, Qürrətül-Eyn ona məktub yazıb rica etdi ki, gözlədikləri ruhani rəhbəri tapa bilsə, dərhal ona xəbər versin. Molla Hüseyn Babla danışanda bu məktubu onun ovcuna qoydu, o isə bu məktubun təsdiq etdiyi nadir qabiliyyət və nailiyyətləri görərək onun müəllifini bəzi ierarxiyasında “birinci vahidi” təşkil edən Fars kitabının on səkkiz Əbədiyaşarın siyahısına daxil etdi.

Qürrətül-Eyn bir müddət Kərbəlada qaldı, orada pərdə arxasında oturaraq, mərhum Seyyid Kazımın şagirdlərinə mühazirə və moizələr oxuyurdu. Bundan xəbər tutan hakim onu həbs etmək istədi, lakin o tezliklə Kərbəlanı (şəxsiyyətini təsdiq edən) sənədi olmadan tərk edib Bağdada yola düşdü və birbaşa müftinin evinə getdi, onun qarşısında öz inancını və davranışını böyük bir qabiliyyətlə müdafiə etdi. Təbliğini davam etdirə bilməsinə icazə verilməsi barədə məsələ əvvəlcə Bağdad Paşasına, sonra isə mərkəzi hökumətə ötürüldü, nəticə isə bu oldu ki, ona Türkiyə ərazisini tərk etmək əmri verildi. Bağdaddan Kirman-şaha və Həmədana səfərində o təbliğ etməkdə davam etdi. Bir neçə nəfər bəzi dininə iman gətirdi ki, onların da arasında Şeyx Saleh Ərəb, Şeyx Tahir, Molla İbrahim Məhəllət, Şeyx Sultan Ərəb vardı. Lakin müəyyən bəzilər onun söylərini bəyənməməzlik mövqeyində idilər, hətta onlardan bəziləri Baba yazdılar ki, bir adamın camaat qarşısında açıq moizə oxuması nə dərəcədə layiqli bir hərəkətdir. Cavabında Bab nəinki onun təbliğini təsdiq etdi və onun coşğusunu

alqışladı, həm də ona *cənab`i-Tahirə* ləqəbi verdi ki, belə olduqda onun açıq tövbə və peşmançılığını ittiham edənlər sakitləşdilər, onun Babi icmasında yüksək məqamı isə mübahisəsiz oldu.

Qürrətül-Eyn Həmədandan Tehrana getmək istədi, deyilənə görə bu ümiddə idi ki, Məhəmməd Şahın özünü Babi dininə gətirəcəkdi; lakin atası Hacı Molla Məhəmməd Saleh budan xəbər tutdu və adamlarını göndərirdi ki, onu tutub Qəzvinə qaytarsınlar. Bəlkə elə onun oraya qayıtması zamanı idi ki, o əmisi oğlu Molla Məhəmmədlə evləndi, lakin toy günü barədə mənim əlimdə heç bir məlumat yoxdur. İstənilən halda, bu nigah ən bədbəxt niyəhlərdən biri olmalı idi, çünki Molla Məhəmməd də atasının şeyxilərə və babilərə olan nifrətini bölüşürdü, sonda isə Qürrətül-Eyn onunla yaşamaqdan imtina etdi.

Qürrətül-Eynin onsuz da kifayət qədər qıcıqlandırıcı olan və artıq laxlamış vəziyyəti, bəzi babilərin əli ilə öldürülən əmisinin ölümü ilə xeyli dərəcədə təhlükəyə düşdü.³ Bəziləri eyham vururdular ki, Qürrətül-Eynin bu qətdə əli var, amma bu barədə qətiyyətlə bir dəlil yoxdur və biz əmin ola bilərik ki, əgər o bu işdə ortaqlıq olsaydı, müsəlmanlar bundan mütləq istifadə edərdi və Babın ən atəşli ardıcılıqları arasında məşhur olan Tahirədən canlarını qurtarardılar. Elə onu Qəzvin hakiminin hüsuruna gətirmişdilər və əri atasının ölümündə onu şəriklikdə ittiham etmişdi, amma o bəraət almışdı. Bir neçə bəbi həbs olunmuş və onlara işgəncə verilmişdi, nəhayət onlardan biri – Tarix-i-Cədidə görə Mirzə Saleh Şirazi, Sübh-i-Əzələ görə Saleh Tahir – etiraf etdi ki, o təkbaşına və heç kim tərəfindən təhrik edilmədən, müctəhidin qətlini özü düşünüb həyata keçirmişdir və sübut olaraq da qətlin törədilməsini müfəssəl şəkildə təsvir etmiş və bu zaman istifadə edilmiş qan izləri olan bıçağın yerini demişdi. Saleh qətdə şərik olmalarında günahkar bilinən digər bir neçə nəfərlə Tehrana göndərildi, lakin qandalda qaçmağı bacardı və Mazandarana getdi, sonra isə Şeyx Təbərsi qalasında öldürüldü. Həbs olunan digər

insanların aqibətinə gəldikdə isə, Tarix-i-Cədidə Sübh-i Əzəlin dedikləri tam üst-üstə düşür. Lakin ikisi də bu fikirdədirlər ki, Şeyx Saleh Ərəbi və Molla İbrahim Məhəllət (bu o şəxsdir ki, bizim dediyimiz kimi, Qürrətül-Eynin təbliğ etdiyi ilk şəxslərdən biri idi) onların sırasında idilər. Şeyx Saleh Ərəbi Tehrandə öldürüldü; Molla İbrahimi isə Qəzvinə apardılar başqa bir şəxslə birlikdə (Tarix-i-Cədidə görə Şeyx Tahir, Sübh-i-Əzələ görə Hacı Məhəmməd) camaat tərəfindən qəddarcasına qətlə yetirildi. Bu şəxslər İranda öldürülən ilk babilər idilər. Tarixi-Cədid başqa bir nəfərin də adını buraya əlavə edir – yaşlanmış bir kişi olan Hacı Əsədullah – bu şəxs Tehrana aparılarkən yolda soyuq və yorğunluqdan öldü.

Baxmayaraq ki, Qürrətül-Eynin öz əmisinin ölümündə əli olmaması tamamilə qəbul edilmişdi, amma o hətta bunu arzu etsəydi də, halbuki bunun da ehtimalı çox azdır, onun Qəzvinə qalmasının mümkünsüzlüyü də aydın idi. Ona görə də O Tehran yolu ilə Xorasana yola düşdü və Bədəştdə bəbi başçıların Bədəştdəki məşhur görüşündə iştirak etdi.⁴ Bədəştdən o, Molla Məhəmməd Əli Barfurusi və onun yoldaşları ilə birlikdə qayıtdı. Bu yerdə Tarix-i-Cədidin bu barədə nəqli qırılır, müəllif davam edəcəyini vəd etsə də, sonra bu mövzuya qayıtmır; Molla Məhəmməd Əli və onun yoldaşlarından ayrıldıqdan, Tehrana dustaq gətirilənə və Mahmud Xan Kələntərin evində gözaltı edilənə qədər Qürrətül-Eynin başına gələnlər barədə bütün yazılı mənbələr susurlar. Lakin mən Sübh-i-Əzəldən aşağıdakı təfərrüatları öyrənə bildim. Şeyx Təbərsi qalasında müdafiə dəstələri yaratmaq üçün gedən babilərdən ayrıldıqdan sonra Qürrətül-Eyn Nura getdi və Mazandaran qiyamının tam yatırılmasına qədər əmin-amanlıqda qaldı. Sonra onu Nur camaatı hökumət səlahiyyətlilərinə təhvil verdi və onu Tehrana göndərdilər. Tehrana çatanda onu Nəsrəddin şahın qarşısına gətirdilər.

Şah onu görüb dedi:

از هیئتش خوشم می آید بگذار باشد

“Mən onun gözəlliyini sevirəm, onu buraxın getsin.”

Bundan sonra onu Mahmud Xan Kələntərin nəzarətinə verdilər və Qürrətül-Eyn 1852-ci ilin avqustunda edam olunana qədər o evdə qaldı. Onun dustaqlığı çox sərt deyildi və ayrı-ayrı babilər onu müxtəlif bəhanələr altında görə bilirdilər. Doğrudan da, hansısa babilərin⁵ şahın həyatına fəlakətli nəticələr verən sui-qəsd cəhdlərinə qədər onun həyatına heç bir təhlükə yox idi, amma bu qəsd bəbi dinini etiraf edənlərə sadəcə ölüm cəzası verilməsinə haqq qazandırmadı, bu həm də ən dəhşətli işgəncələr demək idi, tüğyan edən o vəhşətləri isə Qobino⁶, Ledi Şeyl⁷, Polak⁸ və Uşşer⁹ canlı bir şəkildə təsvir etmişlər. Hətta Qürrətül-Eyn onda öz dinini danmaqla ölümdən qurtula bilər və şərəfli şəhidliyini və ölümsüz şöhrətini bir neçə illik həyata dəyişə bilərdi; lakin onun alicənab ruhu buna ikrahla yanaşdı. Onun “fövqəladə ruh gücü” ilə öz nəсібini qarşılamaq bir faktdır ki, onun edamına şahid olmuş doktor Polak ona bu sözlərlə şəhadət verir: “Mən hərbiyyə naziri və onun köməkçisi ilə birlikdə Qürrətül-Eynin edamına şahid oldum; bu gözəl qadın özünün yavaş ölümünü fəvqəladə ruh gücü ilə qarşıladı.”¹⁰ Onun necə öldürülməsi barədə mən bir şey öyrənmə bilmədim. Qobino deyir ki, onu yandırmışdılar, amma cəllad əvvəlcə onu böğmüşdü. Sübhi-Əzəl deyirdi ki, onun ölümü haqqında müxtəlif hekayələr dolaşır, bu hekayələrdən biri budur ki, onu Bağ-Elxanidə məftillə böğmüşdülər; mənim İranda görüşüb söhbət etdiyim insanlar dedilər ki, onu Nigaristan sarayında bağda qurumuş quyuya atmışdılar və onu daşla doldurmuşdular. Hər nə cür olsa da, Polakın mötəbər bilgisinə görə, ona acı verərək yavaş-yavaş öldürmüşdülər, o isə bunu bir qəhrəman kimi qarşılamışdı. Mən bu məsələni Sübhi-Əzəldən öyrənmək istəyirdim - bu doğru idi ki, necə ki tez-tez deyirdilər – Qürrətül-Eyn çadranı atmışdı. Yadımda qalan qədər ilə onun cavabı bu olmuşdu: “Onun çadranı atması doğru deyil. Bəzən, bəlağətinin coşduğu anlarda onun niqabı üzündən düşər, amma qısa bir zaman sonra onu yerinə çəkərdi.”

Bir şairə kimi Qürrətül-Eynin şöhrəti çox böyükdür, lakin mənim İrana səfərim boyunca mən ona aid edilən ancaq üç şeiri əldə edə bildim, konkret olaraq, iki qısa, lakin çox gözəl qəzəl və bir uzun məsnəvi. Bu qəzəllərdən birinin fars dilindən ingilis dilinə tərcüməsində mənim babilər haqqında ikinci araşdırmamda 1889-cu ildə J.R.A.S.-da dərc etdirdim.¹¹ Mən indi ikinci şeiri də verirəm, hərçənd onun müəllifi də mübahisəlidir, amma bu birmənalı olaraq bəbi ehkamlarını və ifadə tərzini əks etdirir.

ط
هو المحبوب
لمات وجهك الشرق و شعاع طلعك امتلا
وجهه رو ألت بنكم نرف بزك كه بل بل
بجواب طيل الب نو ز ولا چه كوس بل زده
همه غيبه زد در دلم سه غم و حشم بلا
من و عشق آن مه غويرو كه چو زه صلاي بلا برو
بشاطر و فقهه شه غرو كه لا التهد بركلا
چو شه اله مرگ من ي ساز من شه و رگ من
فمنس الى مهرولا و بكس على تهلجلا
چه شود كه آتش جبرق زبم بقله طود دل
فككته و دككته مندكدكنا منزلولا
ي خوان دعوت عشق او همه شب ز خيل كرويان
رسد اين صغر مهدي كه كروه غمزه القلا
نو چه قس طاهر حرق چه زل ز بحر وجود دم
دشمن چو طاهر دم بدم بشو غروش نهك لا

Üzünün təcəllisi parladı, alnının şüaları ucaldı;
Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi,” “Bəli” deyər cavab verək.¹²

Sədaqət zərbəsi vuran təbilin “Bəli” sini qarşılayan,
Sənin təbilindən gələn “Deyiləmmi”nin çağırışıdır.
Ürəyimin qapısında fəlakət ordularının ayaq və çadırları
görünür.¹³

O gözəl ayın mənə sevgisi, düşünürəm, yetər, zira o bəla
yağışına güldü.

Aşağı düşdükcə o həyəcanla nida etdi, “Kərbəla şəhidiyəm
mən.”¹⁴

O mənim fəryadımı eşidəndə və mənim üçün hazırlıq
görəndə,

Qəbrim üstündə ağlamağa gəldi, acı-acı ağladı da.

Əgər sən hey-rət atəşi ilə ürəyimin Sinasına od vursan, bun-
dan nə ziyan?¹⁵

O ürək ki, ancaq o qədər qəddarlıqla sındırmaq üçün əvvəlcə
yüz cür bərkitdin

Bütün gecəni göydəki mələkləri öz eşq məclisinə qonaq
çağırmaq üçün

Bu təsvirəgəlməz çağırışı səsləndir “Eşq olsun, bəla dəymiş
icmaya!”

Sənin kimi hey-rət balığının bir pulcuğu, Varlığın Dənizini
vəsf etməyə can atarmı?

“Yox” əjdahasının qışqırtısına qulaq asaraq Tahirə kimi sakit
otur.¹⁶

II

Bu kədərli dramının iştirakçıları arasında Babdan sonra bizim
diqqətimizi dayanmadan tələb edən başqa bir sima da var. Mən
gözəl və istedadlı, qəhrəman şairə, xeyr, demək olar, yeni bir dinin
bir qadın peyğəmbəri, Cənab`i-Tahirə, Ülya-həzrət Pak adı ilə
şərəflənmiş Qürrətül-Eyni nəzərdə tuturam. Onun heç olmasa
müəyyən şeirlərini əldə etmək üçün nigarançılıq keçirərkən, mən
ancaq məhdud dərəcədə müvəffəq ola bildim. Mənim Şirazda
söhbət etdiyim babilərdən heç kəsdə onun şeirləri yox idi, dedilər

ki, Qürrətül-Eynin təbliğ etdiyi Qəzvin və Həmədan və şəhid
olduğu Tehran şəhərlərində onları əldə etmək ehtimalı daha çox-
dur. Lakin Yəzddə mən ona aid edilən iki qısa qəzəlin nüsxələrini
gördüm. Onların hər ikisi eyni ölçüdə və eyni vəznədir; hər
birindən bur nüsxə özüm üçün əldə etdim. Mən Şirazdakı
dostlarımdan birinə yazdım və onların müəllifinin mötəbərliyi
haqqında onun fikrini soruşdum. O cavab verdi ki:

Lamaatu vəjhika əşraqat və şiaüyalatikə tila

*Zi çeru Əlsətə bi Rəbbikum? Nazani? Bizan ki bala, bala
(bəla, bəla)!*

beyti ilə başlayan şeir Qürrətül-Eynə deyil, Lardan olan sufi
şairi Söhbətə (Suhbat) aiddir. Baxmayaraq ki, bir neçə dəfə
dərvişlərin və başqalarının onun haqqında yüksək təriflə
danışdıqlarını eşitmişdim, lakin heç vaxt onun əsərlərini əldə edə
bilmədim, nə də onun haqqında dəqiq məlumat ala bildim; çünki
onun təzkirələrin (şairlərin tərcümeyi halı) heç birində adı
çəkilmirdi, nə də bir ya iki il öncə alim Rza Qulu Xanın Tehrandə
çap olunmuş *Riyaz`ül-Arifin* kitabında rast gəldim. Qürrətül-Eynə
aid edilən ikinci şeir belə başlayır:

Cədhəbatı şövkikə əlcamat bi salasilil-qəm vəllbəla

Hama aşiqane-şikəstə dil ki, dihand can bi rahi vəla.

Mənim dostumun fikrincə və başqalarının da yəqinliklə
söylədiklərinə görə bu şeir şübhəsiz olaraq Qürrətül-Eynə
məxsusdur. Fars qrammatikası haqqında Trabzondakı İran konsulu
Hacı Mirzə Hüseyn Xan tərəfindən tərtib olunmuş *Tənbi-hul-Ətfal*
adlı və 1881-ci ildə Konstantinopolda çap olunmuş kiçik əsərdə
bu iki şeirdən mənim yuxarıda iqtibas etdiyim birincisinin ilk beyti
bir misal kimi verilir və təsdiq edirlər ki, onun müəlifsi Lardan olan

Söhbətdir (Suhbat) (Molla Məhəmməd Bakir). Elə həmin kitabda da, ikinci şeirdən verilən bir beyt Sima təxəllüslü Mirzə Əbdül-Kərimə aid edilir. Baxmayaraq ki bu iki şeir, xüsusilə də birincisi tərəddüdlə olsa da, Qürrətül-Eynə aid edilə bilər, amma yadda saxlamaq lazımdır ki, İran müsəlmanları arasında babilərin adına olan nifrət bunu imkansız edir ki, onun yazdığı fərz edilən şeir o müsəlmanlar tərəfindən oxunsun. Ona görə də əgər o doğrudan da o şeirlərin müəllifdirsə, bu şeirlərin gözəlliyi və incəliyi hətta düşmənləri belə məcbur etmişdir ki, istəmədən də ona heyran olsunlar və mən bunu son dərəcə mümkün sayıram ki, onlar bu şeirləri sevdiklərinə haqq qazandırmaq üçün onların başqa müəllifə aid olduğunu söyləyirlər və bu fikri mənim Tehrandə tanış olduğum və əslində babi olmayan, lakin onlara kifayət qədər rəğbəti olan bir İran aliminin təsdiqi də o dərəcədə dəstəkləyir ki, Qürrətül-Eynin yazdığı çoxlu şeirlər insanlar arasında ən sevilən şeirlər idi, amma o insanların onun müəllifindən xəbərləri yoxdur. Şeirlərdə açıqca Baba edilən işarələr ya kəsilmiş, ya da dəyişdirilmişdi ki, heç kəs onların hansı mənbədən gəldiyini bilməsin. Odur ki, hər iki şeirin müəllifinin Qürrətül-Eyn olmasını təsdiq edən bir şəxs kimi görünməkdən imtina edərək, ikinci şeirin tərcüməsini verməyə cəsarət edirəm. Mən tərcüməni şeirin əslinin vəzninə uyğun olaraq etmişəm ki, onun üslubu haqqında daha yaxşı təsəvvür yaransın, nəinki onun nəsr formasında hərfi mənası çatdırılsın. Bu cəhətdən mən əlimdən gələni etmişəm ki, mümkün qədər şeirin özünün mənasına sadıq qalım, hərçənd bu səbəbdən ingilis tərcüməsi ziyan görmüş oldu. Mən birincini deyil, məhz ikinci şeiri seçmişəm, çünki onun Qürrətül-Eynə məxsus olması barədə daha çox razılıq var. Şeirin əsl bu yazının sonuna əlavə edilmişdir.

Cədhəbatı şövkikə əlcamat bi salasilil-qəm vəllbəla ilə
başlayan şeirin tərcüməsi

İştiaqi-eşq əsirləri ağrı və bəla qandallarında,
Sənin bu sınıq ürəkli aşıqların sənin intizarından həyatlarını
fəda edirlər.

Günahsız olsam da mən, Məhbubum əlində qılinc
öldürməyə hazır durub,

Əgər bu ona xoşsa, bu zalımın nazına, mən bu zülmədən çox
razıyam.

Sübh zamanı yatmışkən, o qəddar Dilbər yanıma gəldi,
Onun qədd-qamət və çöhrəsində mən sanki səhərin
açılmasını gördüm.

O rayihəli zülfün tökülməsindən Çin ənbəru ətir alardı.
Onun gözləri Tərtəri kafirlərinin əbəs hücum etdiyi dini
məhv edir.

Eşqi və şərabi zahidin hücrəsinə, möminin türbəsinə dəyişən
Səninlə

Mən nə edim? Zira bizim dinimiz ilahidən, sən ucuz bir şey
kimi tutarkən?

Sənin sevimli saçının burulmuş zülfü, sənin yəhərin və atın
sənin yeganə qayğın,

Sənin ürəyində Mütləqin bir payı, nə də yoxsul barədə bir
fikir yox,

İsgəndərin cah-cəlalı və şöhrəti sənin olsun, qələndərin
vərdiş və təriqəti mənim,

Əgər bu sənə xoşdursa, mən imtina edirəm, bu pis olsa da,
mənə yetər.

“Mən” və “biz” ölkəsini unut; Fənayi-fellahda ev qur,

Bu addımı atmaqdan qorxmadığın üçün, sən ən uca Səadətə
yetərsən.

Bu şeirlərdən başqa, məndə 570 bənddən ibarət bir məsnəvinin də nüsxəsi vardır ki, bunlar Cəlaləddin Ruminin məsnəvilərinin vəznindədir və bu da Qürrətül-Eynə aid edilir. Bu

son şeirin babi şeiri olduğuna mənim qətiyyəni şübhəyə yoxdur, amma mənim hələlik vaxtım olmamışdır ki, onu diqqətlə araşdırım və müəyyən edim ki, o Babın deyil, Bəhanın tərifinə üçün yazılmışdır. Bu səbəbdən də və onun uzun olmasına görə, mən bunu gələcək nəsillərin ixtiyarına buraxıram.

Qeydlər

- I. Əbdül-Bəha Abbas, *Səyyahın Hekayəti, Bab haqqında yazılmış hissə. İranda Babilik hərəkətinə təsvir edən mötəbər mənbə. 1844-1886. Edvard Braunun tərcüməsində. II nəşr* (Cambridge University Press, 1891 [Amsterdam: Philo Press, 1975; Los Angeles: Kalimat Press, 2004].)
- II. İran babiləri əsərdən alınmışdır. II. Onların ədəbiyyat və ehkamları. *Journal of Royal Asiatic Society (london) Vol.21 (1889) səh. 934-37.*
Qeydlərin forması bir az dəyişdirilmiş və genişləndirilmişdir ki, kitabın qalan hissəsi ilə uyğun olsun. – redaktor.
1. Əvvəlcə bax. *Səh. 207.* (Buradakı və aşağıdakı səhifə nömrələri bu kitabın deyil, Braunun tərcüməsinə (*Səyyahın Hekayəti*) aiddir. – redaktor.
2. Əvvəlcə bax. *Səh. 239-240.*
3. Əvvəlcə bax. *Səh. 198.*
4. Joseph Arthur, comte de Gobineau, *Les Religions et les Philosophies dans L'Asie Centrale* (Paris: Didier, 1865) *səh. 180-184.*
5. Aşağıda *T qeydinə bax, əvvəldə 49-50-ci səhifələr.*
6. Gobineau, *Les Religions*, *səh. 301-03*
7. Mary Sheol, *Glimpses of Life and Manners in Persia* (London: J. Murray, 1856) *səh. 273-82.*
8. Jakob Eduard Polak, *Persien: Das Land und seine Bewohner* (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1865) *I cild, Səh. 352-53.*
9. John Ussher, *A Journey from London to Persepolis...* (London: Hurst and Blackett, 1865) *səh. 627-29.*
10. “Mən hərbiyyə naziri və onun köməkçisi ilə birlikdə Qürrətül-Eyninin edamına şahid oldum; bu gözəl qadın özünün yavaş ölümünü fəvqəlinə ruh gücü ilə qarşıladı.”
11. İran babiləri əsərdən alınmışdır.
- II. Onların ədəbiyyat və ehkamları. *Journal of Royal Asiatic Society (london) Vol.21 (1889) səh. 936-37 və 991.*

12. Yəni, sən nə üçün ilahi təbiətin (vəhy almağın) haqqında iddia irəli sürürsən? Əgər sən bunu etsən, bizim hamımız bunu etiraf edərdik.” *See. Kur'an vu. 171 and B. Səh. 917-18 və qeyd. [Koran, trans. By George Sale. London: Thomas Tegg, 1825 – redaktor.]*
13. Nəbilə aid edilən şeirdən aşağıdakı misralarda da eyni fikir yer alır: Əgər kimsə mənim yolumla getməyi seçsə, mən ona dəyərəm, o bilsin ki, mənə aşiq olmuş kəs heç vaxt kədər və qəmdən qaça bilməyəcək.
14. Yəni İmam Hüseyin, Bab iddia edirdi ki, o, mahiyyətə Hüseyinin özüdür.
15. Yəni, Əvvəlcə sən mənim ürəyimi möhkəmləndirdin, onu coşğu və şövqlə ilhamlandırdın; sonra isə sən onu eşqlə dağıtdın və təbə etdin. Bu yaxşı olmadımı ki, indi sən onu yandırasan, necə ki, Sina Dağında od yananda “Həqiqətən Mənəm Allah” nidası gəlir. *Bax. Quran, xxviii. 30 və vu 139.*
16. Yəni “Sən, dənizin sonsuz ənginliklərində dolaşmış üzən kiçik bir balığın bir pulcuğu, necə Varlıq Dəryasından danışa bilər? Elə isə, mənim, Qürrətül-Eynin etdiyi kimi, sakit otur, əjdahanın, nəhəngin, timsahın səsinə qulaq as ki, qışqırırlar: Məndən başqa Allah yoxdur.” Bu şeirin bəzi versiyalarında bu bəndin ikinci beytində belə yazılıb: “Tutuquşu kimi sakit otur.

Nəsrəddin şahın hələmi, 1870-ci il. Şəkildə onun yeddi qadını, ev geyimində.

A.L. Nikolas: Qourret-oul-Aine

I Bədəşt konfransı

Molla Salehin uşaqları arasında Zərrintac adlı, uşaqlıqdan özünə diqqət cəlb edən bir qızı vardı. Yaşlıları kimi, özünü oyun və əyləncələrlə məşğul etmək əvəzinə, o saatlarla valideynlərinin ilahiyyat üzrə müzakirələrinə qulaq asardı. Onun çevik zəkası bütün İslam elmini çox sürətlə və heç bir çətinlik çəkmədən mənimsədi və tezliklə o, ən mücərrəd və dərkə çətin məqamların müzakirəsində iştirak etdi. Hədislərdə onun üçün gizli qalan heç bir məqam yox idi. Şəhərdə onun nüfuzu tezliklə yayıldı və həmsəriləri ona həqiqi möcüzə kimi baxmağa başladılar.

O həm elmdə, həm də gözəllikdə qeyri-adi idi: çünki bu uşaq böyüdü və gənc bir qız oldu və onun üzü elə bir gözəllik saçmağa başladı ki, ona Qürrətül-Eyn adı verdilər ki, Qobino onu “gözlərin təsəllisi” kimi tərcümə edir.

Onun, atasının elmini və şöhrətini miras olaraq almış qardaşı Əbdülvəhhab Qəzvininin özü, hərçənd özü müsəlman (ən azından zahirən) kimi qalmışdı, təsdiq edirdi: Onun biliyi bizi o qədər

qorxudurdu ki, bizim heç birimiz, nə onun qardaşları, nə də əmisi uşaqları onun yanında danışmağa cürət etmirdik; və biz risk edib mübahisə olunan əhkamın bir məqamı haqqında bir fikir desəydik, o bizə bu qədər aydın, dəqiq və qəti şəkildə nümayiş etdirirdi ki, biz səhv yoldayıq, bizim hamımız çaşqın halda geri çəkildik.

O, eyni otaqda, lakin pərdənin arxasından atasının və əmisinin dərslərində, iki ay üç yüz şagirdlə birlikdə iştirak edirdi. Heç də az olmamışdı ki, o bu qocaların bu və ya digər məsələ barəsində izahatlarını sual altına almış və onları doğru saymamışdı.

İran üləmaları arasında onun nüfuzu çox böyümüşdü və yüksək zümrə din xadimləri onun bəzi fərziyyə və fikirlərini qəbul etməyə razı olmuşdular. Bu faktın özü çox əlamətdardır, çünki şiə müsəlmanlığı qadını heyvan qədər aşağı səviyyədə tuturdu: qadının ruhu yoxdur, o ancaq nəsil artırmaq üçündür.

Hələ çox gənc ikən o, şəhərin imamcüməsi olan əmisinin oğlu ilə evləndi, sonra isə Kərbəlaya getdi və orada Seyyid Kazım Rəştinin dərslərində kömək etdi. O, müəlliminin ideyalarını ehtirasla bölüşürdü və bunlar ona əvvəlcədən tanış idi və beləcə, Qəzvin şeyxi əhklamlarının mərkəzinə çevrilməyə başladı.

Bizim irəlidə görəcəyimiz kimi, onun atəşli temperamenti, aydın və parlaq zəkası, heyranedici təmkini və ramedil-məz cəsarəti vardı. Bütün bu keyfiyyətlər ona gətirdi ki, o özünü tamamilə Baba həsr etdi, Bab haqqında o Qəzvinə gələndən sonra eşitmişdi. Onun Bab haqqında öyrəndikləri onu o dərəcədə maraqlandırır ki, o, Reformatorla yazışmağa başladı, və tezliklə ona inandı, və öz inancını hamıya və hər kəsə elan etdi.

Baş qaldıran qalmaqlar çox böyük idi, üləmalar çaşmışdılar. Onun əri, atası, qardaşları boşuna ona nəsihət edirdilər ki, bu təhlükəli axmaqlıqdan imtina etsin, lakin o dəyanətli qaldı və hündürdən dini bəyan etdi.

Bu tamamilə doğru deyil ki, bu andan etibarən o, çadranı atdı və məclislərdə üzüaçıq görünməyə başladı. Bütün bu ən müqəddəs

qanundan imtina etmək çox tez və şiddətlə cəzalandırıla bilərdi. Təəssübkeşlik İranlıların ruhunda çox dərin oturub ki, o belə bir cəsarət etsin, bunun özü isə məqsədə xidmət etməzdi. Bundan da əlavə, Bədəştəki konfransa qədər, Babın gizli fikirlərini bilənlərə verilmiş əmr bu idi ki, onlar Quranda olan vədlərin həyata keçəcəyini elan etsinlər ki, qeybdəki İmam zühur etmişdir və o bütün dünyanı İslama tabe etməyə hazırlaşır. Bu tezliklə hər yerdə qalib olacağı elan edilən bir qanuna zidd çox istisna bir addım olardı.

Bu iki səbəb Qobinonun etdiyi səhvi göstərməyə kifayətdir. Bundan da əlavə, biz tezliklə, Qürrətül-Eynin harada və necə kütlə qarşısında birinci dəfə çadrasız çıxdığını görəcəyik.

Hər bir halda, qalmaqlar davam edirdi və günbəgün böyüyürdü; və bu onun ailəsi üçün bir nəfəs dərmə oldu ki, o ailəsinə məlumat verdi ki, Kərbəlaya qayıdır. Ümid edirdilər ki, onun İranda olmaması onun axmaqlığını unutdurardı, digər tərəfdən isə müqəddəs məqamlar onun aqlını başına yığmasına səbəb olardı. Amma onun ziyarəti onların ümidləri nöqtəyinə nəzərinə əbəş oldu. Çünki şiə İslamının şəhidlərinin türbələri arasında o, qəzvindəki kimi elə möhkəm bəbə olaraq qaldı. Onun münasibəti fanatik şiə mərkəzində pis nəticələr vermədən öncə, ailəsi hesab edirdi ki, onun qayıtmasına təsir etməlidirlər.

Bu vəzifəni icra etmək üçün Hacı Məhəmməd Hammami seçildi, onu evin bir neçə xidmətçiləri də müşayiət edirdilər. O öz səfərini belə təsvir edir:

Mən Kərbəlaya gəldim və dərhal da Qürrətül-Eynin yanına getdim. Mən onun atasının, ərinin və əmisinin mənə əmanət etdikləri məktubu ona verdim. Mən məktubdakı əmrlərə itaət etməsi üçün ona yalvardım və təkidlərimlə onu qayıtmağa inandırtdım. Mən onun üçün nəqliyyat təşkil etdim və biz yola düşdük. Bəzi bəbələr onu yaxındakı xurma meşəliyinə qədər müşayiət etdilər, orada ondan ayrıldılar.

Mən öz vəzifəmi yerinə yetirə bildiyim üçün hədsiz şad idim,

ancaq qayıtmaq sevinci barədə düşünürdüm. Birdən həmin meşəliyi keçəndən sonra karvana yanaşan bir neçə süvari mənə qoşuldu və hörmətlə Qürrətül-Eyni salamladılar və onu müşayiət etməyə başladılar. Bütün səfər boyu bu belə davam etdi. Biz Qəzvinə gəlib çatanda süvarilər dağılışıb getdilər.

Mən Qürrətül-Eyni atasının evinə apardım və gördüklərimi ona söylədim. Görüşdə olan Hacı Molla Tağı çox qıcıqlanmış görünürdü və bütün qulluqçulara əmr etdi ki, bu qadını heç bir şəraitdə evdən çıxmağa qoymasınlar və özünün icazəsi olmadan onun yanına gəlməsinə heç kəsə icazə verilməsin.

Bu əmrləri verdikdən sonra o Qürrətül-Eyni ziyarət etdi və ümid etdi ki, onu cəlb olunduğu yanlış hərəkətdən çəkindirə biləcək. O bunu edə bilmədi və onun təmkini və inamı qarşısında özündən çıxaraq, Babı lənətləməkdən və ona təhqirlər ünvanlamaqdan özünü saxlaya bilmədi. Belə olduqda Qürrətül-Eyn onun üzünə baxıb dedi: “Yazıq olsun sənə, mən görürəm ki, sənin ağzın qanla dolub.”

Bundan sonra o ciddi nəzarət altına alındı və indi onun məhbəsi sayılan yerdə gəzişməklə, mədhiyyə və müqəddəs mahnılar oxumaqla günlərini keçirdi.

Bir gecə silahlı insanlar evə soxuldular. Məhbus onları qəbul etdi, onların daxil olmasına izn verdi, iki saatdan çox sürən bir moizə oxudu. Bu haqda Hacı Molla Tağıya məlumat verdilər. Qəzəbinin cilovunu buraxaraq o qardaşı qızını təhqir etdi və döydü.

Bundan sonra şəhərdə təşviqat günbəgün böyüdü. Qəzvin babiləri öz şövqlərini boğa bilmədilər və bu sevinc müsəlmanların qəzəbini bir az da artırdı. Bu qızgın mübahisələr, qarşılıqlı təhqirlər və dayanmadan baş qaldıran narahatlıqlardan başqa bir şey deyildi. Daim Babla yazışmada olan Qürrətül-Eyn ondan əmr aldı ki, irəli getsin və əyalətlərdə təbliğ etsin.

Seyyid Əli Məhəmməd bu zaman Maku qalasında məhbus idi. Bu da sonrakı hadisələri sürətləndirdi, ona görə də təcili məşvərət

lazım oldu. Peyğəmbərin həbs edilməsi qanlı bir sonluğun başlanğıcı ola bilərdi. Artıq müxtəlif yerlərdə təcrid olunmuş babilər qətləiyam edilmişdilər, təqiblər getdikcə qorxuducu olurdu. Əgər onlar dərhal və güclü tədbirlər görməsəydilər, bütün bu təşviqatın dayanma təhlükəsini və yeni dinin qan gölünə batmasını göz önünə almalı idilər. Məhz bu dinin özü, nəhayətdə zəruri deyildimi ki, onun ardıcılıklarının gözü qarşısında açılsın ki, onun gerçəkdən nə din olması barədə şübhə yeri olmadan onun ardınca getsinlər və bilsinlər ki, bu onları hara apara bilər? Nəhayətdə bu zəruri deyildimi ki, Babı o əzab-əziyyətli və təhlükəli vəziyyətdən qurtarmağın vasitələri üzərində düşünülsün? Bütün bu suallar müxtəlif babi liderləri arasındakı fəal yazışmaların mövzusu idi ki, həll yolu tapılsın və ona görə də ümumi yığıncaq çağırmaq qərarına gəldi ki, biz də indi onu Bədəşt konfransı adlandırırıq.

Ona görə də bu zərurət idi ki, Qürrətül-Eyn Qəzvindən çıxmağın yolunu tapsın. Lakin bundan öncə o, onun hüzurunda Baba təhqir söyləməyə cəsarət etmiş mürtədi cəzalandırılmalı idi.

Molla Məhəmməd Tağının səhər namazını məsciddə qılmaq vərdişi vardı. Bu dəfə də o məscidə getdi və orada o məscidin səliqə-sahmanına baxan xidmətçilərdən və iki ya üç dilənçidən başqa bir kimsəni görmədi. O səhər, o elə məscidə təzəcə girmişdi ki, bir nəfər nizə ilə onun ağzından vurdu və beləliklə Molla Tağının qardaşı qızının ön görməsi yerinə yetdi. Beş ya altı nəfər qatil onun üstünə düşdülər və onu xəncər və bıçaq zərbələri ilə qətlə yetirdilər. Bunu etdikdən sonra onlar öz yerlərinə çəkildilər, o isə düşüüyü yerdə qaldı.

Şəhərdəki iğtişas dəhşətli idi. Bu cürətli hərəkət bütün müsəlmanların ürəklərini titrətdi. Onlar təntənəli şəkildə Molla Məhəmməd Tağının islam dininin şəhidi elan etdilər və günahkarların cəzalandırılmasını ucadan tələb etdilər. Hakim babilikdə şübhəli bilinən hamını həbs etdirdi və məsələni dərhal Məhəmməd şaha çatdırdı. Bu arada, Şeyx Saleh Ərəb bildirdi ki,

bu qətdə yeganə günahkar o özüdür.

Qürrətül-Eyn ciddi nəzarət altında idi, lakin istintaq uzun sürdü, və bir gecə babilər gəlib onu apardılar. Onu ata mindirdilər və dəstə şəhər divarındakı yarıqdan çıxıb getdi. Bundan sonra şahın casusu olmuş Naib Qulu bu qaçışı belə təsvir edir:

Mən bu qadını müşayiət edən xidmətçilərin arasında idim. Biz şəhəri tərk edən kimi, əsas yoldan çıxdıq və o Qəzvinli Zəhranın arxasınca getdik. Biz bu yolla gedərək şahzadə Əbdül-Əzimin yaxınlığındakı Əndərmana gəldik. Biz buraya yetişəndə Qürrətül-Eyn mənə bir məktub verdi və əmr etdi ki, bunu Tehrana, Mirzə Buzurq Nurinin¹ evinə aparım və orada Mirzə Hüseyn Əliyə² verim.

Mən səhər sübh çağы şəhərə yetişdim və məktubu ünvanına çatdırdım. O mənə Əndərmana qayıtmağı və bunu elan etməyi əmr etdi ki, özü günortadan sonra oraya gələcək. Əslində, günəş batmazdan beş saat əvvəl, Mirzə Hüseyn Əli yəhərli atların cilovundan tutmuş halda süvarilərin müşayətində gəlib bizə qoşuldu. Qürrətül-Eyn getdi ki, paltarlarını dəyişsin, o gəldi və cilovu qızıldan olan ata mindi. Bizim hərəməz oraya gətirilmiş bir ata mindik və günəşin batmasına bir saat qalmış oranı tərk etdik. İki saat sonra biz Mirzə Hüseyn Əlinin evində idik. Biz orada bir neçə gün qaldıq, Qürrətül-Eyn orada bir sıra ziyarətçiləri qəbul etdi.

Bizim gəlişimizdən beş gün sonra, mən təəccüblə gördüm ki, evdə ancaq tək bir nəfər xidmətçi qalmışdır. O mənə çay verdi və dedi ki, mənim üçün at yəhərlənib, tövlədədir. O mənə dedi ki, Surxaçarın yaxınlığında yerləşən Miskərabada gedim. Mən nəhərdən əvvəl bu kəndə yetişdim, burada çoxlu insanlar və bir neçə çadır gördüm. Qürrətül-Eyn məni çağırırdı və soruşdu ki, mən bəbi olmaq istəyirəmmi. Mən imtina edəndə o mənə bir neçə sikkə verdi və dedi: “Sən hələ bu gecə də mənim qonağımsan, amma sabah səhər Tehrana yola düşərsən.”

Şamdan sonra o öz adamları ilə çıxıb getdi, ertəsi gün səhər

mən onun ardınca getməyən bir neçə xidmətçilərlə birlikdə şəhərə qayıtdım. Sonralar mən eşitdim ki, o, Xorasana gedib. Bu, əslində Qürütül-Eynin marşrutu idi ki. O bu yolla Bədəştə gəldi və orada Molla Hüseyn Buşruini – Babül-Babı, Mirzə Hüseyn Əlini və Quddus və ondan öncə gəlmiş digər insanları gördü.

Bu şəxslər öz aralarında razı olmadıqları mürəkkəb məsələlər barəsində müzakirələr edirdilər. Onlar yenidən gəlmiş bir şəxsi hakim seçdilər, o qadın idi, cavabları yazılı verirdi və hamıdan cavabları qəbul edirdi.

Birinci məşvərətin mövzusu Babın dustaq olması idi. Onlar Makuya ziyarət təşkil etmək barədə razılığa gəldilər. Onların missionerləri ölkəyə səpələnməli, mümkün olan qədər çox ziyarətçi toplamalı və dəstə düzələn kimi Peyğəmbərin məhbəs olduğu yerə getməli idilər. Baxmayaraq ki, heç bir tarix bunu söyləmir, baxmayaraq ki, şifahi hədislər bu barədə susur, amma bu yəqindir ki, son nəticədə, bu səfər məhbusun azad olunması ilə nəticələnməli idi. Mən əminliklə ümid edirəm ki, prinsipcə, orada heç bir zorakılığa yol verməmək qərara alınmışdı, amma inanıram ki, bu ziyarətçilər kütləsi nəticəni gözləməli, əgər hökumət Babı edam etmək qərarı versəydi, onlar bu hökmün icrasına güc vasitəsilə qarşı çıxacaqdılar. Bəlkə də onların bu fikri də vardı ki, əgər onlara çox dəstələr hücum etsəydi, onlar Rusiyaya qaça biləcəkdilər.

Məhbusun adından onlar belə qərara aldılar, yeni əhkam bütün cəhətləri ilə yoxlanılırdı. Onların hamısı bir nöqtədə yekdil idilər: Seyyid Əli Məhəmməd ondan əvvəl gəlmiş peyğəmbərlərdən daha böyükdür, necə ki, Məsih Musanın qanununu aradan qaldırdı, necə ki Məhəmməd Məsihin qanununu aradan qaldırdı, eləcə də Bab Quranın qanununu aradan qaldırdı və bu belə ifadə olunurdu: “Allah Özünü zahir etmişdir və əvvəlki din aradan qaldırılmışdır; köhnə qanun ləğv edilmişdir; biz insanlar arasında yeni qanunu yaymalıyıq.”

Qürrətül-Eyn elan etdi ki, cahil babiləri bu təməl təlim barədə

məlumatlandırmağın zamanıdır.⁴ Quddus bununla bağlı dedi ki, onların ardıcılıarı səmimi müsəlmanlardır, onların təbii fanatizmi onların gözlədiklərindən də güclüdür və onların xəyallarını dağıtmaq təhlükəli ola bilərdi.

Qürrətül-Eyn cavab verdi ki, bu təlimlərin izahatını təxirə salmaq qaçılmaz olan bir şeyi sadəcə gecikdirməkdir; onların yoldaşlarının coşması ilə təhlükə daha da artacaqdı, və bu yaxşı olardı ki, - bir damla qan da axıdılmadan – onların ardınca getmək istəyənlərin şüurlu tərəfdarlığında əmin olsunlar. Kimsə belə olacaqdımı? Sualın məgzi bu idi, Qürrətül-Eyndən başqa hamı bu fikirdə idi ki, elə ilk sözlərdən onları Quranın əleyhinə olan insanlar hesab edəcəkdilər, onların tərəfdarları küfrlə dəhşətə salınacaqdılar, onların üzərinə lənət və təhqir yağdıracaqdılar; və bu da baş verənlərin ən pisi olmayacaqdı. Onlar bu tanınmayan babilərin ürəklərində olacaq şokun ardınca gələn qəzəbi titrəmədən təsəvvür edə bilməzdilər. Bəlkə də onlar birinci dəfə, insanları belə dəhşətli bir riskli işə onların nəyə cəlb olunduqları barədə anlayış vermədən cəzb etmək söylərinin məsuliyyətini başa düşdülər.

Qürrətül-Eyn bir strategiya fikirləşəndə hadisələrin çox pis şəkil alması riski böyük idi. Bu planı başa düşmək üçün bilmək lazımdır ki, şiə təriqəti islamdan dönmüş hər bir kəsi bağışlamadan ölümə məhkum edir. Heç bir səbəb qəbul edilmir və hətta günahkar İslama qayıtsa da, qanunun onun əleyhinə çıxardığı hökmü ləğv edə və ya saxlaya bilməz. Lakin qadınlar üçün bu belə deyil. Onlar sadəcə nəsil verən heyvanlardır; onlar öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyırlar. Onlardan biri dinini dəyişsə - əslində şüuraltı istisna olmaqla bunu edə bilməz – kimsə onun başına ağıl qoymalı, onu öyrətməli, günahını başa düşməsinə kömək etməli və İslama qaytarmalıdır. Onun öz dininə qayıdışı bağışlanmasını təmin edir. Lakin əgər o öz səhvində israr edərsə, ancaq onda və onda, o, ölümü haqq edir.

Qürrətül-Eyn şiə qanununun məhz bu fərqi vurğulamaqla öz dindəşlərini belə bir təşəbbüsü etməyə inandırıldı. O dedi: “Biz bizimlə bura gələn hamını çağıracağıq. Quddus yığıncağa qatılmayacaq. Bizim möminlər toplaşanda, mən bütün həqiqəti onlara açacağam. Mən Allahın Zühurunu və Quranın qanununun aradan qalxdığını onlara başa salacağam. Əgər bu insanlar bunu qəbul etsələr, biz çətinlik çəkmədən məqsədimizə çatacağıq; əgər əksinə, onlar qalmaqla salsalar və qalxsalar, onlar gedib bu toplantıda iştirak etməyən yeganə rəhbərlərinə məlumat verəcəklər. Onda Quddus məndən imtina edəcək, mənə imansız elan edəcək və mənə İslama qayıtmağa məcbur etməyə cəhd edəcək. Bu bir neçə gün davam edəcək, bu zaman bizim o həyəcanı sakitləşdirməyə və insanları inandırmağa vaxtımız olacaq. Əgər biz müvəffəq olmasaq, onda mən Quddusun dəlillərini qəbul edəcəm və Qurana qayıtmış kimi özümü aparacağam.

Belə bir planın üzərində yaxşıca düşündükdən sonra, rəhbərlər başa düşdülər ki, bu hər şeyi qaydaya salmaq üçün ən yaxşı vasitədir. Bu elanı etmək çox zəruri olduğu üçün onu dərhal və elə bir şəkildə etmək daha yaxşı olardı ki, daha onları riskə atmasın.

Bütün bu plan qəbul edildikdən və müəyyən olunduqdan sonra, düşərgədə hər gün edildiyi kimi, babiləri moizəyə çağırıdılar. Hər kəs bilirdi ki, Ülyahəzrət Tahirə danışacaqdı. Gəlməməsini xəstəliyi səbəbindən yataqda qalmalı olması ilə izah etməklə bir yol tapan Quddusdan başqa hamı görüşə gəlmişdi.

Qürrətül-Eyn qəbul etdiyi adətə uyğun olaraq iki ipin arasından nazik bir parçanın asılaraq pərdə düzəldilməsini təşkil etdi. O həmişə bu pərdənin arxasından danışardı. O gün o ən gözəl libaslarını geyindi, ən bahalı zinətlərini taxdı. Əmr etdi ki, iki nəfər qulluqçusu əllərində qayçı onun arxasında dayansınlar. Onun işarəsi ilə, onlar parçanı saxlayan ipləri kəsəcəkdilər və pərdə birçə hərəkətlə yerə düşəcəkdı.

O öz müəhazirəsinə başladı: onun planlaşdırdığı bu riskli təşəbbüs, onun yaşadığı o çox təbii hissiyyat, müvəffəqiyyət ümidi, uğursuzluq qorxusu onu o dərəcədə həyəcanlandırırdı ki, o əvvəllər heç vaxt bu qədər bəlağətli və inandırıcı danışmamışdı. Onun səmindən və istedadından ovsunlanmış dinləyicilər ona dərindən qulaq asırdılar- heç kəs hərəkət etmirdi. O bu sözləri: “Sizin hamınız bu gün bilməlisiniz ki, Allah özünü zahir edib və Quranın hökmü aradan qaldırılıb: bizə göydən yeni kitab nazil olub və bizə yeni qanun verilib,” deyən anda razılaşdırılmış işarəni verdi. Kənizlər onun işarəsinə əməl etdilər, pərdə düşdü, parlaqlığı ilə o dinləyicilərin qarşısında göründü. O bircə saniyə nə baş verməsini öyrənirmiş kimi xidmətçilərə tərəf dönəndə dərhal kütlə ilə qarşılaşdı: “Bu hadisə nə deməkdir?” o dedi. “Bu vacib deyil, mən sizin bacınız deyiləmmi, sizsə mənim qardaşlarım? Bir bacı nə vaxt üzünü qardaşından gizlədib?”

Lakin bu hadisənin yaratdığı təsir çox dərin oldu. Bəziləri əlləri ilə üzlərinə döydülər, digərləri yerə sərildilər, bir başqaları da başlarını öz əbaları ilə örtüldülər ki, Ülyahəzrətləri Tahirənin üzünü görməsinlər. Küçədən keçən tanış olmayan bir qadının üzünə baxmaq ağır bir günahdırsa, belə təmiz bir qadının üzünə baxmaq necə bir cinayət olardı?

O onların arasında gəzərək və onları öz qardaşı adlandıraraq inandırmağa çalışırdı ki, Quranın qanunları aradan qaldırılmışdır, qadınların çadra örtməsinə hökm edən qanun ləğv edilmişdir. Lakin o müvəffəq ola bilmədi. Ancaq bir neçə nəfər ona baxdı. Bu səhnənin çox uzandığını və bunun faciəyə dönə biləcəyini başa düşən Mirzə Hüseyn Əli Bəha öz əbasını Qürrətül-Eynin üzərinə atdı və öz çadırına yola saldı.

Görüş təsvir olunmaz bir həyəcanla başa çatdı. Özünü bu cür aparan, üzü örtülməmiş bir dərəcədə biabırçılıq edən bir qadının üzərinə təhqirlər yağmağa başladı. Bəziləri deyirdilər ki, o qəflətən dəli olmuşdur, digərləri deyirdilər ki, bu bir fitnə idi, çox az bir

qismi isə onun müdafiəsinə qalxdılar. Müzakirələr zorakılıq həddinə qədər qızıxdı, nəhayət qərara aldılar ki, gedib təzəcə baş vermiş qalmaqal barədə Quddusa xəbər versinlər. Ancaq Tahirəni müdafiə edənlər onun çadırının yanında dikilib qaldılar.

Quddus etirazçıları qəbul etdi və təfərrüatları söyləmələrini istədi. Beləcə o Qürrətül-Eynin hərəkətindən fanatik müsəlmanlarda yaranmış dəhşəti başa düşə bildi. Belə bir güclə partlamış hissiyatları zədələmək istəməyərək və bunu gələcək üçün saxlayaraq o bəyan etdi: “Bu hadisə özlüyündə mənim üçün izah olunmazdır və məni çaşdırır. Əgər Tahirə o cür hərəkəti və danışığı ilə öz inamını ifadə etmək istəmişsə, o imansızdır və siz bundan sonra onu elə də qəbul etməlisiniz. Amma çox güman ki, bütün bunlarda gizli bir məna vardır.”

Quddusun ümid etdiyi kimi, bu son sözlər onu eşidənlərin bütün fikirlərini məşğul etdi. Onlar ehtirasla batini məqsədi, sirli mənanı axtarmağa başladılar və o andan etibarən müzakirə üçün bir əsas ortaya çıxdı. Quddus hər gün keçdikcə məharətlə şübhə toxumlarını öz tərəfdarlarının ruhuna yeritdi. “Şübhəsiz ki,” o dedi, “çadra daha çox adətdir, nəinki qanun; Peyğəmbərin özünün zövcələri çadra örtmürdülər, ta o vaxtadək ki, bir ərəb Aişəni Məhəmməddən almaq kimi bir cahil istəyini ifadə etməmişdi və düşünmək olar ki, Quranın müvafiq hökmü ancaq bu təmiz zövcələrə aiddir. Lakin bu adətə qədimliyinə görə ehtiram olunur, bundan da əlavə, bizim zövcələrimizin ismətinə və ailələrimizin təmizliyini qoruyur. Yəqin ki, əgər bunun əksi olan bir adət özünə yer etmiş olsaydı, kişilər ona çox tez öyrəşəcəkdilər və ondan sonra onların ticarət etmək qadağan olan insanlara hörmət edəcəkdilər. Bu hətta bizim böyük şəhərlərimizin tənəzzül etmiş adətlərini yaxşılaşdırardı. Amma kimsə necə cürət edib deyə bilər ki, Quran aradan qaldırılmışdır və yeni qanunla onu əvəz etmək istəyir? İlahi Kitabda məchul qalan hər şeyi Mehdi izah etməlidir, onu geniş izah etməlidir, məhv etməli deyil. Qürrətül-Eyn kafirdir.”

Qürrətül-Eyn də yerində oturmurdu. O əleyhinə elan edilmiş mürtədlik fikri barədə eşidəndə ona sadıq qalanları ətrafına topladı, onların isə sayı ilk gündən artırdı. O onlara yeni ehkamı izah etdi, Babın ilahidən olmasını onlara nümayiş etdirdi, özü də Quddusu və onun tərəfdarlarını mürtəd elan etdi. Onun bənzərsiz istedadı onun üzünün ecazkar gözəlliyinin ona rəğbət oyatmağa gücü çatmayanların inamı üzərində qələbə çaldı. Quddus ona son hücum üçün vaxtın gəldiyini bildirəndə, Tahirə ölməyə hazır olan iki nəfər istədi. İki gənc insan ortalığa çıxdılar və Qürrətül-Eyn onlara təlimat verdi. Onlar düşmən düşərgəsinə getdilər və Quddusun gündəlik moizə oxuduğu vaxt oraya gəldilər. Onlar onun nitqini kəsdilər və qışqırdılar: “Ülyahəzrətləri Tahirə sizi töhmətləndirir ki, onunla üzbəüz mübahisəyə çıxmağa cürət etməyərək onun haqqında pis sözlər danışmısınız. O sizi çağırır ki, onun düşərgəsinə gələsiniz və camaat qarşısında ağıl və həqiqi dəlillərə əsasən onunla mübahisə edəsiniz. Əgər siz ona qalib gələrsəniz, o bunu etiraf edəcək və sizə itaət edəcək; əgər əksi olsa, o sizə qalib gələrsə, siz ona təzim və itaət edəcəksiniz.”

“Xeyr”, - Quddus dedi, - Bu qadın öz dinini tərk etmişdir: Mən nə onu görmək, nə də onunla danışmaq istəyirəm.”

“Təbii ki, biz belə təhqiramiz cavabı ona aparmayacağıq,” - onlar dedilər. Ona görə də o burada bizə üç alternativ yol qoymuşdur: Ya biz sizi ona öz xoşluğunuzla aparacağıq; əgər imtina etsəniz, sizin başınızı aparacağıq; yox, əgər biz bunu edə bilməsək, buna nail olmaq üçün özümüz öləcəyik. Biz bu əmrləri almışıq və onları yerinə yetirmək üçün burdayıq. Ona görə də seç: ya gəl, ya öl, ya da bizi öldür.”

Quddus öz yoldaşlarına tərəf döndü və onlara dedi: “Siz cavab verməlisiniz: Əgər siz mənə öldür desəniz, mən öldürəcəyəm; Əgər siz mənə öl desəniz, mən öləcəyəm; Əgər siz desəniz get, mən gedəcəyəm.”

Burada canlı bir müzakirə başladı, lakin qərar özünü çox gözlətmədi: “Belə bir qərar verildi: “get, Qürrətül-Eyni tap və onunla danış; bu öldürməkdən və ölməkdən yaxşıdır.”

Belə olduqda Quddus ayağa qalxdı, arxasınca da öz adamları Tahirənin çadırına getdilər. Hamı öz yerini tutduqdan sonra, bizim qəhrəmanımız düşmənlərinin qarşısında oturdu və bir an öncə müzakirələr başladı. Qurandan və hədislərdən gətirdiyi iqtibaslarla o Qaim İmamın vəzifələrini çox uğurla göstərdi: Onun vəzifəsi Allahın adından verilmiş bütün ilahi həqiqətləri danışmaq idi, bu rolun əzəməti qarşısında əvvəllər gəlmiş bütün peyğəmbərlərin, o cümlədən, Məhəmmədin, məqamları tamamilə ortadan qalxırdı.

Məğlub olmuş Quddus qalxdı və bəyan etdi: “Onun dediyi Həqiqətdir, onun etdiyinə isə afərin.” Sonra o Tahirəyə tərəf döndü və etdiyi xəta və küfrlər üçün üzr istədi. Onun bütün adamları da onun kmi etdilər və beləcə, hamının bölüşdüyü şövq və şadlıq içində yeni din bərqərar oldu.

Sevinc və qarşılıqlı təbriklərə həsr olunmuş bir neçə gündən sonra başçılar Makuya getmək istəyən ziyarətçilər axtarmaq üçün ayrılıb getdilər. Molla Hüseyin Xorasanın içərilərinə doğru getdi. Quddus Mazandarana tərəf yol aldı. Qürrətül-Eyn isə bir neçə gün Mazandaranlı həvvari tərəfindən müşayiət olunduqdan sonra ondan ayrıldı və təbii ki, Nurdan (Bəhaullahın bölgəsi) keçərək deyəsən Qəzvinə getdi. Biz ona 1266-cı ildə qayıdacağıq.

II

Qürrətül-Eynin edam edilməsi

Bu dəqiq məlumdur ki, Qürrətül-Eyn Qəzvinə qayıtdı,⁵ çünki bu o zaman idi ki, o həbs edilmişdi və Tehrana aparılaraq Mahmud Xan Kələntərin evində dustaq edilmişdi.

O orada uzun bir müddət qaldı, çoxsaylı kişi və qadın ziyarətçiləri qəbul etdi. O, islamın qadınlara verdiyi aşağı rolu

göstərməklə onlarda dərin təsir buraxmışdı və yeni dinin qadınlara verdiyi azadlıq və hörməti göstərməklə onları heyran etmişdi. Bunun da nəticəsində orada elə ev daxili səhnələr olurdu ki, kişilər oradan heç də həmişə qalib çıxmırdılar.

Bu müzakirələr hələ xeyli uzana bilərdi, əgər Mirzə Ağa Xan Nuri Sədri-Əzəm təyin olunmasaydı. Baş Nazir Hacı Molla Mirzə Məhəmməd Eldermaniyə və Hacı Molla Əli Keniyə əmr verdi ki, Qürrətül-Eynlə söhbət etsinlər və onun inanclarını yoxlasınlar. Bu iki kişi ilə dustaq arasında səkkiz görüş keçirildi. O ehtirasla söhbət apardı və təsdiq etdi ki, Bab vəd olunmuş və gözlənilən imamdır. Onun müsahibləri qeyd etdilər ki, peyğəmbərliklərə uyğun olaraq vəd olunmuş İmam səmavi şəhərlər olan Cabulqa və Cabulsadan gələcəkdir. O qızgınlıqla onlara cavab verdi ki, bu doğru deyil, bunlar saxta hədislərdir, bu iki şəhər mövcud deyil, bu ancaq xəstə ağillara layiq mövhumatdan başqa bir şey deyil. O həqiqəti ortaya çıxararaq yeni ehkamı bəyan etdi, onlar isə Cabulqaya istinad edən eyni dəlilləri gətirərək onunla toqquşmaqda davam edirdilər. Onların bu hərəkətindən səbrini itirərək Qürrətül-Eyn dedi: “Sizin gətirdiyiniz dəlillər cahil və nadan bir uşağın dəlilləridir. Siz bu sərəmsəmlikləri, bu yalanları nə vaxt saxlayacaqsınız? Siz gözlərinizi nə vaxt qaldırıb Həqiqət Günəşinə baxacaqsınız?”

Bu ağır sözlərdən qəzəblənmiş Hacı Molla Əli ayağa qalxdı və yoldaşına üz tutaraq dedi: “Bir kafirlə çoxlu müzakirələr aparmağın nə faydası olacaq?” Onlar onlardan birinin evinə qayıtdılar və onun dindən döndüyünü və tövbə etməkdən imtina etdiyini təsdiq edən bir hökm çıxararaq Quran adı ilə onu ölümə məhkum etdilər.

Kələntərin evindəki müsəlman qadın xidmətçilərdən biri Qürrətül-Eynin qısa müddət orada müvəqqəti qalmasını belə təsvir edir:

Dustağın belə bir adəti vardı ki, o, hələ hamının yatdığı bir vaxtda şəhərlər yuxudan qalxardı. O dəstəməzini alır, bu zaman

xəfifcə dualar oxuyur və Allahı tərif edirdi. Gün ərzində dustaq edildiyi otaqdan çıxmazdı və o otağı çox təmiz saxlayardı. Onun əvvəlcədən icazəsini almadan heç kəs onun otağına daxil ola bilməzdi. O, yalnız idi, həmişə gözəl və şux geyinirdi, özünü elə tutardı ki, sanki o bir məclisdə idi və heç nəyi buraxmırdı. O bəzən qalxır və gəzərək öz otağında da dua edirdi. Onu görməyə gələn qadınlar izn aldıqdan sonra onun yanına daxil olar və hamısı da onun gözəlliyinin məlahətindən və bəlağətindən əsir olurdular; onlar sanki ovsunlanar və ona heyranlıqdan özlərini unudurdular.

O dustaq olarkən Kələntərin oğlunun toyu oldu. Təbii olaraq şəhərin bütün adlı-sanlı adamlarının xanımları dəvət olunmuşdu. Lakin ailə bu şəraitdə rast gəlinən hər cür əyləncələrlə qonaqları əyləndirməyə çalışsalar da, qonaqlar uca səslə Qürrətül-Eynin onların yanına gətirilməsini tələb edirdilər. Nəhayət o təşrif gətirdi və danışmağa başladı. Musiqiçilər və rəqqasələr göndərildi, lakin o qədər xoşladıqları şirin şeyləri unudaraq qadınların gözləri və diqqəti ancaq Qürrətül-Eyndə idi.

Nəhayət bir gecə o otağı tərk etdi, o adətən bunu edərdi. Mən oyaq idim, mən gördüm ki, o, həyatə getdi, orada bütün bədənini yudu. Sonra öz otağına qayıtdı və paltarını dəyişib bəyaz libaslarını geyindi. O zümzümə edərək ətirləndi, mən onu heç vaxt belə məmnun və şad görməmişdim. O evdəki bütün qadınlarla danışdı və xahiş etdi ki, onun burada olması səbəbilə yaratdığı bütün narahatlıqlara və onlara etdiyi yanlışlıqlara görə onu bağışlasınlar. O, bir sözlə desək, uzun bir səfərə çıxanlar kimi hərəkət edirdi. Bizim hamımız təəccüb içində idik, bunun nə demək olduğunu fikirləşirdik. Gecə düşdü, o çadraya büründü. Bu cür etməklə onun sevinci elə qərribə idi ki, biz ağlamağa başladıq, çünki biz onu yaxşılığına və tükənməz xeyirxahlığına görə sevirdik. O isə bizə gülümsəyərək dedi: Bu gecə mən böyük, çox böyük bir səfərə çıxıram.” Elə bu vaxt küçə qapısı döyüldü. “Qaç, qapını aç,” o dedi, “onlar məni aparmaq üçün gəliblər.”

Gələn Kələntər idi. O Qürrətül-Eynin otağına daxil oldu və dedi: “Gəlin, xanım, çünki sizi çağırırlar.” “Bəli,” o dedi, “ mən bilirəm mənə haraya aparacaqlar; mən bilirəm mənə nə edəcəklər; Amma yaxşı yadında saxla, bir gün gələcək ki, sənin ağan da öz növbəsində səni öldürəcək.” (Bu öngörmə çox keçmədən gerçək oldu).

Beləliklə, o, elə həmin geyimdə Kələntərlə çıxıb getdi. Biz bilmədik ki, onu haraya apardılar, ertəsi gün onu edam edənə qədər bunu öyrənə bilmədik.

Kələntərin qardaşı oğlanlarından biri Qürrətül-Eynin ölümü haqqında bu təfərrüatları verir:

Hacı Molla Məhəmməd Endermani və Hacı Molla Əli Keninin Babi həvvarisini ölümə məhkum edən fitvasını şahə təqdim edəndə o onun edam olunmasına əmr verdi. Bu sirr möhkəm saxlanırdı və ancaq iki hökumət adamına məlum idi. Artıq bir neçə gün öncə mənim əmim mənə göstəriş vermişdi ki, jandmalara göz qoyum və tez-tez yoxlayım ki, onlar öz postlarındaırlar ya yox. Belə bir əmr verildi ki, şəhərin sakinləri gün batandan üç saat sonradan gec olmamaqla küçələrdə qalmasınlar və bu saatdan sonra heç kəsə icazə verilmirdi ki, evindən bayıra çıxsın. O gecə mənə göstəriş verildi ki, Kələntərin evindən Elxani bağına qədər polislərdən ibarət gözətçi qoyum. Mən bacardığım qədər öz adamlarıma izahat verdim və dedim ki, bizim rəhbərliyimiz altında olmayan kimsə ortalığa çıxsə, atəş açsınlar. Gün batandan dörd saat sonra, Kələntər soruşdu ki, bütün tədbirlər görülmüşdürmü və mən onu əmin etdikdən sonra o mənə öz evinə götürdü. O tək əndərünə ^(qadınlara məxsus daxili otaq) girdi və bir qədərdən sonra Qürrətül-Eynlə oradan çıxdı. O mənə möhürlü bir zərf verib dedi: “Bu qadını Elxani bağına apar və onun təhvil verilməsi barədə qəbzə Əziz Xan Sərdara çatdır.”

At gətirdilər və Qürrətül-Eyn ata mindi. Lakin babilərin nə baş verməsindən duyuyq düşmələrindən qorxaraq mən öz kürkümü onun üzərinə elə atdım ki, onu kişi sanardılar. Yaxşı silahlanmış

dəstənin müşayiəti ilə biz küçələrdən keçdik. Mənin gördüyüm tədbirlərə və mənimlə olan böyük dəstələrə baxmayaraq, mən inanırdım ki, əgər bizə hücum etsəydilər, onların hamısı qaçacaqdı, çünki babilər o qədər qorxu yaratmışdılar.

Biz bağa daxil olanda yüngülləşmiş kimi nəfəsimi dərdim. Dustağı otağa yerləşdirdik, bu otaq dəhlizin altında idi, adamlarıma tapşırdım ki, qapıya yaxşı baxsınlar, özüm isə birinci mərtəbəyə sərdarı tapmağa getdim.

O tək idi və mənə gözləyirdi. Ona verdiyim məktubu oxuduqdan sonra məndən soruşdu: “Sənin buraya kimi gətirdiyini heç kəs bilmir, eləmi?” Mən dedim: “Yox, və indi ki öz işimi bitirmişəm, mənə onun təhvil alınması barədə qəbz ver.” Xeyr” o dedi, sən edamda kömək etməlisən, mən sənə onda qəbz verərəm.”

O ixtirayında olan türk kişi xidmətçini çağırdı, o çox yaraşıqlı sifətə malik bir gənc adam idi. Sərdar ona çoxlu iltifatlı sözlər söylədi və dedi: “Sən xeyli zamandır ki, mənim xidmətimdəsən və mən indiyə kimi səhv etmişəm ki, sənə diqqət verməmişəm. Bununla belə, mən səni sevirəm, səni mükafatlandırmaq istəyirəm. Bu iyirmi sikkə qızılı al, onları istədiyini kimi xərclə, mən tezliklə sənə yaxşı bir iş tapacağam. Amma hələ ki gözləyirsən, bu ipək dəsmalı götür və o zabitlə aşağı en. O səni bir otağa aparacaq ki, orada kafir bir qadın var, o möminləri Məhəmmədin yolundan döndərir. Bu dəsmalla onu boğ – bu yolla sən Allaha böyük xidmət göstərmiş olacaqsan, mənə səni yaxşıca mükafatlandıracağam.

Xidmətçi itaət etdi və mənimlə getdi. Mən onu dustağın olduğu otağa apardım. Mən onun diz üstə düşüb dua etdiyini gördüm. Cavan oğlan ona verilmiş əmri icra etmək üçün ona yaxınlaşdı. Sonra qadın başını qaldırdı, düz oğlanın gözlərinin içinə baxdı, və dedi: “Cavan oğlan! Bu dəyməz ki, sən əlini bu qətlə bulaşdırasan.”

Mən bilmirəm, o xidmətçinin qəlbində nələr baş verdi, amma o dəli olmuş kimi qaçıb getdi. Mən onun dalınca qaçdım, biz

ikimiz də sərdarın yanına birlikdə çatdıq, o ona dedi ki, ona verilmiş işi onun icra etməsi mümkün deyil. “Mən sənin himayəni itirəcəyəm,” o dedi. “Mən özümü də itirəcəyəm. Mənimlə nə istəyirsən et, amma mən o qadına toxunmayacağam.”

Əziz xan onu qovdu və bir neçə dəqiqə fikirləşdi. Sonra o süvarilərdən birini çağırdı, o pis davranışı üçün cəzalandırılmışdı və mətbəxdə işləməyə məcbur edilmişdi. Bu adam içəri daxil olanda o onu dostyana söydü və dedi: “Belə, it oğlu, quldur, əyyaş, ümidvaram ki, cəzan səni fikirləşməyə məcbur edib və sən gələcəkdə bir az hikmətli olacaqsan. Sən indi axmaq işlərə baş qoşmaqdan çəkinəcəksən və mən hesab edirəm ki, sən mənim yenidən rəğbətə qazanmağa layiqsən. Yəqin ki, sən araq içmək imkanını olmadığından bunu çox çətin keçirmisən. Al, bir böyük stəkan iç, mən sənə icazə verirəm.” O ona təzə bir şarf verdi və əvvəl türkə verdiyi əmri ona təkrar etdi.

Biz birlikdə otağa gəldik. O içəri daxil olan kimi, Qürrətül-Eynə hücum etdi, şərfi onun boynuna doladı və bir neçə dəfə çəkdi. Nəfəsi kəsilən qadın torpağa yıxıldı. Sonra o dizini qadının kürəyinə qoydu və bütün gücü ilə şarfı dartdı. O ayılıb qorxdı, imkan vermədi ki, o nəfəs alsın və qadını huşu getmiş halda götürdü və buz damının divarının arxasına apardı. Orada bir quyu vardı ki, o, qadını diri-diri oraya atdı. Biz bəzi adamları çağırıdık və tez quyunu doldurduq, çünki dan yeri sökülürdü.

Britaniya Nümayəndəliyinin və Türkiyə səfirliyinin qarşısında, kifayət qədər böyük bir həyət vardı ki, 1893-cü ildə ləğv edildi. Bu həyətin ortasına doğru, küçə boyunca, orda beş ya altı ağac vardı ki, onlar bəzi qəhrəmanın öldüyü yeri göstərirdi, çünki o vaxt Elxani bağı oraya qədər uzanırdı.

1898-ci ildə mən Tehrana qayıdanda o həyət yox olmuşdu, onun yerini müasir tikililər tutmuşdu və mən bilmirəm ki, yeni sahib mömin bir əlin əkdüyü o ağaclara dəyər verib ehtiram göstərmişdimi?

Qeydlər

A-L-M. Nicolas, Seyyid Ali Mohammeddit le Bab (Paris: Dujarric and Cie, Editeurs, 1905) səh. 1273-87 və 446-52.

1. Həzrət Bəhaullahın atası

2. Bəhaullahın gələcəyi

3. Beləliklə Buşruyi Hacı Molla Əliyə və Xorasani ondan tez tərk etmiş Qürrətül-Eynə qoşuldu. Onların gizli söhbətləri olurdu və orada dinin təfərrüatlarını müzakirə edirdilər. Sonda onlar pərdəni qaldırdılar və Qürrətül-Eynə səhnəyə çıxdı və çadrasını götürərək qışqırıb dedi: “Ey mənim qardaşlarım, məhz bu günlər zühurlar arası günlərdir. Bundan sonra daha mükəlləfiyyətlər yoxdur. Bu namazlar, bu oruccların daha heç bir mənası yoxdur. Bab yeddi iqlimi fəth etmiş olanda və bütün dinləri yenidən birləşdirəndə, o yeni ehkam gətirəcək və insanlar arasında öz Quranını təbliğ edəcək və onda o öz mükəlləfiyyətlərini bildirəcək ki, insan onları yerinə yetirməlidir. Lakin indiki anda faydasız çətinliklər yaratmayın. Bütün qadınlar sizin üçün ümumi mülkiyyət kimidirlər, bütün yaxşı şeylər sizin üçün maldır.” Onun belə danışdığını eşidəndə, müsəlman olanlar babiliyi tərk etdilər, lakin heç bir şeyi, qadını olmayanlar islamı tərk etdilər. (Mutanabiyin).

4. Mirzə Canın dediyinə görə, Qürrətül-Eynə Barfuruşa getdi, oradan isə Sübhü-Əzəllə Nura yollandı.

5. Mən bilmirəm, Qobino öz kitabının 313-cü səhifəsində cənabi Motcherreh adlı qadınlardan danışanda kimə işarə edir. Qürrətül-Eynə, cənabi Tahirə iranlılar üçün son dərəcə dəyərli olan şeirlər qoyub getmişdir.

Abbas Amanat:

Qurrat al-Ayn: Çadranı atan

Molla Əli Bəstaminin həbsindən çox keçməmiş, İraqda babilərə rəğbət bəsləyən kiçik bir qrup Qürrətül-Eynin simasında yeni bir lider tapdılar. 1260/1844 və 1263/1847 –ci illər arasında əvvəlki geriləmələrdən sonra ruhdan düşmüş babilər arasında kifayət qədər tərəfdar toplaya bildi. Hərçənd əsas etibarilə müstəqil axtarışın nəticəsi olaraq Qürrətül-Eynin babi dinini qəbul etməsi və onun liderliyə yüksəlməsi çox yerində xilasedici bir xarakteri səciyyələndirirdi ki, onun ətrafında bütün babi hərəkəti formalaşdı. O mistik baxışlı və inqilabi ideallara can atan böyük istedadla malik bir qadın idi. Bu hərəkətin formalaşmasında onun oynadığı rol ancaq Molla Hüseynin və Molla Məhəmməd Əli Barfurişi Quddusun rolları ilə müqayisə oluna bilər. Onun fəaliyyət xətti yeni babi alternativ düşüncəsinin, həm intellektual, həm də emosional yaşantılarının cəmiyyətin müqəddəs elan edilmiş normalarını rədd etmələrinə gətirdiyi insanların başqa cür boğulmuş arzularına geniş bir məkan verdiyi yolu işıqlandırır.

Əzm və həyat eşqi ilə dolu bir qadın olan Qürrətül-Eyn üçün Qəzvində Baraqanınin qapalı və sakit evindən onun 1848-ci ildə Bədəşt yığıncağında çadrasız görünüşünə qədər keçən yol uzun

bir yol idi, o, çoxlu ictimai-sosial maneələri və dini tabuları keçməli olmuşdu.

Qürrətül-Eynin əsli və ailəsi

Ləqəbi Ümm-Səlma, Rəştinin Qürrətül-Eyn (gözlərimin təsəllisi) və Babın¹ Tahirə adlandırdığı Fatimə Zərrintac Baraqani 1814-cü ildə Qəzvində məşhur bir üləmanın² ailəsində dünyaya gəlmişdi. Atası Molla Məhəmməd Saleh və onun iki qardaşı əslən Qəzvinin şərqində olan Savucbulaq qəsəbəsi yaxınlığında Baraqan kəndindən idilər. Onlar Qəzvinə XIX əsrin birinci onilliyində gəlmişdilər. Sonradan iki böyük qardaş Quma, İsfahana və daha sonra Atabata köçdülər, orada onlar məşhur üsuli müəllimlərindən dərs aldılar və onların təsdiqini³ qazandılar. Qəzvinə qayıtdıqdan sonra, sadə mənsəyə və əvvəlki yoxsulluqlarına baxmayaraq, həm Məhəmməd Tağı, həm də Məhəmməd Saleh tezliklə birinci dərəcəli müctəhidlər kimi tanındılar, böyük sərvət topladılar və şəhərin müəyyən bölgələrində dini nəzarəti əllərinə aldılar. Əsrin ilk onilliklərində Qəzvin şimala cənub arasında çiçəklənən bir ticarət mərkəzi idi, Baraqani qardaşları bu ticari uğurlardan faydalanırdılar, həm də tez-tez şahın iltifatını alırdılar.

Fatimənin atası, daha çox Quranın təfsirlərinə və fiqhə aid araşdırma yazıları, habelə Kərbəla faciəsinə yazdığı mərsiyyələrlə yadda qalmışdı, o, həmçinin, qanuni cəzaların yerinə yetirilməsində çox inadcıl idi. Onun tələbəsi olmuş Tunkabununin dediyi kimi: “O xeyirin yerinə yetirilməsində və şərin qadağan edilməsində çox sərt və qətiyyətli idi”⁵ və bu bəlkə o demək idi ki, o, şərab içməyin və dinin qadağan etdiyi digər əməllərin fəal əleyhdarı idi. Lakin həyatının son dövrlərində, o, deyəsən, ictimai işlərdən daha çox araşdırma işlərinə özünü həsr etmişdi. Onun qardaşı, daha tipik bir üsuli fəqihi Molla Məhəmməd Tağı öz şöhrətini yalnız alimliyinə deyil, həm də Qəzvində öz rəqiblərinə qalib gəlməkdə və sonra isə Əhsaini və onun xələfini camaat

qarşısında ittiham etməsinə borclu idi. Kiçik qardaş Molla Əli isə Rəştinin sədaqətli bir ardıcılı oldu. O mistik meyilli çox məhsuldar bir ədib idi, onun əsərləri Şeyxi məktəbi daxilində qeyri-Sufi mistisizminin inkişafının ən yaxşı sübutlarıdır.

Fatimə və onun kiçik bacısı Mərziyyə, ciddi dini, lakin zəngin bir mühitdə böyümüşdülər. Erkən gəncliyində isteda-dına görə (“möcüzə uşaq”) və onun təhsilinə atasının dözümlü münasibətinə görə Fatimə öz təhsilini ibtidai səviyyədən yuxarı qaldırmağı bacardı, bu onun zamanında qadınlar üçün bir yenilik idi. Atasının və əmilərinin himayəsində o, ilahiyyat, fıqh və ədəbiyyat üzrə ilkin təhsilini tamamladı. Deyilənə görə, o, atasının şagirdlərinin⁸ çoxundan üstün idi. Sepehr təəccüb edir ki, onun qədər gözəl olan bir qadın necə həm də “ərəb ədəbiyyatında, hədisləri əzbər bilməkdə, Quran ayələrinin məcazi təfsirlərində o qədər mükəmməl” ola bilərdi. “Əgər o oğlan olsaydı, o mənim evimi nurlandırar və mənim xələfim olardı.”¹⁰

Onun vədverici ədəbiyyat və poetik istedadına¹¹ baxmayaraq, on dörd yaşında evlənməli olması barədə ailəsinin təzyiqindən qurtula bilmədi, çox güman, öz iradəsinin əksinə olaraq, Molla Məhəmməd Tağının oğlu, sonra isə Qəzvinin imam-cüməsi¹² olmuş əmisi oğlu ilə evləndi. Tezliklə, 1828-ci ildə, o və əri Qəzvini tərk edib Atabata getdilər, Molla Məhəmməd burada təhsilini məşhur üsuli Molla Məhəmməd Bağırın yanında davam etdirməli idi. Təxminən on üç ilə yaxın onlar Kərbəladə qaldılar. Baxmayaraq ki, Fatimənin iki oğlu – İbrahim və İsmayıl¹³ – olmuşdu, amma belə görünür ki, evliliyin ilk vaxtlarından bu nığah ailədaxili mübahisələrdən xali olmamışdı. O, Əhsainin əsərlərindən bəzi nümunələri ona vermiş xalası oğlu Molla Cavad Vəliyanın vasitəsilə şeyxi təlimləri ilə tanış oldu.¹⁴ O, ola bilər ki, ərinin etirazlarına rəğmən, Rəştinin çevrəsində də olmuşdu. Qəzvinə o böyük əmisinin şeyxiliyə qarşı ittihamlarını, digər əmisinin isə Rəştinin pərəstişkarı olmasını eşitməmiş deyildi.

Kərbəla illəri Fatimənin intellektual üfüqlərinin genişlənməsi üçün çox mühüm idi. Lakin onun şeyxiliyə meyl etməsi qaçılmaz olaraq cütlüyün özəl fərqlərinə¹⁵ ideoloji bir cəhət də əlavə etdi. 1841-ci ildə Qəzvinə qayıtdıqda, Fatimə hələ də öz baxışlarını açıq ifadə etməyə tərəddüd edərkən böyük əmisi, əri və atası şeyxiliyə bağlılıq göstərdiyi üçün onu öz aralarında töhmətləndirdilər və bu barədə araşdırmalarını davam etdirmək fikrindən daşınmasına çalışdılar.¹⁶ Lakin, belə görünür ki, o, kiçik əmisi Molla Əlidən, sonralar isə yeznəsi olmuş Molla Məhəmməd Əli Qəzvinidən (sonralar Əbədi-yaşarın hərfi olmuş Molla Əbdül-Vəhabın oğlu) dəstək alırdı. Onların vasitəsilə Fatimə Rəşti ilə yazışırdı və müəyyən şeyxi ehkamlarının müdafiəsi barədə özünün yazdığı bir traktatı ona göndərdi. Cavabında Rəşti onu “Gözümün təsəllisi və ürəyimin ruhu” adlandıraraq tərif etdi.¹⁷ Şübhəsiz ki, Rəşti cavan qadının istedadından möhkəm təsirlənmişdi və çox güman, məmnun olmuşdu ki, Molla Əlidən başqa o, Baraqani ailəsindən daha bir nəfər müttəfiq tapmışdı. Fatimənin əri, atasına sədaqəti sarsılmaz olan Molla Məhəmməd çox güman, gördü ki, müstəqil düşüncəli, təfəkkürü öz dövrünün meyarlarından çox-çox üstün olan bir qadınla rəqabət aparmaq ona çətin olacaq. Hərçənd Fatimə heç vaxt dini biliyini təsdiq edən səlahiyyət almamışdı, çünki “qadınlara ictimai icazəsi vermək adət deyildi,”¹⁸ amma Fatimənin dini biliklər barədə nailiyyətləri ona müctəhid kimi baxmağa imkan verirdi. Bunun sübutu var ki, ən azından, atası deyil, Rəştinin özü onu bu şərəfə layiq hesab edirdi.¹⁹

Evlilik münasibətləri pisləşdikcə, Qürrətül-Eyn ərinə və uşaqlarını tərk edib Atabata qayıtmaq qərarına gəldi. Bütün ehtimallarla, atası onu bu ayrılıqdan daşındıra bilməmişdi. Onun ikinci qızı Mərziyə Qəzvinə məşhur şeyxi olan Molla Əbdül-Vəhabın¹⁰ oğlu ilə evlənməmişdi, Molla Saleh isə böyük qardaşının şeyxiləri camaat içərisində ittiham etməsini dəstəkləməirdi. Bundan qısa bir zaman sonra əmisi Molla Əlinin məsləhəti və köməyi ilə Fatimə

Kərbəladada²¹ şeyxilərin çevrəsinə qoşulmaq qərarına gəldi.

O Mərziyə ilə birlikdə, 1843-cü ilin sonlarında Atabata yola düşdü.²² Onun sonralar Molla Hüseyn və onun dostları ilə əməkdaşlığı, habelə onun özünün qeydləri, təsdiq edir ki, o hansısa bir xilaskar zühurun baş verməsini gözləyirdi.²³ Bu aydın deyil ki, o, Qəzvindən Rəştinin ölümündən sonramı getmişdi, yoxsa onun bundan xəbəri vardı. Molla Cavad Vəliyanıya göndərdiyi cavab məktubunda o deyirdi ki, “Babın əmrinin başlanğıcında mən Qəzvinə idim, amma mən bu əmr barədə eşidən kimi, hətta müqəddəs təfsiri (Qəyyimül-Əsmanı) və ya Səhifət-əl-Məxzuniyanı oxumadan öncə mən onu tanıdım”.²⁴ Bu sözlər yalnız onda bir mənə daşıyır ki, o, Bab haqqında, mümkün ki, yeznəsi Molla Məhəmməd Əli Qəzvininin vasitəsilə Qəzvinə 1260-cı ildən əvvəl eşidibmiş.

Dini qəbul etməsi və liderliyi

1844-cü ilin son günlərində, Rəştinin ölümündən²⁵ çox qısa bir zaman sonra²⁵ Kərbəlaya gəlib çıxanda Qürrətül-Eyn özünü şeyxi məktəbini bölən ixtilaflara qarışmış gördü. Onun Kufədə sığınma zamanı orada iştirakı barədə məlumatlar tamamilə diqqətə alınmaya bilməz, lakin yəqin olan budur ki, o, lap əvvəldən Molla Hüseyni dəstəkləyirdi. O, bütün ehtimalı ilə Molla Məhəmməd Əli Qəzvinin ona verdiyi məktub vasitəsilə Babın zühurundan xəbərdar idi, bu məktub Molla Hüseyn Atabatdan²⁷ ayrılanda Fatimənin hələ tanınmamış Baba təqdim etdiyi xahişə cavab idi. *Nuqtat əl-Kaf* təsdiq edir ki, Babın yazılarını aldıqdan sonra, “o fitri yəqinlik vəziyyətinə çatmışdı”²⁸ və bu bir fakta işarə edir ki, Qürrətül-Eyn heç vaxt Babı şəxsən görməmişdi. Babın “onun (Qürrətül-Eynin) imanını elan etməsinə dərhal cavabı onun şərafinə nazil olmuş uca bir hökm idi.”²⁹

Qürrətül-Eyn Kərbəladada Rəştinin evində qalırdı və yalnız onun dul qalmış zövcəsi və evin digər qadınları ilə deyil, həm də

onun keçmiş tələbələri və ardıcıları ilə də tanış oldu.³⁰ O daha radikal ünsürlərlə ittifaqa girərək Baba son dərəcə sədaqətli olan insanlardan ibarət bir dəstə təşkil edə bildi. Bu vahid cəbhəni yaradarkən, üç qrup ona meydan oxudu ki, onlar 1844-1847-ci illər arasında onun səylərinə davamlı əngəl olurdular: konservativ şeyxilər, onlara Gövhər başçılıq edirdi, Babilərin sıralarından çıxanlar isə ona yardım edirdilər; konservativ babilər, bu qrupa Molla Əhməd Hisari başçılıq edirdi, o, Tahirəyə anti-şəriət radikalizminə görə nifrət edirdi; və islamın şiyyə və sünnu ortodoks qüvvələri - bunlar şeyxilər arasında böyüyən ədavətə sevinirdilər, lakin getdikcə Qürrətül-Eynin xarizmatik liderlik potensialından ehtiyatlanmağa başlayırdılar.

1260-cı ilin məhərrəm (1844 yanvar) və 1262-ci ilin şaban (avqust 1846) ayları arasında Kərbəladada olarkən³² Qürrətül-Eyn ardıcıllarının sayını genişləndirməyə müvəffəq olmuşdu. Babi pərəstişkarların fəaliyyətləri üzərində tədbirlilik siyasətinə uyaraq xüsusilə də Bəstaminin həbsindən sonra, o, qismən ədavət və açıq düşmənçilikdən qaçırdı. Amma yenə də başlanğıcdan, o, Rəştinin böyük tələbələrindən şərhlərinə zidd olan baxışlar söyləməkdə tərəddüd etmədi. Rəştinin evində müntəzəm yığıncaqlar təşkil edərək pərdənin arxasından o geniş dinləyicilər qruplarına nitqlər söyləyirdi.³³ İçəri məhəllə-lərdə isə o qadınlar üçün dərslər aparırdı. Onun şəxsiyyəti, teoloji bilgisi və ərəb dilini mükəmməl bilməsi həm ərəbləri, həm də farsları təəccübləndirirdi. Müəyyən bir rütbə və məqama malik Şeyx Məhəmməd Şibl kimi şeyxi uləmaları (o, Məhəmməd Mustafa əl-Bağdadinin atası idi) onda fitri ilham əlamətləri deyilsə də, ən azı qətiyyətli liderlik əlamətləri görürdü. Qürrətiyyə - onun ardıcılları İraqda belə tanınırdılar – onun müjdəsini şiyyə camaatına Kərbəladan kənarda da çatdırmaqda müvəffəqiyyət qazanırdılar və beləliklə, Atabatda coşqu, şeyxi və üsuli liderləri üçün isə narahatlıq yaradırdılar.³⁴

1262-ci il şaban ayında (1846 avqust) Qürrətül-Eyn və onun

ardıcılları müvəqqəti olaraq Kazımeynin yaxınlığına köçdülər, çox güman ona görə ki, Gövhərin məhəlləsi təzyiq edirdi ki, bu da onu Kazımeyn bəbi üləmanın yanına sığınmağa məcbur etdi.³⁵ Burada o növbəti altı ayı qonaq kimi qaldı, camaat qarşısında çıxışlarını daha böyük əzm və azadlıqla davam etdi.³⁶ Bunun şahidi olan bir nəfər təsdiq edir ki, “böyük sayda insanlar onun təbliğ dərnəklərində iştirak edir və onun arxasında namaz qılırdılar. O danışdıqca, onlar ürəklərində böyük heyərlə qulaq asır və onun nitqlərindən təsirlənirdilər.”³⁷

Qürrətül-Eynin mübahisəsinin əsas mövzu istiqaməti Şeyxi təlimlərinə əsaslanırdı, lakin onlarda xilaskarlıqla bağlı açıq bir eyham vardı. Bir çox cəhətlərdən o, şeyxiliyi islam teologiyasının sərhədlərində saxlayan hədləri aşdı. Müəyyən mənbələr bildirirlər ki, o hətta “İlahi Bilik Nöqtəsi adını da götürmüşdü, bu da o deməkdir ki, o özünün hansısa bir açılış, ilhamlanma məqamına malik olacağını öncədən görürdü.”³⁸ Onun özünün islam qanununa və hüquqi hökmlərinə zidd olan baxışları olması faktı, onun xüsusi dualar³⁹ kimi müəyyən asket ayınlarla, ətdən və bişmiş yeməkdən imtina etməsi⁴⁰ ilə birləşərək onun müstəqil dini məqama malik olmasını vurğulayır. Aşkar idi ki, onun Baba bağlılığı ona özünün öncədən malik olduğu baxışları təbliğ etməsi üçün bir çərçivə verirdi. Erkən mərhələlərdə onun babiliyə bağlılığının nə dərəcədə onun təmiz xilaskar gözləntisi ilə bağlı olduğunu demək çətindir. Ancaq 1262-ci ildən (1846) sonra bu müəyyəndir ki, o, Babın ideyalarından xəbərdar idi, çünki bunlar onun yazılarında ifadə olunmuşdu.

Qürrətül-Eynin bizə gəlib çatmış və bu erkən dövrə aid hesab edilən əsərlərindən olan nümunələr onun Qurandan və hədisdən proqressiv vəhy mövzusunu sübut etməkdə istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirir.⁴¹ 1846-cı ildə xalası oğlu Cavad Vəliyanıya (o əvvəlcə bəbi oldu, sonra 1845-46-cı illərin hadisələrində anti-bəbi düşərgəsinə keçdi) cavab olaraq yazdığı

bir traktatda o, yeni zühurun qanuniliyini müzakirə edirdi. Seyid Əli Məhəmməd Babın Əhsaiyə və Rəştiyə münasibətdə məqamı şeyxi tərəfdarlarının fikrini məşğul edən ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri idi. Qürrətül-Eyn sübut edirdi ki, Böyük İlahi Sübut - Babı o belə adlandırır – şeyxi məfkurəsinin həyata keçməsinin son zirvəsidir. Rəştinin gözlədiyi dərəcədə şeyxiliyin mahiyyətini tuta bilməyənlər təbii olaraq, davamlı açılan vəhy prosesinə yaddırlar.⁴² Bu o demək deyil ki, o iki qapı (babeyn:,yəni Əhsai və Rəşti) qaranlıqda idilər və onların sözləri kamil deyildi. Hər bir halda bu gün dünyanın qarşısında o iki möhtərəm ruhun məqamları varlıq çevrəsində olan Nöqtədən (Bab) başqa heç kəs tərəfindən tanınmamışdır.⁴³

Qürrətül-Eyn təsdiq edir ki, Rəştinin özü öz məqamını Kiçik Qeyb dövrünün Dörd Qapısından üstün hesab edirdi, bu əslində onun işarəsi idi ki, ondan sonra bu proses davam edəcək və nəhəng bir miqyaslı vəhylə nəticələnəcək. “Allahın Sözündən yaxud dinin vəlilərləndən” və ya “Qüsursuzlar qapılarından” (yəni Əhsai və Rəşti) heç bir dəlil yoxdur ki, bu cür tamamlayıcı vəhylərin baş verməsinin qarşısını alsın.⁴⁴ Bu açılan prosesi etiraf etmək üçün, o göstərirdi, bunu yadda saxlamaq vacibdir ki, “ilahi norma” əslində “insan normasından” və gerçəkdən, keçmişin vərdislərindən fərqlidir, ona görə də “Allahın dəlilinin doğruluğunu yoxlayan normalar insanlara aşkar deyil.”⁴⁵ Dəlili etiraf etmək üçün yalnız ilahi normadan batini gözlə agah olmaq axtaranı doğru yolla apara bilər. O təkidlə vurğulayırdı ki, “bu, yeni vəhydə” cövhər və ya “sirlərin sirridir.”⁴⁶

Bu “sirlər sirrini” yaşamaq (duymaq) üçün, o təklif edir ki, Əhsai və Rəştinin əsərləri vəhy prosesinin mürəkkəbliklərini açmaq üçün açar kimi istifadə olunmalıdır. Burada o iki bir-birini tamamlayan konsepsiyaları ayırd edir və həqiqətə ən mühüm yanaşma olaraq mucahadanı (ruhani səy) mücədalaya (məntiqi isbatlama) bir əkslik kimi təsvir edir.⁴⁷ Bu o deməkdir ki, müasir

sufilərin etirazlarının əksinə olaraq, bəzi cəhətlərdən o, onların intuitiv metodlarından təsirlənmişdir. Keçmişin peyğəmbərləri kimi, Babın haqq olması, ancaq “batini ürəyin bəsirəti və insanın mövcudluğunun həqiqi mahiyyətinin [axtarışında] dərk edilə bilər.”⁴⁸

Lakin Qürrətül-Eynin baxışında isə bu intuitiv yanaşma hikmət dəlilindən (dəlili-hikmət) ayrılmazdır. Bu cür rəşadət sübut, onun fikrincə, bu faktın etiraf edilməsi üçün ruhani səyi belə tamamlayır ki, “hər bir dövrdə bütün məsələləri idarə edən bir daşıyıcıya və şərhçiyə zərurət vardır.”⁵⁰ Qürrətül-Eyn coşğunluqla sübut edir ki, onun özü intuitiv bəsirət anında ilahi vəhyə olan fasiləsiz zərurəti tutanda Babı tanımışdır:

Arzu edilməz hisslərdən azad bir bəsirətlə mən Allahın qüvvət və qüdrətini gördüm və başa düşdüm ki, bu böyük Əmrin çox konkret olaraq zühur mövqeyinə ehtiyacı vardır, elə ki, Allah Özünün Dördüncü Sütununu və Özünün rəhman nişanını və Özünün zühur yerini insanlara bildirdi, beləliklə onları Öz hüzuruna yaxınlaşdırdı və Onların üzərinə uca Səmasından Özünün ruhani ruzisini yağdırdı, onda hikmət dəlili ilə məqamı uca olan O gərək insanları özbaşlarına buraxmasın, necə ki, bu Onun fəzlinin artması, cəmərdliyin genişlənməsi və nemətinin kamil olması üçün vacibdir, çünki [keçmişdə] Onun qaydası (norması) bunun üzərində olmuşdur. Və günbəgün kainatın dövryyəsi tərəqqi edir və “onun nəşət etməsində fasilə yoxdur,” Həmd olsun Allaha və bizim duamız və şükrümüz Onadır ki, bu Əmr əbədidir.”⁵¹

Bu parçadakı ruhani təkamül mövzusu düzgün bir tarixi dinamizmdən xəbər verir ki, o hətta dövrünün qeyri-ənənəvi cərəyanlarında belə yoxdur. Səxavətlilik qanunu davamlı ilahi nəşəti kəsilməz məsuliyyət edir. Bu keçmişin Mutəzilə teologiyasını xatırladır, amma o Sufilərin və hətta ismaililərin düşüncəsindən bir addım kənara çıxır, çünki bu baxışa görə, o,

bəşəriyyətin “açılda olan taleyi” ardıcıl gələn vəhylərin təkamülü kamilliyini zəruri edir. Qürrətül-Eyn sanki bu baxışı həm “intuitiv səyi”, həm də dəlili-hikməti” istifadə edərək öz axtarışının nəticəsi olaraq öz təşəbbüsü ilə izah etmişdir.

Bu, şeyxi-babi təfəkküründə irəliyə doğru çox əhəmiyyətli bir addım idi ki, hikməti, onun rəşadət cəhdi mənasında intuisiya ilə birlikdə bəşərin davamlı ruhani tərəqqisini izah etmək üçün istifadə etmişdir və buradan da belə qənaətə gəlir ki, “Allahın kəsilməz nəşəti” qaçılmaz olaraq yeni bir peyğəmbərliyə çevrilməli idi. Məntiqi nəticə ruhani tərəqqinin belə bir anlamıdır ki, Bab və Qürrətül-Eyn kimi bəşəriyyətə yazıqlar onu özlərinin İslamla sərhəd münasibətlərinin dəstəyi kimi istifadə etmişlər. Burada göy cisimlərinin dövrü hərəkətində insanın irəli hərəkətinə baxaraq “tsikl tərəqqi edir” hikməti Babi təfəkküründəki ən mühüm sığrayışı ifadə edir. Keçmiş və indini fərqləndirərək Qürrətül-Eyn zaman keçdikcə yaxşılaşma hissinə işarə edir. Belə bir baxış ənənəvi islamdakı peyğəmbərlik əhkamı ilə əhəmiyyətli dərəcədə ziddiyyətdədir. Beləliklə, insanlığın tərəqqisi Babda yeni din aramağın əsas qayğısı idi. Babın ardıcıl dirilmələr⁵² nəzəriyyəsinin əsasında gələcək haqqında belə bir baxış dayanır ki, ancaq o zaman bu gerçəyə çevrilərdi ki, keçmişin dini irsindən ayrılma baş versin. Yəqin ki, keçmişdən məhz belə şiddətli ayrılmaq arzusu ənənəvi şüurla bəşəriyyət arasında olan geniş fərqi mənəvi hesab edilməlidir.

Qürrətül-Eynin hərəkətləri onun teoloji mövqeyini tamamladı. Bir tərəfdən o hüquqi göstərişlər məsələsində keçmiş nəsillərin ayinlərini sual altına alır, çox hallarda isə onları rədd edirdi; digər tərəfdən isə, yeni peyğəmbərlik siklinin gəlişinin qaçılmaz olduğunu vurğulamaqla o inanclarla inkarçılar arasında fərqi kəskinləşdirdi. Rəmzi etiraz hesab edilməklə o öz ardıcılalarına əmr etdi ki, bazardan ərzaq almasınlar, çünki Babı inkar edənlər kafir idilər və ona görə də onların ərzağını yemək qeyri-qanuni idi – bu,

şübhəsiz ki, indi mürtəd kimi inkar edilən babilərə göstərilən təzyiqə müdafiəedici bir cavab idi.⁵³ O özünün yeni qadağasını Babın belə bir təsdiqinə görə əsaslandırır ki, On Dörd Məsumun ilkin həqiqəti məqamında o, Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatimənin zühurudur, odur ki, onun nəzərləri pakedicidir. O əmr etdi ki, babilər bütün ərzaqları onun yanına gətirsinlər ki, o paklaşdırıcı nəzəri ilə ərzaqları yeməyə yararlı etsin. Allahın bu ailəsinin nəzəri, onlardan biri də Peyğəmbərin qızı Fatimədir, onların iradəsinin rəmzidir ki, dini hökmlərin təsdiqinin qadağan olunması ona həvalə edilmişdir. Nuqtat əl-Kaf qeyd edir: “Bu, o insanların arasında dini kodeksin birinci pozuluşu idi...”⁵⁴

Lakin dini göstərişlərin pozuluşu”nun heç də hamısı yalnız babilərin öz düşmənlərinə münasibətləri ilə məhdudlaşmırdı. Yəqin ki, onun ən cəsur hərəkəti öz ardıcılarının yığınağına çadrasız çıxması idi. Bu hərəkət qətiyyə, hətta Atabatda olan bəzi babilər üçün belə yolverilməz idi. Hələ daha küfr sayıla biləcək bir şey onun bu inamı idi ki, vacib islami öhdəliklər, o cümlədən gündəlik namazlar, hamısı birlikdə aradan qaldırılmalıdır, çünki növbəti zühurun gəlişindən əvvəlki aralıq mərhələ başlamışdı. İslami fətra məfhumunun (iki ardıcıl elçi arasındakı interval) istifadəsi yeni tarixi kontekstdə Qürrətül-Eynin öz yaşını təfsir etməsi ilə ifadə olunur, şəriətin qanunlarının sadəcə zəiflədiyi dövr deyil, əvvəlki dindən son ayrılmaya doğru iradə ilə keçidin dövrü kimi. İslamdan əvvəlki zamanlara aid hunəfalara oxşar olaraq, o özünün və erkən babilərin missiyasına ilkin sayıqlıq kimi baxırdı. Beləliklə, hüquqi və ruhani sərhədlərin pozulması icmanın adət etdiyi normalardan zəruri uzaqlaşma idi ki, yeni Zühurun əlamətlərini tuta bilsin. Bu cür xilaskara inam yəqinliyi ruhani hərəkət və dini vacibiyyətlərlə deyil, dəlil hikməti ilə birləşmiş ruhani söylə əldə olunmalıdır.

Dini normaların pozulmasının güclü bir müxalifətlə qarşılaşdığı belə bir zamanda ziddiyyətli əhkamın elanı xüsusilə,

qadınlar üçün təhlükəli idi. Modern dövrdə intellektual araşdırmasının nəticəsi olaraq çadranın atılmasını öz təşəbbüsü ilə müdafiə edən ilk İran qadını kimi Qürrətül-Eyn o zamanlar cəmiyyətdə qadına verilmiş aşağı dərəcəli roldan narazı olmalı idi. Onun ənənəvi olaraq qadınlar üçün qapalı olan bir sferada kişilərə meydan oxumasında, Qürrətül-Eynin şəxsiyyətinin müəyyən etdiyi, onun söz və əməllərindən ilhamlanmaqla yaranan ilkin feminist təfəkkürünə nail olmaları üzə çıxan qadınların onun ətrafında⁵⁶formalaşmış kiçik çevrəsi üçün güclü bir çağırış vardı. Müxtəlif ictimai-sosial kökdən gəlməklə, onların hamısı sonralar özlərinin bəzi kimliyi və bu kimliyə sadıqlıqları ilə fərqləndilər. Ləqəbi Şəms əl-Düha olan, Mirzə Məhəmməd Əli Nəhrinin xanımı Xurşid Bəyim və Qürrətül-Eynin bacısı Mərziyə onda çox güclü dərəcədə təsirlənmişdilər. Bizə məlum olanlardan Molla Hüseynin anası, bir şairə; sonralar Vərqət əl-Firdovs adlandırılmış Bibi Kuçak, Molla Hüseynin bacısı və digər bir babinin, Şeyx Əbu Turab İştihardinin həyat yoldaşı;⁵⁸ Rəştinin əslən Şirazdan olan xanımı⁵⁹ və Qürrətül-Eynin xidmətçisi Kafiyə⁶⁰. Daha sonralar Qəzvində Hacı Əsədullah Fərhadinin qızları Xatun Can, Şirin və Sabiha da onun vəfalı ardıcıları oldular. Qürrətül-Eynin Qəzvindən çıxıb qurtulmasına yardım edən də məhz Xatun Can idi⁶¹. 1847-ci ildə Atabatdan qayıdanda Qürrətül-Eyn həmçinin, Kirmənşah və Həmədanda yerli kübarların həyat yoldaşlarını da cəlb etmişdi, xüsusən, ikisinin adı çəkilməlidir: Fətəli Şahın qızı, daha çox Firiştə kimi tanınan Zibeydə xanım və Kürdüstan valisi Məhəmməd Hüseyn Xan Hisam əl-Mülk Qaragözlünün anası, ədəbi təxəllüsü Cahan olan bir şairə⁶²; və Mahmud Xan Nəsir əl-Mülkün xanımı⁶³. Qürrətül-Eynin təsiri digər bir bəzi şairə, Məhəmməd Rza Mirzənin qızı, ədəbi adı Fitnə olan Şəms Cahanda da görünür. Öz lirik məsnəvisində Fitnə Qürrətül-Eyn 1850-1852-ci illərdə Tehran jandarm rəisi Mahmud Xan Kələntərin evində dustaq olanda onunla ilk tanışlığını təsvir edir.⁶⁴

Hətta 1847-ci ilin fevralında Kərbəlaya qayıdışından əvvəl Qürrətül-Eynin kişilərin qarşısında öz çadrasını atması babi icmasının içərisində güclü anlaşılmazlıq və təhdid yaratdı.⁶⁵ 1845-ci ilin dekabrın 30-da (1262, 1 məhərrəm) şiə şəhidlərinin hər il bir ay sürən matəmində o babilərə göstəriş verdi ki, Rəştinin evində Babın mövludunu nəşəli bir şəkildə qeyd etsinlər. Məhərrəm ayında qara geyinmək adətinə məhəl qoymayaraq o özü rəngbərəng libas geyindi və çadrasız həmin ziyafətə gəldi.⁶⁶ Şiələrin bu matəm adətinə onun bu cür açıq şəkildə məhəl qoymaması, hərçənd babi məclisində olmuşdu, amma yenə də Babı və onun mübarizəsini hələ də şiə ənənəsinin davamı kimi görmək istəyən Molla Əhməd Hisari və Seyid Buşur Kazımeyni kimi babi üləmalarını hiddətləndirmişdi. Qürrətül-Eynin Babın islamdan asılı olmayan bir zühur kimi missiyasını nəzərə çatdırmaq tərzı və beləliklə, ənənəvi düşüncəli babiləri “batini qəlbin halətini” anlamaqda və ya erkən inananların, sabiqunun, yəqinlərin rolunu tutmaqda uğursuzluqlarını tənqid etməsi hərəkəta müxtəlif gözləntilərlə qoşulan bir çoxlarını narahat etdi.

Artıq 1846-cı ildə Babdan və onun könüllü guşənişinliyindən tam xəyal qırıqlığına uğrayan və inamını itirən Cavad Vəliyani Şirazdan Qəzvinə qayıtdı. Ciddi-cəhdlə anti-babi kampaniyasına başlayan Vəliyanı dünyəvi işləri Molla Hüseynə həvalə etməsini sorğuladı və Babın sabiquna verdiyi istisna məqama hücum etdi. Kərbəladan yazdığı məktublarda Qürrətül-Eyn vəzifələrin bu cür həvalə edilməsinin səbəblərini şeyxi kontekstində əbəs yerə müdafiə etməyə və Babın erkən inananlar barədə nəzərdə tutduğu ierarxik strukturu (məqam dərəcələrini) aydınlaşdırmağa çalışdı. Vəliyanı tezliklə Kirmaninin⁶⁷ tərəfinə keçdi, amma onun qaldırdığı çoxlu suallar Molla Müəllim Hisari kimi digər sadıq babiləri narahat etdi ki, bu şəxs hərəkətin tez-tez dəyişən çağırışlarının şərtlərinə asanlıqla uyğunlaşa bilməmişdi.

Rəştinin oğlu Əhmədin⁶⁸ müəllimi olan Hisari Atabatın

mühafizəkar babilərinin nümayəndəsi idi. İdeoloji və şəxsi səbəblərə görə, Qürrətül-Eynin əksinə olaraq, o uyğunluq və ehtiyatkarlıq, tədbirlilik tərəfdarı idi. Molla Hüseynlə birlikdə, Mühit və Gövhərin açıq göstərilməyən dəstəkləri ilə, o bir müddət divan və Rəştinin ailəsi⁶⁹ üzərində nəzarəti saxlaya bildi. Əksəriyyəti onun qohumu olmaqla təxminən iyirmi üç tələbə onu dəstəkləyən özək qrupu təşkil edirdi və onlar Rəştinin evində onun təlim dərəcəsinə iştirak edirdilər.⁷⁰ Onun Ağaid əl-Şeyxiyyə adlı risaləsi Qürrətül-Eyni və onu dəstəkləyənləri ağır tənqid edir və digərləri ilə birlikdə, sabiqunlardan və Əbədiyaşarın həflərindən biri olan Molla Məhəmməd Bağır Təbrizini guya Qürrətül-Eyni Babın köməkçisi, hətta Molla Hüseynlə bir səviyyədə qapı olmaq məqamına yüksəltmək üçün “İmamın tanınmasında” qəsdən yanlış təqdimatda günahlandırır.⁷² O, “şeytanın qızını (bint`i-talih; bint`i-salih-lə söz oyunu) yalnız Babın tövsiyyə etdiyi təqiyədən uzaqlaşmaqda deyil, həm də İslam erasının sonunun gəldiyini, şəriətin aradan qaldırılmasını, Zikrin müstəqil bir Vəhy kimi səhv təqdimatını təbliğ etməkdə günahlandırılırdı. Öz baxışlarına haqq qazandırmaq üçün Molla Əhməd artan ədavət arasında aparıcı babilərə və İsfahanda Babın özünə sorğular göndərirdi.⁷³ Qürrətül-Eyn və onun tərəfdarları da eyni dərəcədə güzəştəz bir mövqe tuturdular. Qürrətül-Eynin ən yaxın yoldaşlarından biri olan Şeyx Sultan Kərbəlayi Molla Əhmədi riyakarlıqda, əsassız güzəştəz, şəxsi iddiada, şeyxilərin və üsulilərin düşmənləri ilə əməkdaşlıqda, Qürrətül-Eynin əleyhinə gizli planda və böhtanda günahlandırır.⁷⁴ Kərbəlayi bildirirdi ki, məhz Molla Əhmədin utanmaz, saxta bəyanatları Kazımeyn babilərinin beynini zəhərlədi və onları Qürrətül-Eynə qarşı çevirdi.⁷⁵

Doğrudan da, artıq Qürrətül-Eynin davranışından qəzəblənmiş Əli Buşur və Kazımeynin digər babiləri Molla Əhməd tərəfindən lazımınca həvəsləndirilmişdilər ki, Bab məktub yazıb Qürrətül-Eynin davranışı, məqamı və İslam şəriətinin sona yetməsi barədə

onun fikrini öyrənsinlər. Bağdadi bildirir ki, Qürrətül-Eynin tənqidçiləri təkid edirdilər: “[Bab] köhnə şəriəti qaldırmamışdır, heç bir hökmü yeniləməmişdir, lakin dini vacibiyyatlara [riayət edilməsini] artırmış, namaz və orucun [zəruriliyini] vurğulamış, tənbəki çəkməyi qadağan etmişdir, bu qadın isə indi həddini aşmış, bizim ata-babalarımızdan miras aldığımız şəriəti Həzrət Əlanın (Babın) göstərişi olmadan aradan qaldırmışdır.”⁷⁶

Bab Qürrətül-Eyni və onun məqamını açıqca müdafiə etdi, onu əxlaqsızlıqda ittiham edənləri bəyənmədiyini vurğulamaq üçün ona Tahirə (Pak) ləqəbi verdi. O nəinki Qürrətül-Eyni və onun Atabat babiləri üzərində liderliyini təsdiq etdi, həm də bəzi ənənəvi ardıcılıqların⁷⁷ itirilməsi bahasına olsa da, hərəkətdəki inkişaf meyillərini xüsusilə qeyd etdi. Bab vurğulayır: “vasitəsilə bütün əxlaqın izah edildiyi sözün onun qəlbində əks olunması üçün onu təmizləmiş güzgü haqqında sizin suallarınıza dair; o mömin, alim, fəal və pak bir qadındır; və əl-Tahirə ilə onun əmrləri barədə mübahisə etməyin, çünki Əmrin vəziyyətindən xəbərdardır və sizin ona tabe olmaqdan başqa heç bir işiniz yoxdur, ona görə ki, onun məqamını başa düşmək sizə verilməmişdir.”⁷⁸ Bəlkə də Bab birinci dəfə idi ki, onun ən açıq danışan və radikal həvvarisinin fikir və hərəkətlərini açıq şəkildə müdafiə etdi. Məsələnin Babın mühakiməsinə təqdim edilməsi faktının özü hərəkətin əsas və ali hakimiyyət sahibi kimi Babın mövqeyinin əhəmiyyətini qeyd edir.

Onun cavabı Kazımeyndə yetmiş babının toplandığı yığıncaqda oxunanda bir sıra ardıcılıqlar bunun islam hökmün-dən ayrıldığını görəndə onun əmrinə tabe olmaqdan imtina etdilər və babi sıralarını tərk etdilər.⁷⁹ Sonralar, Surət əl-Həmdin **Busher** və onun firqəsinə ünvanlanmış təfsirində Bab Tahirə barəsində öz fikrini təsdiqlədi və eyni zamanda fərariləri bu “qeyri-mühüm məsələlər”dən⁸⁰ özlərini azad etməyə təşviq etdi.

Bab həm də Molla Əhmədin sorğularını cavablandırdı. O

çalışdı ki, coşqulu babinin Qürrətül-Eyni tənqid etdiyi üçün şövqünü söndürməsin, amma eyni zamanda da “pak yarpağı” birmənalı şəkildə tərifləmək mövqeyində qaldı. Qürrətül-Eynin hətta özünü Allahın dəlili olması” barədə iddiasını da təsdiq edərək Bab deyir: “Qoy mənim ardıcılıq olanlardan heç kəs onu qəbul etməkdən dönməsin, çünki o, məsumlardan görünən dəlillərdən və həqiqət adamlarından nəşət edən əlamətlərdən başqa heç nə söyləmir.”⁸¹ Hətta Qürrətül-Eynin bu cür möhkəm dəstəklənməsi Molla Əhmədi sonrakı tənqidlərdən də daşındırmadı. Nə də Qürrətül-Eynin barış jestləri və əməkdaşlıq təklifləri onların arasında olan ideoloji boşluğa körpü sala bildi.⁸²

Yəqin ki məhz bu dövrdə idi ki, Qürrətül-Eyn, belə görünür ki, anti-babi hisslərin yenidən baş qaldırmasından çəkinməyərək ilk olaraq üsuli müctəhidlərini açıq debata dəvət etdi, onun çağırışına heç kəs cavab verməyəndə, onları onunla mübahisədə⁸³ mübahisəyə çağırırdı. Təbii ki, müctəhidlər camaatın gözündə kafirə etibar qazandıracaq bir qarşıdurmaya getməyə risk etmək üçün hazır deyildilər. Qürrətül-Eynin şəriəti açıq şəkildə rüsvay etməsindən qəzəblənmiş və şeyxi ünsürləri tərəfindən təhrik edilmiş qara kütlə Rəştinin evinə hücum etdilər və onu həbs etdilər. O, Hacı Mehdi Kamunanın⁸⁴ evində saxlanılırdı. Bundan sonrakı iğtişaşların qarşısını almaq üçün şəhərin osmanlı hökuməti müdaxilə etdi və onun Bağdaddan çıxıb getməsi şərtlə onu azad etdi.⁸⁵ Özünü müdafiə edərək, o izah etdi ki, O öyrənməkdən başqa heç bir iddiada bulunmamışdır. “Həm sünni, həm də şiə üləmalarını toplayın ki, bizlər çox-çox müzakirə və mübahisə edək, beləliklə, hər tərəfin haqq və nahaqq olması və hər iki tərəfin hikməti ariflərə aşkar olsun.”⁸⁶

Müvəqqəti dustaqlıqda ikən o, Molla Əhmədi sonuncu dəfə çağırırdı. Ona Bağdada getmək barədə niyyətini aydın bir şəkildə bəyan etdi, harada ki o “təqiiyyəni qaldıracaq və Zikrin həqqaniyyətini sübut edəcəkdi.”⁸⁷ Hardasa, üç gündən sonra onu

azad etdilər, amma bu şərtlə ki, o dərhal Kərbəlanı tərk etsin.⁸⁸ Qürrətül-Eynin və onun ardıcılarının burdan ayrılması şeyxilərin, mühafizəkar babilərin və eyni dərəcədə də üsulilərin qələbəsi idi ki, onlar şiələrin tədqiqat mərkəzində insanların kütlələrlə babiliyə daxil olma şansını almaqla babiləri xəyal qırıqlığına uğratdılar.

Qürrətül-Eyn haqqında xəbərlər və onun “əxlaqsız” hərəkətləri haqqında şayiələr tezliklə Qəzvinə çatdı və Baraqaqanilər üçün böyük narahatlığa səbəb oldu. “Bütün narahatlıqlar, təhriklər və fitnəkar iftiralar” qarşısında Qürrətül-Eyn atasına yazdığı məktubda özünü müdafiə edirdi: “Yalvarıram sənə! Bu insanlardan ən mütisi sənin qızındır. Sən onu tanıyırsan və o sənə nəzarətin altında böyüyüb və təlim-tərbiyə alıb. Əgər onda dünyəvi bir eşq olsaydı və ya varsa, o səndən gizli qalmazdı. Əgər sən onun işləri ilə maraqlanmaq istəsən, mizanı əlində saxlayan və pərdələri qaldıran Allah ona şahidlik edərdi.”⁸⁹ O, atasına xatırladır ki, keçən il onun “Allahın sözünü bəyan etməsi” kafirlik və şirklikdə ittihamlardan başqa heç nə ilə cavablandırılmadı.” “Böyük və yaşayan İmamın cəlalı əmrini” inkar edən kəs, o xəbərdarlıq edir, öz əməlinin yanlışlığına sona yetəcəyini və Əlini inkar edən xariciyələrdən çox xilas olmayacağını görəcəkdir. O, Babın sözünün zahiri ilə özlərini mənasız yerə məşğul edən hərfçiləri tənqid edir və atasından təkidlə xahiş edir ki, o sözlərin ruhuna qulaq versin. O bir şəfqət və nigarançılıq notu ilə məktubunu bitirir: “Əziz atam! Mən neçə dəfələrlə İmamın məqbərəsinə ziyarət edəndə, ona salavat olsun, mən göz yaşları içində sənə görə heyfəsilənir və sənə üçün dua edirəm ki, bəlkə sən nicat tapasan.”⁹⁰ Digər məktublar da eyni cür təkidli ricalar və nəsihətlə əks-səda verir: “Əgər sən Əmri qəbul edə bilməsən, sənə bütün əməl və ibadətindən sənə heç bir fayda olmayacaq.”⁹¹

Bu məlum deyil ki, Molla Saleh öz qızının göndərdiyi məktubları necə alırdı, lakin bu məktublar İraqa Molla Məhəmməd

Hammami ilə xüsusi dəstə göndərərək asi Qürrətül-Eyni geri qaytarmaqda Baraqaqanilərin qəti hərəkət etmələrinə bir səbəb ola bilərdi.⁹²

Bağdadda Şeyx Məhəmməd Şiblin evində yaşayaraq, Qürrətül-Eyn fəaliyyətlərini yenidən başladı. İnsanlar yeni vəhyin gəlməsini elan edən qadın barədə öyrənmək üçün maraqla göstərirdilər.⁹³ Onun Bağdadda artan şöhrəti vali Nəcib Paşanı bir daha bəzi təhlükəsi və əgər o təbliğdə davam etsəydi, firqə iğtişaşları risqi ilə üz-üzə qoydu. Nəcib Paşaya açıqca təsiri olan Molla Həsən Gövhər onun narahatlığının artmasına kömək etdi.⁹⁴ Lakin bu dəfə, Bəstami ilə baş verən hadisənin əksinə olaraq, onu məhkəməyə çağırmaq əvəzinə, Nəcib sadəcə Qürrətül-Eyni çağırırdı və onun inancını barədə suallar verdi. Nə bu istintaqın təfərrüatları, nə də orada iştirak edənlər məlum deyil, lakin belə məlum olur ki, Nəcib və çox güman onun yardımçıları Qürrətül-Eynin mürtəd və ya qeyri-islami inanca malik olması barədə heç bir inandırıcı dəlil tapa bilmədilər.⁹⁵ Böyük ehtimalla, bundan sonra baş müfti tərəfindən istintaq aparılması məqsədilə o əmr verdi ki, Qürrətül-Eyni, Bəstaminin məhkəməsində əsas simalardan olan Şeyx Mahmud Alusinin evinə göndərsinlər və bu arada da, onun işini uca hökumətə (osmanlı mərkəzi hökuməti) versinlər.⁹⁶ Babilərin fəaliyyətlərinə paşanın yumşaq cavabı ola bilər, bu faktın nəticəsi idi ki, Bəstaminin işində, məhkəmənin yeganə konkret nəticəsi şiələrin açıq olmayan qələbəsi idi ki, onlar Bəstaminin müdrik bir şəkildə Atabatdan sürgün olunmasına səbəb oldular. Qadını məhkəməyə vermək görünməmiş bir iş idi, xüsusilə də məsləhət deyildi, o zaman ki nə dəlil, nə də mürtədliyə görə tətbiq olunan qanunlar, qadına tətbiq ediləndə, konkret bir hökmün çıxarılması üçün heç bir perspektiv vəd etmirdi.⁹⁷ Əgər məhkəmə olsaydı, Qürrətül-Eynin bələğəti onun xeyrinə işləyəcək və onun baxışlarını camaat arasında daha da yayacaqdı.

Bu cür söhbətlərin əsasını Alusiyyə aid edilən parçada tapmaq

olar ki, o, Qürrətül-Eynə hökm çıxarılması zamanı onu tərif etməkdən çəkinməmişdi:

O, Rəştinin ölümündən sonra Babın ardınca gedənlərdən biri idi, amma sonralar dini öhdəliklər kimi bir çox məsələlərdə Rəşti ilə razılaşmadı. Bəzi insanlar bəyan edirlər ki, Qürrətül-Eyn bütün öhdəliklərin aradan qaldırılmasına inanır, amma mən bunların heç birini doğru saymıram, o iki ay mənim evimdə qaldı və onunla mənim aramızda çoxlu müzakirələr baş verdi ki, bunlarda nə təqiyyə, nə də bir təhlükə vardı. Doğrudan da, mən onda elə bir ləyaqət və mükəmməllik gördüm ki, kişilərdə nadir rast gəlmişdim. O müdrik və ismətli bir qadın idi ki, məziyyət və ismətdə misli yoxdu. Mən başqa bir yerdə onunla müzakirələrimi demişdim; əgər kiminsə onlardan xəbəri varsa, başa düşər ki, onun biliyinə heç bir şübhə ola bilməz. Bu mənə açıq-aydın oldu ki, bəbiyyə və qürrətiyyələr eynidir. Onlar inanırlar ki, gündə beş dəfəlik namaz qanunu bitmişdir və vəhy dayanmamışdır, ona görə də Kamilin [İnsan] [daha sonra] da vəhyləri olacaqdır. Lakin bu vəhylər ehkamçı deyil, əvvəlkilərin izahatı üçün olacaqdır. Bu, sufilərin fikirlərinə bənzəyir... Bəzi babliyə gecələr dua və təfəkkürlə məşğul olaraq ayıq qalırlar. Onların hamısı Atna Aşarısə müxalifdirlər və onları inkar edir və onlardan qaçırlar.⁹⁸

Sunni alimin tonu deyir ki, Qürrətül-Eyn onun evində qalanda onların arasında fikir mübadiləsi olmuşdu. (Yəqin məhz bu rəğbətli dialoq, bir neçə ay sonra Babı sövq etmişdir ki, Alusiyyə məktub yazıb Onun missiyasını qəbul etməyə onu dəvət etsin⁹⁹). Yəqindir ki, Qürrətül-Eyn o evdə qalanda orada yığıncaq olmuşdu və sünni üləmaları orada iştirak etmişdilər. Amma o yığıncağın təfərrüatları məlum deyil.¹⁰⁰

Yuxarıdakı parça üzərində bir sıra qənaətlər söyləmək olar. Ən təsirlisi budur ki, hətta onun din qardaşı Molla Əli Bəstamini ölümə məhkum edən müftinin yanında belə o tərəddüd etmədən Baba tərəfdar olduğunu bəyan etdi. Eyni dərəcədə diqqətəlayiq

olan fakt budur ki, onun öz baxışlarını dəfəndirməsi çətin olan təbliği dövrünün ən mötəbər sünni alimlərindən birinin onun zəkasına heyran olmasına və onun inancı barədə qərəzsiz bir qiymətləndirmə verməsinə səbəb oldu. Üçüncüsü, Alusinin qeydlərində açıq-aşkar ziddiyyətlər vardır, çünki hərçənd sünni alimi Qürrətül-Eynin bütün vacibiyyəti ləğv etməsini görməmişdi, amma namazları inkar etməsi barədə məlumat verir. Bu ondan xəbər verir ki, Qürrətül-Eyn Babın iddiasını hələ də, necə ki, Alusi belə deyir, əvvəlki islam vəhyinə tamamlayıcı olaraq “qeyri-ehkamçı vəhy” sayır. Müfti bunu Sufilərin Kamil İnsan haqqında ehkamına bənzər bir şey kimi müəyyən edir.

İki ay sonra İstanbuldan Qürrətül-Eynin departasiya olunması barədə əmr gəldi. Saraydan gələn göstərişin məzmunu bəlli deyil, lakin Alusi o vəziyyət barədə bir nəzər yaradır ki, nəhayət, o vəziyyət Qürrətül-Eyni və onun ardıcılarını sürgün etmək qənaətinə gətirmişdi: “Və beləliklə, o zaman (1844) özlərini bəbiyyə adlandıran bir qrup şiə ifratçı meydana çıxdı.. hikməti olanların hamısı onların küfrlü inanclarına şahidlik edər. Onların bir qrupu İraqda qala bilərdi, əgər səy və dindarlığına şübhə olmayan vali Nəcibin söyləri olmasaydı. O onları alçaltdı, Allah onun köməyi olsun və onların toplantısını dağıtdı, onlara qəzəbləndi, Allah ondan razı olsun, onların fəaliyyətlərini pozdu, Allah onun savab işinə mükafat versin.”¹⁰¹ “Əgər onun Babi dinində gördüyü təhdiddən qorxması nəzərə alınmasa, müftinin bu qeydləri onun Qürrətül-Eyni tərifi etməsi ilə ziddiyyət təşkil edir və məhz bu təhlükənin aradan qaldırılması üçün o, Nəcib Paşanı belə canfəşanlıqla tərifləyir. İkinci parça hardasa, 1849-1850-ci illərdə yazılmışdır, o zaman ki, İranda Babi üsyanı Alusiyyə əlverişli bir imkan verdi ki, şiə ekstremizmin baş qaldırır İraqa yayılma təhlükəsi qarşısında onda olan narazılığı açıq ifadə etsin, hərçənd Qürrətül-Eynə aid olan birinci parçanın təxminən 1861-1862-ci illərdə, hərəkatın son məğlubiyyətindən və Qürrətül-Eynin

edam edilməsindən iki il sonra yazıldığı güman olunur.

Baraqanilər tərəfindən göndərilmiş dəstənin başçısı Hacı Molla Məhəmməd Hammami Qürrətül-Eynlə Alusinin evində görüşdü və onunla onun fikrincə, “şeytani nəfsin üstün gəldiyi” “ismətli qadının” azad olunması məsələsini müzakirə etdi. O, Qürrətül-Eynin əmisi Molla Məhəmməd Tağıya məlumat verdi ki, Alusi Qürrətül-Eynin buraxılması üçün valinin yanında zəmin durmağa razı olmuşdu. O, həmçinin, qeyd etdi ki, Qürrətül-Eyn çox güman onun fitnə və iftirlərinə görə, xüsusilə, Gövhərə qəzəbli idi. Bundan əlavə, o bildirir ki, “Bağdadın bütün əsilzadələri və üləmaları ona böyük ehtiram göstərir və onu ən yüksək səviyyədə tərifləyirlər. Sizə çatdırı-lanların hamısı və onun haqqındakı şayiələr hamısı iftira və uydurmadır.”¹⁰²

Qəzvinə aparan yol

Hardasa 1847-ci ilin martında, Osmanlı zabitanın müşayiətində, Qürrətül-Eyn İran sərhədindəki Xanaqinə göndərildi. Onunla birlikdə onun otuz nəfərə yaxın ardıcılı da getdi. Alusinin düzgün müşahidə etdiyi kimi, onun göndərilməsi babilərin növbəti beş ildə Atabatda səmərəli mövcudluqlarının sonu idi, o vaxtadək ki, Bəhaullah 1853-cü ilin ortalarına doğru İraqa sürgün edilərkən buraya gəldi. Qürrətül-Eynin Bağdaddan Qəzvinə səfəri üç ay çəkdi, öz şəhərinə çatmazdan öncə bu səfərdə o, Kərənd, Kirmanşah, və Həmədandan keçdi və 1847-ci ilin ortalarına doğru mənzilə çatdı. Bütün yol boyunca o, Molla İbrahim Məhəlləti, Molla Saleh Kərimavi və Şeyx Sultan Kərbəlayinin rəhbərliyində fars və ərəb ardıcıların müşayiətində o yeni Zühuru camaat arasında müdafiə etdi¹⁰³ və bir sıra yığıncaqlarda müctəhidlərlə, sufilər və əsilzadələrlə müzakirələr apardı. Atabatdakı məyusluqlarına baxmayaraq, yolboyu o yüksək ruhda qalmışdı və səfər zamanı onun və ardıcılarının tez-tez qarşılaşdıqları şiddətli reaksiyalardan çəkinmədi.

Kirmanşahın qərbində bir kürd kəndi olan Kərənddə, sonra isə Həmədan yolunun yarısında yerləşən Sahnada Qürrətül-Eyn Əhli-Həqq əhalisindən hərarətli bir qəbul gördü, deyilənə görə, hətta onlar ona tərəfdar oldular.¹⁰⁴ Kənd sakinlərinin və onların rəhbərlərinin göstərdikləri şövq İranın qərbində kəndli təriqət icmalarının potensial olaraq dəstəklərinin bir göstəricisidir, o icmalar ki, özləri çox vaxt narahat edilir və təqibə məruz qalırdılar, lakin böyük şəhərlərin dininin toxunmasına imkan vermədən onların xilaskarlığa inam ruhunu saxlayırdılar. Qürrətül-Eynin Sahnə camaatının marşda - onların on iki minlik yürüşündə¹⁰⁶ - iştirak etmək təklifindən imtina etməsi faktı insanların ilk öncə dinə gəlmələri xaricində kütləvi bir dayaq təşkil etməkdə həvəssizliklərindən xəbər verir. Bu mərhələdə, əsas məsələ “sözün çatdırılması” idi.

Kirmanşaha gələn kimi Qürrətül-Eyn camaata açıq təbliğ etmək üçün bir mərkəz qurdu və burada onun şagirdləri Babın Surətül-Kövsərə aid təfsirini oxuyurdular, özü isə suallara cavab verir və üləmaları açıq debata çağırırdı.¹⁰⁷ Onun burada qırx günlük qalmasının erkən hissəsində o, əyalətin hakimi Mühəbbət Əli Xan Makui, onun həyat yoldaşı və bəzi əsilzadələrlə söhbətlər etdi. Onun fəaliyyətləri, deyəsən, əhali arasında, əsasən də güclü Əhli-Həqqin mövcudluğu ilə kifayət qədər həyəcan yaratmışdı və bu da təbii, üləmaları təşvişə saldı və üsulilərin başçısı müctəhid Şeyx Abdulla Kirmanşahi (Bihbahani ailəsindən biri, Ağa Məhəmməd Baqirin nəticəsi və məşhur Sufi Kuşu Məhəmməd Əlinin nəvəsi¹⁰⁹) məcbur etdi ki, müşkül yaradan kafiri və onun otuzdan çox ərəb və fars tələbəsini sürgün etmək üçün hakimə müraciət etsin. Hakim bilərəkdən Qürrətül-Eynin təklif etdiyi iki seçimi müctəhidə ötürdü: ya mübahisə, ya da mübahələ.¹¹⁰ Arzuolunmazla irrasional arasında seçim etməyə məcbur qalmış Şeyx Əbdüllah kömək üçün Qürrətül-Eynin atasına və əmilərinə məktub yazdı. Əbdüllahın məsləhəti ilə Qəzvindən göndərilmiş dəstə yerli qarni-

zonun yüksək rütbəli zabiti, Muhub Əlinin rəqibi ilə əməkdaşlıqda, hakimin əmrindən yayındı və dəstəyə əmr verdi ki, Qürrətül-Eynin və onun məyyətinin qaldığı yerə gecə hücum etsinlər. Babilər döyüldü, əşyaları talan edildi, təxminən iyirmi beş nəfər ərəb ardıcılı Qürrətül-Eyn və onun yoldaşlarını şəhərdən zorla çıxarılarəkən həbsdə saxladılar.¹¹¹ Ertəsi gün hakimin müdaxiləsi ilə saxlanılanlar buraxıldı və əşyaları qaytarıldı, lakin Qürrətül-Eyn dəhşətli rəftarla alçaldılmış halda, şəhərə qayıtmaqdan imtina etdi.

Təzliklə Qəzvinə qayıtması tələbi ilə təzyiqə məruz qalmasına baxmayaraq Qürrətül-Eyn öz açıq bəyanını Həmədanda da davam etməkdə qərarlı idi. Onun xahişi ilə çox güman, Quragözlü əsilzadələrinə mənsub nüfuzlu qadınların vasitəsilə¹¹² hakim, şahın qardaşı və şahzadə elitanın təsirli bir üzvü olan Xanlar Mirzə Ehtişam əd-Dövlə¹¹³ öz ərazisində¹¹⁵ yerli üləma və alimlərin bütün cərəyanlarından¹¹⁴ olan nümayəndələrinin yığıncağını¹¹ çağırıldı. Dəvət olunmuş tərəflər, Molla Riza Həmədaninin oğlu, daha çox Cənnət Əli Şah kimi tanınan və Kövsər Əli Şah bölüyünün¹¹⁶ başçısı Hacı Mirzə Əli Naqini öz təmsilçiləri seçdilər. Pərdənin arxasından danışaraq Qürrətül-Eyn mübahisə üçün üç şərt irəli sürdü: peyğəmbərliklərə etibar etmək; tənbəki çəkməkdən özünü saxlamaq – sərt bir babi qanunu; və ən əhəmiyyətli, layiqli bir dillə danışmaq, təhqir və lənətdən qaçmaq.¹¹⁷ O, birmənalı olaraq erkən babi ehkamının təməl mövzularını təkrarladı: əbədi ilahi hidayət, proqressiv tsikllər üzrə vəhy; dəyişən zamanənin çağırışlarını qarşılamaq üçün yeni inama ehtiyac və Babın yeganə ilahi ilham alıcısı olmasının doğruluğu.

Hacı Mirzə Əli Naqi Qürrətül-Eynin mistik mövzularını yəqin ki, tutmamış deyildi, amma onun xilaskara inamının dinamizmi onun üçün çox dərin oldu. Onun cavabı barədə məlumatlar adi imtinadan tutmuş daha çox ehtimal olunan və açıq ifadə olunmamış inama qədər dəyişir.¹¹⁸ Onun reaksiyası nə olmuşsa da, müəyyən bir şöhrətə malik bir mistik üçün bu çətin idi ki, ilahi

vəhyin zərurəti barədə əsas dəlili sorğulasın.¹¹⁸ Kamil Şəxsin hər yerdə olması, yəni sufizmin mərkəzi ehkamu olan bu inanc, istənilən bir müasir sufinin, hətta Əni Naqinin atasının ruhani ustadı olan Nu Əli Şahın hətta özünün ən mistik çalışmasında bəsləməyə cəsarət etdiyinə fəvqünə qalxan bir qeybdən gəlməsi gözlənilən zühura aid nəticələrə gətirən bəlağətli mübəlləğin sözləri nəticəsində baş-ayaq oldu.¹²⁰ Lakin əgər Əli Naqi Qürrətül-Eynlə mübahisə etməkdə tərəddüd edirdisə, başqaları etmədilər – Molla Hüseyn¹²¹ adlı bir müctəhid onunla qızgın bir mübahisəyə başladı. Hakim çağırılmamış qonağı töhmətlədi və görüşü dağıtdı.

Sonra Molla İbrahim Məhəlləti Qürrətül-Eynin şəhərin baş müctəhidinə, rəis əl-üləmaya ünvanladığı məktubu təqdim edəndə, Onun üstünə təhqirlər yağdırdılar, möhkəm döyüb bayıra atdılar.¹²³ Bəlkə də müctəhidin adamlarının hücumundan ehtiyat edərək Qürrətül-Eyn ona rəğbət bəsləyən yəhudi ravvini hakam İlyahunun evinə sığındı. Onun oğlu İlazar Qürrətül-Eynin coşğun təbliğinə cəzb olunmuşdu.¹²⁴ Ertəsi gün Qürrətül-Eyn Qaragözlüyə məxsus, Həmədanın kənarında yerləşən Şavarin kəndinə getdi, oradan da öz qohumları ilə Qəzvinə getdi. Onun tərəfdarlarından ancaq bir neçəsi, iranlılar onun ardınca getdilər. Qürrətül-Eyn qalanlarına göstəriş verdi ki, Atabata qayıtsınlar.¹²⁵

Başqa şəhərlərdə olduğu kimi, Kirmanşahın və Həmədanın müctəhidləri babilərin əsas düşmənləri kimi meydana çıxdılar. Onlar hökumətin tərəddünü hiss edən kimi, təhdid və zorakılığa əl atmaqda heç bir qərarlılıq göstərmədilər. Maraqlı bir tərəfə, yerli hakimiyyətin mübahisələrə izn verməkdə əsas motivi üləmalara bunu xatırlatmaq idi ki, onlar öz sahələrində sorğulana bilərlər; bu bir baxış idi ki, üləmalar onu xüsusilə xoşlamırdılar. Həm Kirmanşahın, həm də Həmədanın əsas müctəhidləri debatlarda iştiraka çağıran dəvətləri rədd etdilər. Şəhərin sakinləri hər şeylə maraqlanan müşahidəçilər idilər, izn verirdilər ki, lotular, tullablar, bəzən də qaragüruh dəstələr müctəhidlərin iradəsini həyata

keçirsinlər. Hələ də dialoq və debata inanan Qürrətül-Eyn üçün isə bu günlər qarışıq hisslər günləri idi – qısa müddətli ümidlər və artan məyusluq və xəyal qırılıqları. Bir il sonra, 1848-ci ildə Tehranda “dəlil gətirməyin” və “sözü çatdırmağın” perspektivi barədə o kifayət qədər məyus olmuşdu, odur ki, Seyid Yəhya Darabiyyə köhnə siyasəti tərk etmək və öz sədaqətini bunun yerinə hərəkətlə isbatlamaq barədə məsləhət vermişdi.¹²⁶ Bu tövsiyyə Babın Öz Qaimliyini açıq bəyan etməsini öncədən hiss etməklə edilmişdi. Bu, Bədəşt konfransı və Təbərsidəki silahlı müqavimətin ardınca Babi icmasındakı əhvali-ruhiyyə dəyişikliyi lazımcına tutdu. Məşhur mədhiyyədə o artıq “kədər nağılını” eşitmək zərurətini ifadə etmişdi ki, o, bəyan edirdi, ehtirasla öz razılığını verərdi:

Üzünün nuru parladı, çöhrənin şüaları yüksəldi

Sonra söylə, “Mən sənin Rəbbin deyiləmmi? Bəli, Bəli, cavab gələcək.

Deyiləmmi”? şeypur səsi, alqışlamaq üçün bəla təbilini necə ucadan çalmalı!

Ürəyimin qapısında bəla qoşunu ayaq döyüb, toplanır.¹²⁷

Dustaqlıq, iğtişas və ölüm

Qürrətül-Eynin üç il İraqda qalmasından sonra qardaşlarının¹²⁸ müşayiətində Qəzvinə gəlməsi yenidən onu ailənin təzyiqinə və onun çıxıb getməsi ilə daha da kəskinləşmiş ehkamçı münafişələrə məruz qoydu. O buranı bir şeyxi tərəftarı kimi tərk etmiş və indi bir babi lideri kimi qayıtmışdı. İki narahat ay (iyul-sentyabr 1847) ərzində on şəhərdə qalmaqla o bir sıra silsilə hadisələrə cəlb olundu ki, son nəticədə onlar onun əmisi Molla Məhəmməd Tağının bir davakar tərəfindən öldürülməsinə və bunun ardınca onun Qəzvindən qaçmasına gətirib çıxardı – bu hadisələrin kökü yalnız

Baraqani ailəsindəki mübahisələrə gedib çıxmırdı, həm də Qəzvindəki davamlı fraksiya mübahisələrindən qaynaqlanırdı.

Ailə daxilindəki parçalanmalar indi qaçılmaz görünürdü, çünki Molla Əbdül-Vəhab Qəzvininin hər iki oğlu, Molla Hadi və Mərziyənin əri Molla Məhəmməd Əli Babın ardıcılıarı oldular. Molla Əbdül-Vəhab özünü kənarda tutdu, lakin bununla belə rəğbət bəsləyirdi.¹²⁹ 1847-ci ildə¹³⁰ onun ölümündən sonra Qəzvinə yaranmış boşluq şeyxilərin sosial dayaqlarını daha da zəiflətdi. Qürrətül-Eynin şeyxi əmisi Molla Əli Bərəqani Baba “biyətinə etiraf etdi” və “Böyük Zikrin doğruluğuna” şəhadət verdi, lakin camaat qarşısında isə qeyri-müəyyən mövqedə qaldı.¹³¹ Bir mistik və alim kimi onun şəhərdə din xadimi kimi nüfuzu onun böyük qardaşlarının kölgəsində qalmışdı. Qürrətül-Eynin, öz qızına dərinləndən bağlı olan atası orta kursu tutaraq ailə daxilindəki çatın qarşısını ümitsizcəsinə almaq istəyirdi, onun indi səksən yaşlarında olan böyük qardaşı Məhəmməd Tağı isə bu zaman oğlu Məhəmməd Tağının (Qürrətül-Eynin fərari əri) yardımını ilə şeyxi inancını, onu yaradanları və son vaxtlarda meydana çıxmış qolunu – babi küfrünü camaat qarşısında lənətləyirdi. İki böyük qardaşlar arasındakı münasibət Qürrətül-Eynin boşanması ilə bir qədər də mürəkkəbləşdi. O Molla Məhəmmədin onun məhəlləsinə qayıtması barədə tələblərinə (yəqin ki, onun fəaliyyətlərinə göz qoymaq üçün) mətinliklə müqavimət göstərirdi. O, dilli-dilavər qızının özünü “Şirazlı oğlana” təslim etməsindən iztirab çəkən atasına dedi ki, o öz nigahını birtərəfli qaydada pozulmuş hesab edir, çünki Peyğəmbərin göstərişinə əsasən, imansızlarla - o ərini onların arasında sayırdı - nigah bağını boşanma olmadan kəsilməli¹³²....

Hətta Qürrətül-Eynin Qəzvinə gəlməsindən öncə yeni babi üsürünün daxil olması artıq şeyxi-üsuli gərginliyini yeni bir mərhələyə gətirmişdi. Molla Cəfər Qəzvinini danışır ki, Babın yazıları birinci dəfə Qəzvinə çatanda Molla Cavad Vəliyanı (o

vaxt hələ də Babın tərəfdarı idi) bu xəbərdən həyəcana gəlib elan etdi: İndi bizim üçün zamanı gəldi ki, Baraqanidən qisas alaıq.” Ertəsi gün o minbərə qalxdı və Babın gəlişini elan etdi və inananların dəstəyini istədi. Qırx gün sonra ardıcılıarın böyük bir qrupu ilə birlikdə o, Atabata yola düşdü.¹³³ Molla Əli Baraqani, Əbd-əl-Vəhhabın iki oğlu - Məhəmməd Əli və Məhəmməd Hadı və digərləri Babilərin sıralarına qoşuldular. Onların arasında Qüdbar bölgəsindən üç nəfər vardı: Molla Tağı, Molla Cəfər (vacib bir hekayətin müəllifi) və Molla Əbd-əl Hüseyn Qəzvini. Rəştinin tələbəsi və dərşini tamamladıqdan sonra atasının sənətini davam etdirmək qərarı verən Şeyx Məhəmməd Nəbil Qəzvini də digər erkən babilərdən biri idi ki, mühüm rola malik idi.¹³⁴ Qəzvinə yeni dinə əsasən Molla Cəlil Uruminin, habelə Molla Yusuf Ərdəbilinin və Qürrətül-Eynin səyləri hesabına iman gətirdilər.¹³⁵

Bu yeni dinə keçmə dalğası Məhəmməd Tağının tərəflərindən bir reaksiya doğurmalı idi. Əbd-əl-Cəlilin səlahiyyətli müctəhidin əmri ilə cismən cəzalandırılması Qəzvinə yeni bir ədavətin başladılmasına səbəb oldu. Kiçik, lakin fəal, indi tacirlərin, bəzircanların və sənətkarların arasında imana gələn bir bəbi dəstəsi şəhərdə qisas almaqda qərarlı idi.¹³⁶ Atasının evində yaşayan Qürrətül-Eynə bu arada ailəsi təzyiq göstərirdi ki, öz bəbi ardıcılıarını buraxsın. Onun Atabatdan olan tərəfdarlarının qalan hissəsinə Qəzvini tərk edib Tehran və Xorasan babilərinə qoşulmaları üçün dəfəllərlə and verib yalvarması nəticəsində onlar könülsüz olaraq bu xahişə əməl etdilər.¹³⁷

Gərginliyin artması, belə görünürdü, Qürrətül-Eynin uydurma ismətsizliyinə və əxlaqsız davranışına bağlı şayiələrlə əlaqədar idi. İslam qanununun, xüsusilə də, camaat qarşısında çadrasız gəzmək məsələsi barədə qanunun aradan qaldırılmasına olan zərurət barədə Qürrətül-Eynin möhkəm bəxışı hekayələr doğurdu. Mənbələrin çoxu bunda razılaşıır ki, Bədəşt konfransından əvvəl o heç vaxt camaat qarşısına çadrasız çıxmamışdı, hətta bəziləri

onun orada da bunu etməsinə şübhə ilə yanaşırlar.¹³⁸ Onun kişilərlə söhbətləri, adətən, pərdə arxasından olurdu.¹³⁹ Lakin Kərbəladada bəbi tərəfdarların yığıncalıqlarında, əvvəlcə də göstərilədiyi kimi, o niqabını rahatlıqla atırdı.¹⁴⁰ Belə bir hərəkət, hətta onun arzulanmasına bir işarə belə, çox ağır bir küfr hesab edilirdi. Onun müasiri olan bir müşahidəçinin bizə dediyi kimi, ailə üzvlərindən başqa hər hansı bir kişi qarşısında niqabın vurulmaması, hətta tibbi nöqtəyi cəhətdən belə, heç də fahişəlikdən az bir günah sayılmırdı.¹⁴¹

Hətta əgər Qürrətül-Eyn camaat qarşısında heç vaxt çadrasını atmasaydı da, İslam şəriəti barədə onun əks fikirləri və onu Kərbəladan Qəzvinə müşayiət edən böyük bir qrup kişi ardıcılıarın olması şübhə doğurmaq üçün kifayət idi.¹⁴² Qürrətül-Eynin ismətsizliyi və seksual azadlığı barədə iddialar kifayət qədər yayılmışdı ki, sarayın səlnaməçisi Sepehrin də qulağına çatsın və o özü “ayüzlü” Qürrətül-Eyn və evlərini və arvadlarını çoxdan tərk etmiş avara babilərlə onun münasibətləri barədə dəhşətli dərəcədə uydurma şeylər yaydı. Sepehr hətta anormal dərəcədə bu məsələyə maraq göstərib məlumat yayırdı ki, Qürrətül-Eyn nəinki çadranı atmağın lazımlılığına inanırdı, o hətta bir qadının doqquz kişi ilə evliliyini tövsiyyə edirdi.¹⁴³ Qacar tarixçisi davam edir:

O toplantı odasını gəlin otağı kimi, bədənini isə Behişt tovuzquşu kimi bəzəyərdi. Sonra o, Babın ardıcılıarını çağırır və çadrasız halda onların qarşısına çıxardı. Əvvəlcə o, onlara Cənnətdən və cəhənnəmdən danışan mömin bir vaiz kimi taxta çıxar, Quran və hədislərdən çoxlu iqtibaslar edərdi. Sonra isə deyərdi: “Kim mənə toxunsa, cəhənnəmin odu ona təsir etməz.” Sonra orda olanlar qalxar, onun taxtına yaxınlaşıır və onun, Rəmmənin yaqutuna xəcalət verəcək qırmızı dodaqlarından öpər, üzllərini onun bağdakı narları məyus edəcək döşllərinə sürtərdilər.¹⁴⁴

Bu təfərrüatlı təsvir Sepehrin pozğun təxəyyülünün uydurmasıdır. Lakin bu seksual ton, Qürrətül-Eynin çadrasını

atmaq arzusu necə qavranılırdısa, o yol üçün tipik bir tondur.

Bu cür iftira və şayiələr, aydındır ki, Baraqanilərin nüfuzuna xələl gətirirdi. “Böhtan və iftiralar” barədə Qürrətül-Eynin yuxarıda qeyd edilən işarələri və “dünyəvi məhəbbəti” dəstəkləməkdən imtina etməsi, böyük ehtimalla, onun qohumlarını dəhşətə gətirən ittihamları nəzərdə tutur. Bununla belə, onun atası bu dedi-qodulara inanmırdı və doğrudan da qızının səmimiyyəti və mətinliyindən təsirlənməyə bilməzdi. Hətta həmin ilin sonunda Molla Məhəmməd Tağının öldürülməsindən sonra Molla Saleh qızının gühansızlığından kifayət qədər əmin idi ki, şəhərin məşhur üləmalarının yığıncağında Qəzvinin imam-cüməsinin onun əleyhinə qaldırdığı ölümsüzlük barədə ittihamı qətiyyətlə rədd etsin. Bunun cavabında rixşənd edən imam-cümə isehza ilə bu sözləri dedi: “O evin bir şöhrəti qalmayıb, hardan ki, xoruz kimi toyuqlar çıxır.” Susan Molla Salehin gözlərindən yaş üzünə və saqqalına axdı.¹⁴⁵ Bu cür ağırlı rixşəndlər sonda onu Qəzvindən çıxıb getməyə məcbur etdi. O, Atabata çəkilib orada yaşadı və 1866-cı ildə orada vəfat etdi.

Molla Məhəmməd Tağı, çox güman ki, bu rüsvayçı şayiələrdən daha çox alçalmışdı. Başqa bir səbəb də vardı ki, o, daha da sərt reaksiya versin və onun fikrincə, onun evinə rüsvayçılıq gətirənlərə hücumunu daha da şiddətləndirsin.¹⁴⁷ Onun tənqidi və babilərə sataşması onun həyatı bahasına oturdu. 1847-ci ilin avqustunda, Baba rəğbət bəsləyən Mirzə Əbdullah Şirazi Məhəmməd Tağının öz məscidində səhər namazı vaxtı ona boğazından ölümcül bir zərbə vurdu. Qatil şirazlı bir çörəkçi idi (sonralar Mirzə Saleh adı ilə gizlənirdi) və Məhəmməd Tağının şeyxilərə açıq düşmənçiliyindən təngə gəlmiş, qəzəblənmişdi. Əhsai barədə Mirzə Əbdullahın sualına müctəhid belə cavab vermişdi: “Əhsai və onun ardıcılarını mən azmışların mücəssəməsi sayıram.”¹⁴⁸ Əksər mənbələr bu cavabın qətl üçün əsas səbəb olduğunu göstərirlər, lakin bu da istisna edilmir ki,

Mirzə Əbdüllaha bu işdə onun babi yoldaşları kömək etməmişdilər. Əvvəl də bir hadisədə əli olan davakar Qəzvinli tacir Ağa Məhəmməd Hadı bu işdə istisna edilə bilməz.¹⁴⁹ Lakin bütün dəlillər göstərir ki, əgər əvvəlcədən düşünülmüş bir plan vardısı da, bundan Qürrətül-Eynin xəbəri yox idi. Davakar bir hərəkətin baş verməsini sonralar Bədəştdə təsdiq etməsinə baxmayaraq, bunun heç ehtimalı yoxdur ki, o, öz ailə üzvünün əleyhinə zorakılıq hərəkətinə yol vermiş olsun.

Molla Məhəmməd Tağının öldürülməsi babilərə çox baha başa gəldi. Getdikcə artan və üləmanın məsuliyyət daşdığı düşmənçilikdən pərişan olan fəal azlığın arasında olan mübariz əhvali-ruhiyyənin erkən əlaməti idi. “Sözün çatdırılmasından” yüksək rütbəli bir müctəhidin öldürülməsi ilə fəal müdafiəyə keçid babiləri geri dönmək mümkün olmayan bir yola saldı ki, bu da son nəticədə Təbərsidə baş verən müqəddəs müharibəyə gətirdi. Babilərin bütün sıraları idi ki, bu transformasiyada öndə gedirdilər və tədricən bir nöqtəyə çatdılar ki, geri dönüş yox idi.

Məhəmməd Tağının öldürülməsindən dərhal sonra Qəzvinin ən məşhur babiləri, o zaman İrandakı ən böyük qruplardan biri hədəfə alındı. Bunun ardınca anti-babi təqibləri başladı. Bu qətli Qürrətül-Eynin rəhbərliyi altında babilərin bir sui-qəsdə hesab edən Molla Məhəmməd, tullablardan biri, babi qatili kimi ad çıxarmış Molla Möhsünü və hakimin xəfiyələrindən ibarət babilikdə şübhəli bilinənlərin evlərinə hücum etmək və ya başqa cür onlara sataşmaq üçün bir yığma qüvvə təşkil etdi.¹⁵⁰ Qürrətül-Eynin özü, xidmətçisi Kafiyə və başqa bir qadınla birlikdə həbs edildi və hökumətin binasında istintaq edildi.¹⁵¹ Günahlandırılanların şiddətli cəzalandırılması, çox güman, qatil Mirzə Əbdullahı məcbur etdi ki, təslim olsun. Öz etirafını sübut etmək üçün onun gətirdiyi dəlillər saxlanılanları azad etmək üçün Molla Məhəmmədi inandıra bilmədi.¹⁵² Əli olan bütün yoldaşların cəzalandırılmasında israr edən qisasçı müctəhid ümid edirdi ki,

şeyxi-babi təhlükəsini birdəfəlik aradan qaldıracaq.

İttiham olunanlar daha sonra istintaq edilmək üçün göndərildikləri Tehrana aparıldılar. Şahla, Ağasi və vəzirin rəqibi Nəsrullah Sədr əl-Mamalük Ərdəbili ilə xeyli danışıqlar apardıqdan sonra,¹⁵³ Molla Məhəmməd Şeyx Saleh Kərimiyə, Qürrətül-Eynin ərəb ardıcılına atasının qisasını almaq üçün ölüm cəzası kəsdi. Onu Səbz-Meydanda edam etdilər.¹⁵⁴ Fərhad ailəsinin böyük oğlu Hacı Əsədullah da saxlanarkən məhv edildi.¹⁵⁵ Babilərə istənilən yumşaqlığın “bizim dinimizin təlimlərinin və prinsiplərinin əsas xəzinəsi olanlara qarşı şər-böhtan yağdırılmasına rəvac verəcəyi” və “islamin düşmənlərini” üləma hakimiyyətini məhv etməkdə “cəsarətləndirəcəyindən” xəbərdar edərək Molla Məhəmməd şahı inandırdı ki, saxlanan digər babiləri onun öhdəsinə buraxsın.¹⁵⁶ Onlar Qəzvinə qayıdanda, əvvəlki vədlərinə xilaf çıxaraq, iki nəfər babi fəalını – əvvəllər bir dəfə Molla Məhəmməd Tağıya meydan oxumuş Atabatlı alim ardıcıl Molla İbrahim Məhəllətini və Qürrətül-Eynin digər ardıcılı Molla Tahir Şirazini müctəhidin evinin qarşısında onlara uzun zaman işgəncə verərək və qəddar bir şəkildə öldürdülər.¹⁵⁷ Hökumətin açıq şəkildə kütləvi zorakılıq hərəkətlərinə icazə vermək istəmədiyinə baxmayaraq, bununla da, müctəhidin əlinə oynayaraq, o zamankı erkən edamlar babilərin qırılmasının əzablı erasının məşum başlanğıcından xəbər verirdi və bu qətliyam 1852-ci ildə öz zirvəsinə çatdı və ondan sonra da davam etdi. Sonrakı illər üçün də tipik olan Qəzvin edamlarına dini liderlər tərəfindən təhrik edildi və qaragüruh tərəfindən həyata keçirildi. Ya o biri dünya üçün mükafat yığmaq, ya da ayrı cür düşüncələrə və müxalif baxışı olanlara dərin nifrətlərini ifadə etmək üçün bu qətliyamda iştirak edən kütlə müctəhidlərin izn verdikləri və dövlətin də getdikcə göz yumduğu hərəkətləri yerinə yetirdi.

Lakin sərgüzəştli Mirzə Əbdüllah sağ qaldı və Tehran

həbsxanasından məmurların ələ alınması ilə çıxarıldı və yalnız iki il sonra Təbərsidə öldürüldü.¹⁵⁸ Əleyhinə qaldırılmış ittihamlardan təmiz çıxan Qürrətül-Eyni, Molla Məhəmmədin əmri ilə onun evində dustaq etdilər. Qısa bir zaman sonra, təhlükəli olan bir yolla O Tehrana qaçdı və nəinki daha heç qayıtmayacağı doğrulduğu yerin dəhşətlərindən azad oldu, həm də atasının evindən azad oldu, çünki o təhlükə hiss edirdi ki, burada Molla Məhəmmədin qadın casusları onu zəhərləyib öldürürlər.¹⁵⁹ Tehrandə, paytaxt şəhərində nüfuzlu bir babi olan Mirzə Hüseyn Əli Nurinin, Bəhaullahın himayəsi altında şəhərin içində və çölündə gizli qalmaqla bir neçə ay keçirdi.¹⁶⁰ 1848-ci ilin ortalarına doğru, babilərin Xorasanda toplanmaları üçün ümumi çağırışdan sonra, o Tehranı tərk etdi və Bədəşt konfransında iştirak etdi və orada hərəkətin gələcəyinin müəyyən edilməsində çox böyük rol oynadı.¹⁶¹

Bədəşt konfransı Qürrətül-Eynin babi karyerasının zirvəsi idi. Öz missiyasına inanaraq və ailə bağlarından azad bir şəkildə, o həmişəkindən daha qətiyyətli bir tərzdə, dinin müstəqilliyi və siyasi mübarizə barədə baxışını babi auditoriyasına təqin edirdi. Bu yığıncaq hərəkətin tarixində, həmçinin, yeni bir momentumu da qeydə aldı. Babın həbsi ilə diqqət mərkəzinə keçən və yüksələn təqib dalğaları; müxalifləri tərəfindən babilərin getdikcə təcrid edilməsi yeni bir müdafiə ruhu yaratdı. Babın öz ardıcılarını Xorasanda toplaşmaq üçün çağırış etməsi, çoxdan gözlənilən Qiyamı (Ayrılmayı) nəzərdə tutaraq, bu ruhun açıq ifadə olunmamış bir təsdiqi idi.¹⁶²

Konfrans 1848-ci ilin iyun-iyul aylarında (1264, rəcəb-şaban ayları) Bəstamın şərqində, Xorasan-Mazandaran yolunun üstündə Bədəşt kəndində baş tutdu. Əsasən Xorasan, Mazandaran və Qəzvindən olan səksən bir babi iştirakçı kəndin qırağındakı bağlarda üç həftə ərzində düşərgə saldılar. Məşhəddə artan iğtişaşlar Quddusu və onun yoldaşlarını şəhərdən kənara çıxmağa və çöllərə düşmüş babi qrupunu elə yol üstündə toplantı etməyə

məcbur etdi və orada tam təsadüf nəticəsində Xorasana gedən Qürrətül-Eyn və digər babilər əyalətdən qayıdan babilərlə görüşdülər. Molla Hüseynin Bədəştdə olmaması debatların gedişində daha da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.¹⁶³

Əgər yerin seçilməsi spontan olaraq baş vermişdisə, belə bir görüşü zəruri edən məsələlər coşğun iştirakçıları çoxdan narahat edirdi. Bu birinci dəfə idi ki, babilərin əsasən məşhur insanlardan ibarət qrupu hərəkətin identifikasiyası və gələcək strategiyası üçün mühüm olan bir sıra məsələləri nəzərdən keçirirdilər, bu isə qızgın mübahisələrə çevrildi. Konfransın yazılmamış gündəliyində əsas məsələ indi Azərbaycanda, ucqar bir qəsrdə zindana salınmış Babın taleyi idi. Babilərin qarşısında öz ruhani liderlərini xilas etmək kimi mütləq bir vəzifə vardı ki, bunda onların arasında tam bir razılıq vardı. Lakin bu istiqamətdə qoyulan istənilən bir şey babilərin gələcək hərəkət istiqaməti barədə suala təxirəsalınmaz bir cavab tələb edirdi. Radikal babilər israr edirdilər ki, getdikcə artan düşmənçilik qarşısında yumşaq və ehtiyatkarlıq ancaq yeni əzab-əziyyətlərə gətirib çıxaracaqdı. Bununla belə, zülm qüvvələrinə qarşı son Qiyam onda gerçəkləşərdi ki, Qaim Öz zühurunu birmənalı şəkildə açıqlasın. Bu da öz növbəsində Babın dəqiq iddiası barədə suallar doğurdu və daha kəksin məqam onun missiyasının təbiəti ilə bağlı idi. Babiyyə sadəcə İslamın daxili həqiqətinin yenidən canlandırılması səyi idimi? Yoxsa o daha irəli gedib İslamdan qətiyyənlə asılı olmayan ayrıca bir vəhy tsikli yaratmaq istəyirdi?

Bu miqyaslı nəhəng suallar yeni dinə iman gətirənlərin kiçik dəstəsində ciddi fikir ayrılıqlarını üzə çıxarmalı idi ki, hərəkətin banisinə onların sədaqəti hələ onun dininin ideyentifikasiyası barədə razılığa çevrilməmişdi. Bundan əlavə, Bədəştdə aşkar görünən ideoloji qütbləşmə eyni dərəcədə hərəkətin liderlik və ierarxik struktur barədə həllini gözləyən problemindən də yan keçmədi. Bab son vaxtlar Molla Hüseyni “Qapı” olmaq məqamına

qaldırmışdı və babilərin qüvvələrini uzlaşdırılmış istiqamətdə aparmaq üçün ona səlahiyyət vermişdi. Lakin səlahiyyətin bu cür verilməsi, Şirazlı Peyğəmbərin öz ardıcılardan uzaq qaldığı bir vaxtda xarizmatik bir liderə olan ehtiyacı aradan qaldırmadı. Həm Qürrətül-Eyn, həm də Quddus açıq namizədlər idilər, hər ikisi də özlərini liderlikdə görürdülər. Amma bunu da gözləmək olardı ki, artıq Atabatın konservativ babilərinə meydan oxumuş Qürrətül-Eyn radikal meyl üçün əsas nümayəndə kimi ortalığa çıxacaqdı. Onun antiortodoks mövqeləri rəmzi bir itaətsizlik hərəkəti göstərəndə, o zaman ki, o Bədəşt konfransında danışığının ortasında çadranı atdı, onda daha da aydın oldu; bu bir hərəkət idi ki, ona görə bəziləri hərəkətdən həmişəlik üz döndərdi, başqalarında isə iztirab və məyusluq yaratdı. İsfahanlı fanatik bir tərəfdar isə boğazını kəsdi. Peşiman olmayaraq, Qürrətül-Eyn toplantıya üz tutaraq dedi: “bizim günlərimiz aralıq dövrlərdir. Bu gün bütün dini vacibətlər aradan qaldırılır və namaz, oruc və salavat əbəddir. Bab yeddi səltənəti fəth edəndə və müxtəlif dinləri birləşdirəndə o yeni şəriət gətirəcək və öz Quranını icmaya təqdim edəcək. Onun əmr etdiyi hər bir mükəlləfiyyət yer üzünün insanları üçün məcburi olacaq. Ona görə də özünüzü dəyərsiz şeylərlə yükləməyin.”¹⁶⁵ Qürrətül-Eyn təsdiqləyirdi ki, İslam şəriətinin aradan qaldırılması imansızlıq və pozğunluq qüvvələrinin aradan qaldırılmasına yönələn fəal səylərlə tamamlanmalıdır. “Mən Qaimin bəyan edəcəyi sözəm,” o iddia edirdi, “o söz ki, yer üzünün başçılarını və əsilzadələrini qaçmağa məcbur edəcək.”¹⁶⁶

Öz baxışlarını ifadə edərkən heç bir tərəddüd etməyən Qürrətül-Eyn bəzi azad düşüncəli iştirakçıları öz tərəfinə çəkə bildi, amma bu başqalarının təcrid olunması hesabına oldu. Onu “keçmişdə zamanla şərfələnmiş ənənələrdən imtina etməkdə günahlandıraraq”- o hələ Atabatda olarkən bu ittihamlara məhkum olmuşdu – çaşqın vəziyyətə düşmüş az sayda babi Quddusa üz

tutdu.¹⁶⁷ Babın gənc şagirdinin şöhrətinin artması təsadüfi deyildi. Əvvəllər Məşhəddə olarkən Molla Hüseyn Quddusa, çox güman Babın razılığı ilə çox böyük ehtiram göstərmişdi və nəticədə ona dustaq peyğəmbərin köməkçisi kimi münasibət göstərmişdi. Şəriətə bağlı insanların tərəfini tutaraq Quddus Qürrətül-Eynin radikalizmini tənqid etdi və hətta onu “küfrün müəllifi” olmaqda ittiham etdi, onu dəstəkləyənləri isə “yol azmağın qurbanları” kimi tənqid etdi.”¹⁶⁸ Qürrətül-Eynin əhkam yeniliklərinin rədd edilməsi orada iştirak edən (o cümlədən, Məhəmməd Hadi, Məhəmməd Əli Nəhri və onun artıq Qürrətül-Eynin ovsununa düşmüş xanımı Şəms əl-Düha) bir sıra məşhur babilərin qorxularını ifadə edirdi.

İndi güc savaşına çevrilmiş əhkam ziddiyyətləri Qürrətül-Eynin öz tənqidçilərinə açıq meydan oxuması ilə yüngülləşmədi. Quddusa, Babın onun yanına onu “təbiyələndirmək və öyrətmək” üçün göndərdiyini deyərək ona “şagird” deyərək müraciət edən Qürrətül-Eyn onu yalnız Məşhəddə babi qiyamının bayrağını qaldırmaqda uğursuzluğuna görə deyil, həm də mömin olaraq barışmazlıqda ittiham edirdi. Bir dəfə o, əlində qılınc Quddusun namazını pozaraq dedi: “Bu oyunu yığışdır, namaz və ibadət vaxtı keçmişdir. İndi fədakarlıq və özünü həsr etmə meydanında döyüşə hazırlaşmaq vaxtıdır.”¹⁷⁰ Sonralar, özünü kafirlik ittihamlarından və cəza təhdidindən müdafiə edərək, o, qəzəblənmiş müxaliflərinə, bəlkə də rişxəndlə, xatırlatdı ki, islam şəriətinə inanan möminlər kimi onlar onu, kafir qadını qılınc deyil, yalnız sözlə din yoluna qaytarmalıdılar. Ona görə də onlar gərək onun səhvlərini dəlillərlə sübut etsinlər.

Lakin Qürrətül-Eynin xahişi əsasında keçirilən debatda o, əsas rəqibini, Quddusu inandıra bildi. Özünün ziddiyyətli mövqeyini ehtiraslı bir bəlağətlə dəfərlə bildirərək müxalif tərəfin əhkamla bağlı zəifliklərini nümayiş etdirməyə çalışdı. Nəticədə, babilərin qatı düşməni Səid əl-Üləmanın (Barfüruş müctəhidi) təhrik etdiyi düşmənciliklərin qarşısında Quddusun mülayimliyini imtahana çəkən cürətli bir addımda o yəqin ki, rəmzi olaraq göstərmək

istəmişdi ki, onun radikal təəhhüdləri onun kişi tənqidçilərinin gücü xaricindədir. Kişi paltarı geyinərək, çadrasını atmış və ata minmiş halda, əlində qılıncını yelləyərək o ucadan deyirdi: “Rədd olsun Səid əl-Üləma və onun ardıcılıarı”. Babilər cavab verirdilər: “onların hamısına ölüm!” O təkrar edirdi: “Bu əclaflar əclafları rədd olsun!” Onlar cavab verirdilər: “Onların hamısına qəfil ölüm!”¹⁷¹ O bundan başqa heç bir yolla effektiv şəkildə Babi mandatını əldə edə və beləliklə, cəld maneəvər edərək Quddusu və öz tənqidçilərini susdurmağa nail ola bilməzdi. Onun tərəfdarlarının digər rəmzi hərəkətləri – namaz xalısını istifadə etməmək və namaz möhürünü sındırmaq – babilərə abid praktikasının və o biri dünyadakı mükafata can atmaq dövrünün bitdiyini çatdırmaq məqsədi daşıyırdı.

Ardıcılarının çaşqınlığı qarşısında Quddusun özü Qürrətül-Eynin mövqeyinə meyl etməyə başladı, bu, mənbələrin sirli tonu ilə izah edilməsi mümkün olmayan, amma açıqca maraq doğuran bir mövqe dəyişikliyi idi. İki lider arasında, ənənəvi düşüncəli babilərə yeni dindəki yenilikləri çatdırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüş bir planın mövcud olması həddən artıq qəliz və sirli idi.¹⁷² İxtilaf gerçək idi. Lakin tarazlığın Qürrətül-Eynin tərəfinə əyilməsinə gətirən səbəb tədricən Quddusun əvvəlki yazılarında dolu olan güzəşt və əzablarla bərabər düşdüyü xəyal qırıqlığı idi. Həccdə başına gələnələr, Şiraz, Kirman və Barfüruşda, ən sonda da onun geri çəkilməyə məcbur edildiyi Məşhəddəki təqiblər artıq onun barışçı mövqeyini sarsıtmışdı. Qürrətül-Eynin meydan oxuması isə bunu aydın etdi ki, silahlı toqquşma qaçılmazdır və bundan da çıxış edərək Babi dini müstəqil din kimi birmənalı şəkildə elan olunmalı idi.

Sonralar, 1847-ci ildə hərəkətin daxilində yeni doğulan bir meylin nümayəndəsi kimi meydana çıxan Mirzə Hüseyn Əlinin, Bəhaullahın roluna göz yummaq olmaz.¹⁷³ Müəyyən bir uğurla o, iki münafişə edən tərəflərin arasında çətinliklə də olsa anlaşma

yanarmasına səbəb oldu. Babiliyin daxilində baş qaldırmaqda olan üçüncü yanaşmanın ilk əlamətləri – keçmişlə qurtarmaq, amma onu tətbiq edərkən qeyri-zorakı mötədilliklə bunu etmək – onun məhz vasitəçilik təşəbbüsündə görmək olar.

Bədəşt debatlarının ən aşkar nəticəsi bəlkə də, Qürrətül-Eynin baxışlarının qalib gəlməsi idi. Onlar, heç şübhəsiz, hərəkətin gələcəyi üçün çox həlledici idi. Babın Qaimliyə iddiası və yeni peyğəmbərlik tsiklinin açıq elanı Bəyanda və Təbriz məhkəməsində elan edildiyi kimi, ancaq Qürrətül-Eynin dinin yenilənməsi barədə təbliğatını bir daha təsdiq etdi. Təbərsidə və digər yerlərdə babilərin müqaviməti qarşıdurmanın qaçılmaz olduğunu sübut etdi. Bu yığıncaq, habelə, ənənəvi islahatçılarla yenilikçi inqilabçılar arasındakı konflikti üzə çıxardı. Bu konfliktin kökləri bəzi icmasının sosio-mədəni müxtəlifliyində idi.

Kollektiv fəaliyyət barədə təxirəsalınmadan hərəkətin qəbul olunmasından başqa ümumi bir bəzi siyasəti əldə edilmədi. Bu istiqamətdə ilk pragmatik addım kimi, insan belə fərz edə bilər, Qürrətül-Eyn və Quddusun birgə rəhbərliyi altında, Quddusun şəhəri Barfüruşda dayaq nöqtəsi yaratmaq üçün Mazandarana yürüş edildi. Bu cəsarətli addım tam bir fəlakətlə sona yetdi – babilər Niyala kəndi yaxınlığında bir dəstə kəndli tərəfindən hücumla məruz qaldılar. Aqressiv dəstəyə rəhbərlik edən yerli molla Qürrətül-Eynin keçirənin işçərində Quddusun yanında çadrasız oturub yoldaşları ilə birlikdə ucadan şeir oxuması bərk qəzəbləndirmişdi. Hücum edənlər, bəzi dəstəsini ölümə layiq olan azmış kafirlər kimi görürdülər. Cürətli qadının öz kişi yol yoldaşı ilə çox açıq və təbii şəkildə söhbət etməsini, hətta Qürrətül-Eynin sözlə ifadə edilməyən bağlılığını hətta heyrət, bəlkə qorxu ilə müşahidə edən babilərin özləri üçün çətin idi ki, emansipasiyanın üstünlük təşkil edən mühitini “azadlıqdan sui-istifadə” və “mötədillik bağlarının” aşılması kimi görməsinlər.¹⁷⁵ Deyilənə görə, Bədəştdə baş verənlərin xəbərini eşidəndə Molla Hüseyn and

çıxmış ki, əgər orada olsa idi, günahkarları qılıncla cəzalandırırdı.

Niyala insidenti babilərlə azğınlaşmış kütlə arasında ilk fatal toqquşma idi və bu, bir neçə nəfərin ölümü və çaşmış bəzi dəstəsinin müxtəlif istiqamətlərə dağılması ilə sona yetdi. Quddus Barfüruşa qaçdı, Qürrətül-Eyn isə Bəhaullahın müşayiəti ilə onun vətəni Nura tərəf getdilər. Ancaq Molla Hüseyn və onun yoldaşları Mazandarana yürüşü başa çatdırmalı oldular.

Bədəştdən sonra Qürrətül-Eyn 1848-ci ilin sonu və 1850-ci ilin əvvəlləri arasında Mazandaranda gəzib dolaşdı. 1848-ci ilin sentyabrında orucluq vaxtı qısa bir müddətdə o Barfüruşda oldu, babilərə rəğbət bəsləyən Molla Məhəmməd Həməzə Şəriətmədarın evində qaldı və hətta onun camaatına moizə də oxudu.¹⁷⁶ Sonralar, çox güman ki, babilər dəstəsinin gəlişindən əvvəl o, Nur bölgəsinə gedib gözə dəymədi, kənddən kəndə gedərək gizli yaşadı. Bir ilə yaxın o, Amulun cənubunda Vəz kəndinin ətrafındakı fermada sığınacaq tapdı, burada Ağə Nəsrullah Gilardinin qonağı olaraq qaldı.¹⁷⁷ O, ümid edirdi ki, son nəticədə Təbərsidəki babilərə qoşulacaq,¹⁷⁸ lakin onun gizləndiyi yer hökumət casusları tərəfindən müəyyən edildi və əmisini öldürməkdə əlinin olması ittihamı ilə həbs edildi. Deyilənə görə, o artıq Mirzə Tağı Xan Əmir Kəbirin hökuməti tərəfindən axtarılan bəzi üsyançısı kimi siyahıya düşmüşdü.¹⁷⁹ O, 1850-ci ilin yanvarında Tehrana gətirildi və Əmir Kəbirlə müsahibədən və qısa bir müddət gənc Nəsrəddin şahın¹⁸¹ hüzurunda olduqdan sonra, Tehranın baş polisi Mahmud Xan Kələntərin evinin yuxarı mərtəbəsində omrünün qalan hissəsini dustaqlığa məhkum edildi.

Hətta Kələntərin evində saxlanılarkən belə, Qürrətül-Eyn Tehran babiləri ilə əlaqəni kəsmədi və paytaxtın qadınları arasında dinə yeni insanlar gətirməkdə davam etdi.¹⁸² Ərzaq bükmək üçün istifadə edilən kağızın üzərində Qəzvin dialektində, süpürgə qanadından düzəldilmiş qələmlə və yaşıl otlardan hazırlanmış şirədən düzəldilmiş mürəkkəblə yazaraq vasitəçilərlə evdən bayıra

gizli məlumatlar ötürürdü. 1852-ci ilin sonlarında şahın həyatına babilərin uğursuz sui-qəsd cəhdindən sonra nəhayətdə, onun taleyi barədə qərar verildi. İlk öncə onu iki müctəhid, Molla Əli Xani və Molla Məhəmməd Əndərmani istintaqa çəkildilər.¹⁸⁴ Kafir qadınların edamı barədə dini qadağa əsasında həllini tapa bilməyən məsələ 1852-ci ilin sentyabrında, nəhayət ki, həll oldu, müctəhidlər, açıqca, hökumətin isətinə uyğun olaraq ölüm hökmü çıxardılar.¹⁸⁵ Bütün istintaq boyu peşman olmadığını bildirərək Qürrətül-Eyn dinindən imtina etmək əvəzində ona göstəriləcək əvədən imtina etdi. Bundan qısa bir zaman sonra onu gecə yarısı İlhani bağına gətirdilər və onu orada sərxoş gözətçiyə boğdurdular. Onun bədənini bağın arxa tərəfində çox da dərin olmayan bir quyuya atdılar.

Qürrətül-Eynin fikirləri və hərəkətləri hərəkətin müstəqilliyi istiqamətində və İslamın hakim normalarından ayrılmaqda çox həlledici oldu. Bu mənada o, Babın özü ilə bir cərgədə dayanır, hətta üstünlük təşkil edən nəzmin rədd edilməsinə nail olmaqda bəzən onun özündən və digər aparıcı babilərdən də qətiyyətli görünür. Din xadimi ailəsindən gəlsə də, öz ailə üzvlərinin dərin ehtiram göstərdiyi ənənələrə qarşı çıxdı. Son dərəcə maraqlı olan cəhət messiya (xilaskara inam) ənənəsinin necə davam etməsi idi - əsas etibarilə də onun şiə baxışının tam transformasiyasına gətirib çıxarmış şeyxi məktəbi vasitəsilə. O, bəlkə də, özünün də dediyi kimi, “bəla məftunu” (şifteyi –bəla) olan ruhun mücəssməsi idi.¹⁸⁷ Belə bir baxış ancaq, “hikmətin dəlili” və “bəsirət səyi” tarixi bir dərk etmədə zirvəyə çatmalı olan messiya mədəniyyətində bir mənə daşıyır. Hərçənd kimsə Braunla qismən razılaşar ki, Babi düşüncəsi mahiyyətcə şiə dünyagörüşü idi və babi tarixi ideallaşdırılmış şiə keçmişinin yenidən tarix səhnəsinə qayıdışı idi,¹⁸⁸ amma bu əzab və şəhadətlə bu qədər dərindən bağlı olmağın mərkəzində dinamik bir gələcəyin toxumu gizlənir; bu, “zaman dövriyyəsi progressivdir” kimi Babi prinsipində çox yaxşı

oturdulmuş bir daxili impulsdur. Qürrətül-Eynin islam şəriətini tərk etməsi belə bir fərziyyənin qəbul edilməsinin məntiqi nəticəsi idi. Onun fikrincə, tanıma bir insani məsuliyyətdir ki, hərəkətdə gerçəkləşməlidir. Teoloji əsaslandırılması nə olursa olsun, namazın aradan qaldırılması dua ilə xilas olma anlayışından ayrılmanın rəmzi bir ifadəsi idi. Bunun yerinə, hərəkət “sözün çatdırılması” kimi və son nəticədə Babi zühur dövrünün bərqərar olması kimi şərh edilməli idi. Artan təzyiq digər babilər kimi, Qürrətül-Eynə qılinc işlətməyin qaçılmaz olduğunu sübut edəndə, şəhidlik imanının son gerçəkləşmə vasitəsi oldu.

Qürrətül-Eyn sonrakı nəsillər tərəfindən qadın haqlarının müdafiəçisi kimi təsvir edilir. Lakin onun yazılarında o, öz cəmiyyətində qadınların vəziyyətinə heç bir birbaşa istinad vermir. Bunun ehtimalı mümkün deyil ki, o, müasir Avropada olan sufrajist hərəkətindən və ya digər meyllərdən xəbərdar idi. Doğrudan da, onun bütün dünyagörüşü qadınların emansipasiyası barədə İranda konstitusiyalı inqilabdan sonra ilk dəfə meydana çıxan qərb anlayışından fundamental surətdə fərqlənirdi. Onun dünyaya baxışı və motivasiyası ilk növbədə dini idi və belə də qalmışdır. Lakin qaçılmaz olaraq, qeyri-ənənəvi idealları olan çox yüksək diapazonla malik bir bəli lideri olmaqla, Qürrətül-Eyn nəinki “əlan edilməmiş kafir” kimi deyil, həm də “qiyamçı qadın” kimi ikili qeyri-əlvərişli şərtlərə və məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır. Həm dini təsisatlar, həm də sosial normalar qadınların tabeçiliyini ciddi və qısqanlıqla riayət edilən qaydalarla qoruyurdu və qaydaların pozulması ağır cəza demək idi. Qürrətül-Eyn üçün öz qeyri-əlvərişli vəziyyətindən agah olmamaq və hətta bundan da ötəsi, buna reaksiya göstərməmək mümkünsüz idi. Həm ailə həyatındakı xəyal qırılıqları, həm də bəli fəaliyyətinə görə təqib olunması – bunların hər ikisi onun dini paradigmaya çevirdiyi arzuları üçün impuls kimi çıxış etdi - bunu o “başlıca həqiqət vəziyyəti” adlandırırdı. Rəmzi olaraq Fatimənin rolunu götürərək, o gələcək

üçün qadın modelini öngördü- “başlıca həqiqət”, bunu o belə adlandırır – bu model İslam, xüsusilə də şiə islam ənənəsində Peyğəmbərin qızı, Əlinin arvadı, Həsən və Hüseyinin anası kimi Fatiməyə verilən roldan əsaslı surətdə fərqlənirdi. Fatimənin bu rolu onu nəsil, evlilik və analıq məhəbbəti cəhətindən müqəddəsləşdirirdi. Qürrətül-Eynin Fatiməsi isə müstəqil iradə və hərəkətə malik Fatimə idi. Onun Atabatda, sonra isə Bədəştdə üzərinə götürdüyü liderlik bu paradigmanın gerçəkləşməsi idi.

Geriye baxdıqda, Qürrətül-Eynin də, çox güman ki, bir nümunə kimi baxdığı IX əsrdə yaşamış Bəsrəli Rəbiə Əl-Ədəviyə qədər qeyri-ortodoks bütün hərəkətlər baxışa və isetdada malik qadınlar üçün çox vaxt bir ideya qaynağı idi. Lakin bu assosiasiya sadəcə sosio-dini nizamdan xəyal qırıqlığına uğramağın özünü ifadə etməsi üçün bir çıxış yeri kimi izah edilməməlidir. Qürrətül-Eynin dini inancları, demək olar ki, onun qadın şüurundan (idrakından) ayrılmaz idi. İstər kişi, istərsə də qadınlar üçün yeganə çıxış yolunu o keçmişlə birdəfəlik qurtarmaqda və ilk addım kimi, bilərəkdən dini normaların pozulmasında görürdü. Onu bab radikalizminin önündə və progressiv vəhy anlayışının müdafiəçisi kimi görmək tam məntiqidir. Digər tərəfdən isə onun Əbədiyaşarın Hərfi məqamına yüksəldilməsi Bütün Varlıqların ideal Babi nizamının birici vahidində kişilərlə bərabər olmasının etiraf olunması idi.

Qeydlər

Abbas Amanat. Dirilmə və Canlanma: İranda Babi hərəkətinin təşəkkül tapması. 1844-1850 (Ithaca: Cornell University Press, 1989), 7-ci fəsil.

1. Nəbil`i-Əzəmə görə, adı həm də Zəkiyyə idi. Dan yerinin şəfəqləri. İngilis dilində, (Wilmette Publishing Committee, 1932) səh. 628. Mirzə Məhəmməd Tağı Sepehr, Nasix əl-Təvarix: Salatını-Qacar. Məhəmməd Bağır Behbudinin redaktəsi ilə. (Tehran: İntişarat`i Kitabfuruşi, 1385/1965). 3-cü cild, səh.220, onun adlarını dəqiq verməyib.

2. Nisbətən böyük sayda qısa bioqrafiyaların və digər ikincili mənbələrin olmasına baxmayaraq, Qürrətül-Eynin həyatından bəhs edən yaxud onun ideyaları və yeri barədə anlızlardan ibarət az sayda tədqiqat əsərləri var. Demək olar, Babi hərəkətinin bütün hekayələri onun haqqında yaygın məlumatlar verir; bəzən də bir tam bölmədə ondan bəhs edir. Şeyx Sultan Kərbəlayinin 1847-ci ildə yazılmış “Məktub”unda, Mirzə Əsədullah Fazili Mazandarənin Tarixi-Zühuri Həqq-ində (Tehran: 1944) 3-cü cild, səh. 245-59 və Hacı Mirzə Cani, Kitab`i- Nüqtətül-Kaf, Babilərin erkən tarixində (E. Braunun redaktəsi ilə (Leyden: E.J.Brill, London, Luzac, 1910) ən erkən, lakin heç də hərtərəfli olmayan mənbələrdir. Sepehr, Nasix əl-Təvarix, 3-cü cild, və Riza Quli Xan Hidayət, Raudat əl-Səfayi Nasiri 3-cü nəşr; (tehran 1338-1339/1959-60), Cild 10 - bu kitab həmişəki qərəz və qeyri-dəqiqliklə doludur, hərçənd qiymətli məqamlar da vardır. Aleksandr Kazım Bəy, “bab et les babis, ou Soulevement politique et religieux, de 1845 a 1853,” Journal Asiatique (Paris) Cild. 7 (1866) səh. 473-76 və Joseph Arhur, comte de Gobineau, Les Religions et les philosophies dans L`Asie Centrale (Paris: Didier, 1866) səh. 167-69, 293-94 və digər istinadlar xeyli dərəcədə Sepehrin Nasix əl-Təvarix-inə əsaslanırlar, amma bir neçə yeni faktdan daha çox, erkən 1860-ci illərdə dolaşan mif və uydurmalar verirlər. Sonralar Babi, Bəhai mənbələri, Şeyx Kazım ibn Şeyx Məhəmməd Qəzvini, Səməndər, “Tarix`i Səməndər”, Əbd əl- Əli Ala`i, Tarix`i Səməndər və Mühləqqat (Tehran: [Tehran Publishing Committee], 131 Bədi/1975); Ağə Məhəmməd Mustafə ibn Şeyx Məhəmməd Çibl əl-Bağdadi. “ər-Risalə əl-Əmiriyyə (Qahirə: Mətbə`ət as-Səada, 1338/1919); Nəbil`i Əzəm, Dan yerinin Şəfəqləri; Mirzə Hüseyin Həmədani, Tarixi Cədid, yaxud Mirzə Əli Məhəmməd Babın Yeni Tarixi, E. Braunun tərcüməsində (Kembridge, the University Press, 1893) və Əbdül-Bəha, Təzkirət əl-vəfa`fi tərcümati həyati qudamai l`əhibba (Hayfa, Abbasiyyə Press, 1342/1924) səh. 291-330, bir neçə onillik sonralara qədər qeydə alınmamış hekayələri təqdim edir. Molla Cəfər Qəzvininin tarixi məlumatı (A. A`lai, Tarixi Səməndər və Mühləqqat, səh. 446-500) və əl-Qatil əl-Kərbəlayinin “Risalə”si (Fazil Mazandarani, Tarixi Zühuri Həqq, əlavə 2, səh 502-32) təəccüblü olsa da, bu barədə susur. Mirzə Əbül Fəzl Gülpəyqani və Seyid Mehdi Gülpəyqani, Kəşf əl-Ğita an Niyal əl-Əda (Daşkənt: 1919-?) səh. 92-111; Hacı Məhəmməd İbn Əbd əl-Baqi Muin əl-Səltənə Təbrizi, Tarix`i Əmr`i Bəha, (Tehran: İran Milli Bahai Arxivi Kitabxana fotostat nəşri; Əbdül-Hüseyn “Əvarə” Əyati, Əl-Kəvakibud – Duriyyə fi Məatiril əl-Bəhaiyyə (Qahirə: Mətbəəət əs-Səda, 1342/19239; və Fazil Mazandarani, Tarixi Zühuri Həqq əvvəlki hekayələrə bir neçə

detal əlavə edir. A. L. M. Nikolas, Seyyed Ali Mohammed, dit le Bab: historie (Paris: Dujarric, 1905), bu, ehtimal ki, şifahi məlumatlara əsaslanır; (Bəzən Qəzvini Səməndərlə çox oxşar olaraq), tamamlanmış sayılmaqdan çox uzaq olaraq avropa dilində ən tam məlumatdır. Bəzi yeni detallar da Braun Əbdül-Bəhaya göndərdiyi qeydlərində onun tərəfindən əlavə edilmişdir: *A Traveller's Narrative: Babın tarixini işıqlandırmaq üçün yazıl-maqla, orijinal fars dilində redaktə edilmiş və Braunun giriş sözü və izahlı qeydləri ilə ingilis dilinə çevrilmişdir* (Kembric: The University Press, 1891). Bir neçə qısa əsər və şeirlər anonim Babi-Əzəli tərəfindən çap edilmişdi: Dövrünün dahisi Qürrətül-Eynin şəhadətinin yüz illiyinə (Tehran: 1949); və Tahirə: Husam Nuqabai tərəfindən yazılmış: Tahirə: Qürrətül-Eyn, (Tehran: Bahai Publishing Commitee), 128 Bədi/1972, əsas etibarilə əvvəlki hekayələr toplusudur. Marta Rutun (Martha Root) Tahirə, Pak (Karaçi: Root), 1938, 2-ci nəşr, Los Anseles: Kəlimat Press, 1981 – bu qısa populyar bir materialdır. Denis M. MacEoin, “Şeyxizmdən Babizmə: Şiə İslamında Xarizmatik Canlanma, Ph. D. dissertasiyası, Kembric Universiteti, 1979, xüsusən, 6-cı fəsil, səh. 194-96, bu, Atabatda Şeyxi icmasının inkişafı ilə bağlı onun rolundan bəhs edir. Moojan Momen, Babi və Bəhai dinləri, 1844-1944: Bəzi müasir qərb mülahizələri (Oksford: George Ronald, 1981) bir neçə az tanınan Avropa şərhçilərini təqdim edir. Ali al-Wardi: Lamahat İctimaiyyə min Tarix əl-İraq əl-Hadit (Bağdad: Mətabət əl-İrşad, 1971). Cild 2, səh.159-90, bu, Qürrətül-Eynin həyatı haqqında ərəb dilində ən müfəssəl şərhdir. Burada İraq dövrü barədə hələ tanınmamış iki əl yazısına əsaslanan təzə təfərrüatlar var: biri Molla Məhəmməd Saleh Baraqaninin törəməsi, Əbdül-Salihi tərəfindən Qürrətül-Eyn, əla Həqiqətə və Vaqiha adlı adlı, digər isə Molla Əhməd Hisari Xorasaniyə məxsus Aqaid əl-Şeyxiyyə adlanır. Sonralar 1974-cü ildə, Məhəmməd Əli Malik Xösrəvinin Tarix-i Şühədayi Əmr kitabında yeni məlumatlar üzə çıxdı (Tehran 1974, cild 3. Aradabir Babın yazıları və Qürrətül-Eynin özünün yazıları da tarixi hadisələr istinadlar verir. Bəzi Avropa mülahizələri, məsələn, Jakob Eduard Polak, Persien: das Land un Seine Beüöhner (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1865) və digər əsərlər Qürrətül-Eynə qısa işarələr vurur. Qürrətül-Eynin həyatı Avropa yazarları üçün ilham mənbəyi olmuşdu, xüsusilə, onda qadınların emansipasiyasının qəhrəmanını görənlər: İzabella Qrinevskayanın rusca pyesi: Bab: Dramaticheskaya poema is istorii Persii (St. Peterburg: Tvorchesto Xudojestvennoy pechati, 1903) buna bir misaldır. (Bax: Tahirə Rusiya səhnəsində, Yan Teofil Jasion, bu cildə, səh. 273).

3. Mirzə Məhəmməd ibn Süleyman Tunkabuni, Hadha Kitab Qisas əl-Üləma

(Tehran: Həbib Ullah Ustad əl-Mahir Mirzə, 1304/1886) səh. 19, 91; Məhəmməd Muşin Ağə Buzurq Tehrani, Tabaqat Ələm əl Şiə, (ən Nəcəf: Əl-Mətabah əl Elmiyyə, 1373-1388/1954-1968) Cild 2, 1-ci hissə, səh. 226-28, 660-61.

4. Onun əsərlərinin siyahısı üçün bax: Ağə Buzurq əl-Tehrani, Tabaqat Ələm əl Şiə, cild 2. 2-ci hissə, səh. 660-61. Habelə, Məhəmməd Muşin Ağə Buzurq əl-Tehrani, əl-Dharia ilə Tasanif al-Shiah (Əl-Nəcəf: Mətbəət əl-Ğərri; Tehran: Danişgah 1335-1398/1916-1978). Cild 16, səh. 71.
5. Tunkabuni, Hadha Kitab Qisas əl-Üləma, səh. 91.
6. Qobinonun (Gobineau, Les Religions, səh. 167), Molla Məhəmməd Tağıya “Tradioniste femoux dans toute la Perse” kimi istinadı onun hədislər üzrə (əxbər) bacarığına şərh kimi izah edilə bilər, əxbəri məktəbinin ardıcılı kimi deyil, necə ki bütün dəlillər əksini sübut edir: O, məşhur üsuli Seyid Əli Tabatabainin yanında oxumuşdu, (Tunkabuni, Hadha Kitab Qisas əl-Üləma, səh. 19). Onun tərcümeyi-halı üçün bax: Tunkabuni, Hadha Kitab Qisas əl-Üləma, səh. 19-44; Ağə Buzurq Tehrani, Tabaqat Ələm əl Şiə, cild 1, 1-ci hissə, səh. 226-228. Və Məhəmməd Əli Müəllim Həbibabadi, Makarim əl-əsar dar əhvali rijali dövreyi Qacar (İsfahan: Nəfaisi Məxtutat, 1377-1396/1958-1976) cild 5, səh. 1707-1716 və qeydlər.
7. Onun həm nəsr, həm də nəzm əsərləri üçün bax: Münzəvi in Əbül-Qasim ibn Zeyn əl-abidin İbrahimi Kirmani [Sarka Ağə] Fihristi Şeyxi Əcəlli Aihad Mərhumu Şeyx Əhməd Əhsai və Sairi Məşəyix-i İza, 3-cü nəşr, (Kirman), cild 2, səh. 951, 1341, 1389 və 1396. Ağə Buzurq Tehrani, əl-Dhəriyyə, cild 9, səh. 317. Onun tərcümeyi-halı Müəllim Həbibabadinin yazısında var; Makarim əl-əsar dar əhvali rijali dövreyi Qacar, cild 5, səh. 1707-1716, Məhəmməd Əli Müdərriş, Reyhanat əl-Ədəb (Tehran: Çapxanay-i-Sədi, 1326-1333/1947-1954) cild 1, səh. 153.
8. Nocolas, Seyyed Ali Mohammed, p. 273
9. Sepehr, Nasix əl-Təvarix, cild 3, səh. 219.
10. Əbdül-Bəha, Təzkirət əl-vəfa fi tərcümati həyatı qudamai l'əhibba, səh. 291, Hacı Mirzə Cani, Kitab-i Nuqtatu'l-Kaf, səh. 142.
11. Əbdül-Bəha, Təzkirət əl-vəfa fi tərcümati həyatı qudamai l'əhibba, səh. 291-92.
12. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 153, (Salihidən istinad, Qürrətül-Eyn, əla Həqiqətə və Vaqiha)
13. Hər iki oğul sonralar müctəhid oldular; İsmayıl isə imam-cümə kimi atasının xələfi oldu. Onların hekayəti barədə bax: Ağə Buzurq Tehrani, Tabaqat Ələm əl-Şiə, cild 1, səh. 23, 164, üçüncü uşaq, İshaq, 1841-ci ildə Qəzvinə doğuldu (Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 153)

- 14.Əbdül-Bəha, *Təzkirət əl-vəfa'fi tərcümati həyatı qudamai l'əhibba*, səh. 292.
- 15.Əl-Vərdi, *Lamahat*, cild 2, səh.153-154
- 16.Əbdül-Bəha, *Təzkirət əl-vəfa'fi tərcümati həyatı qudamai l'əhibba*, səh. 292 və Muini əl-Səltənə, *Tarix'i Əmr'i-Bəha*, səh. 2
- 17.Nəbil'i-Əzəm, *DanYerinin Şəfəqləri*, səh. 83, Əlusi (aşağıda bax, bu fəsil).
Ya qurrat al-ayni və ruh əl fyadi əslən qurrat a'yun –dandır (Həqiqi möminlərə səmavi mükafat, *Quran* 32:17 və 25:74). Qurrat'al-ayn ümumi ərəb terminidir ki, dini müəllimlər sevimli tələbələrində bu cür əzizləyici adlar verirdilər.
- 18.Qəzvini, *Səməndər*, səh. 345.
- 19.On doqquzuncu əsrin digər qadın müctəhidləri üçün bax, MacEoin, "Şeyxizmədən Babizmə", səh. 194. Qadınlara Şeyxi baxışı, bax, Arthur comte de Gobineau, *Trois ans en Asie*, 15 Ed. (Paris: B. Grasset, 1922, cild 2) səh. 49.
- 20.Aşağıda bax, bu fəsil
- 21.Qəzvini, *Səməndər*, səh.344.
- 22.Çox güman ki, həm də yeznəsi Molla Məhəmməd Əli Qəzvini də onu müşayiət etmişdi (Fazil Mazandarani, *Tarixi-Zühuru'l-Həqq*, səh. 313)
- 23.Əbdül-Bəha, *Təzkirət əl-vəfa'fi tərcümati həyatı qudamai l'əhibba*, səh. 295, "doğru bir yuxu"dan danışır ki, bab öz missiyasını elan etməzdən öncə Qürrətül-Eyn onu ziyarət etmişdi. İntuitiv yuxuların messiya Zühurun gözləntisini qeyd etmək yaxud iddiaçının kimliyinə işarə etməkdə istifadə edilmə yollarına aid başqa bir misaldır.
- 24.Fazil Mazandarani, *Tarixi-Zühuru'l-Həqq*, əlavə 1, səh. 499-500.
- 25.Əbdül-Bəha, *Təzkirət əl-vəfa'fi tərcümati həyatı qudamai l'əhibba*, səh. 294, burada onun gəlişi Rəştinin ölümündən on gün sonraya qeyd edilir.
- 26.Mu'in Əl-Səltənə, *Tarix'i-Əmr'i-Bəha*, səh.46, mənbəyi qeyd edilmədən.
- 27.Qəzvini, *Səməndər*, səh.346. cf. Səh.78; "Avarə" Əyati, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 61.
- 28.Hacı Mirzə Cani, *Kitab'i-Nüqtat-ul-Kaf*, səh.140;
- 29.Mu'in Əl-Səltənə, *Tarix'i-Əmr'i-Bəha*, səh.3
- 30.Şeyx Sultan Kərbəlayi, *Məktub*, Fazi Mazandarəninin *Tarixi-Zühuru'l-Həqq*-ində, cild. 3. Səh. 246
- 31.Aşağıda bax, bu fəsil, detallar
- 32.Əl-Vərdi, *Lamahat*, cild 2, səh. 156-157.
- 33.Hacı Mirzə Cani, *Kitab'i-Nüqtat-ul-Kaf*, səh.140; *Avarə Əyati*, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 61.
- 34.Əl-Vərdi, *Lamahat*, cild 2, səh. 155-156
- 35.Bundan əlavə, Rəştinin 1846-cı ilin əvvəllərində Qürrətül-Eynin tərəfdarı

olan dul qalmış xanımının ölümü Molla Əhməd Hisariyə yeni bəhanələr verdi ki, Qürrətül-Eynin kənarlaşdırılması üçün təzyiq göstərsin və Divan üzərində nəzarəti özünə qaytarsın. Nəbil'i-Əzəm, Dan yerinin şəfəqləri, səh. 270" sf. Kərbəlayi, *Məktub*, Fazi Mazandarəninin *Tarixi-Zühuru'l-Həqq*-ində, cild. 3. Səh. 252, burada Molla Əhməd'in "tör-töküntü" və "gədə-güdə"lərlə əməkdaşlıq etdiyini nəzərdə tutur.

- 36.Orada.
- 37.Orada Kazımeyn sakini bir nəfərin danışığından.
- 38.Fazil Mazandarani, *Tarix'i-Zühuru'l-Həqq*, cild 3, səh. 314; cf. Gobineau. *Les Religions*, səh.167.
- 39.Əbdül-Bəha, *Təzkirət əl-vəfa*, səh.295.
- 40."Avarə" Əyati, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 61.
- 41.Onun yazdığı traktatlar, esselər, məktublar, şeirlər və dualar ya müəyyən olunmamış qalır, ya da məhv olub. Onun çap olunmuş əsərlərindən, Molla Cavad Vəliyanıya cavab olaraq fars dilində yazdığı *Risalədən* (1261/1845) başqa, (Qürrətül-Eyn, *Risalə*, Mirzə Fazi Mazandarani, *Tarix'i-Zühur'l-Həqq*, cild 3, 1944, əlavə 1, səh. 482-501), Mirzə Fazi Mazandarani, *Tarix'i-Zühur'l-Həqq* nəslrlə digər altı əsəri verir: Molla Hüseynə məktub, (ərəb dilində, səh. 334-338); Babilərə və ümumi camaata ünvanlanmış 1847-ci ildə yazılmış iki çıxış (səh. 338-365); Əlusiyə yazılmış məktub (səh. 256-359); Babın müdafiəsinə həsr olunmuş traktat (səh.359-362); və İsfahan babilərinə ünvanlanmış iki məktub (səh. 362-366). Yüzilliyin cildi: *Tahirə Qürrətül-Eyn*, *Bi-yad-i-Sadumin Sali'i-Şəhadətəi Qürrətül-Eyn Nabiğih Dövrən*: *Tahirih Centennial Volume* (Iran: [s.n.],1949) səh. 36-52, fars dilində altı yeni dua və məktub buraxmışdır. Mirzə Əbül-Fəzl Günpeyqani, *Kəşf əl-Ğita`ən Hiyal əl-Ədə* (Daşkənd: [s.n.], [1919?]) əlavə 2, səh. 1-21, ərəb dilində digər bir traktat əlavə olunmuşdur; *Avarə Hiyati*, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild. 1, səh. 323-327, başqa bir bəraətin bir hissəsi verilmişdir. Braun Şeyx Əli Əzimə ünvanlanmış məktubun mətnini və tərcüməsini vermişdir – Mirzə Hüseyn Həmədəni, *Tarixi Cədid*, əlavə 4, səh. 434-441, və faydalı qeydlər əlavə etmişdir. Poeziyasından bəzi nümunələr habelə, müxtəlif mənbələrdə verilmişdir. Bəzi parçaların mötəbərliyi haqqında müəyyən qədər qeyri-müəyyənlik vardır, çünki onun şeirlərinin bəzilərinin üslubu Hatif İsfahaninin və Söhbət Larinin şeirlərinə bənzəyir. Fazil Mazandarani *Tarix'i-Zühur'l-Həqq*-də yeddi şeir verir (366-69), Yüzilliyə həsr olunmuş cildə isə daha səkkiz şeir əlavə edir (səh. 25-35). Edvard Braun Babi dinin öyrənilməsi üçün materiallarda (Cambridge: The University Press, 1918) üç məşhur şerin mətnin və tərcüməsini verir. Neməttullah Dukai Baydai Təzkireyi Şüərayi Qərni Əvvəli Bəhai

- (Tehran: Bahai Publishing Trust), 121-126 B.E. 1965-1979), cild 3, səh. 107-32, onun üslubunun analizini verir və bəzi yeni şeirləri təqdim edir. İran Milli Bəhai Arxiv Kitabxanasında iki əl yazısı daha artıq traktat və şeirləri saxlanılır.
42. Qürrətül-Eyn, Risalə, Mirzə Əbül-Fəzl Mazandarani, Tarix`i-Zühur`l-Həqq, cild 3, əlavə, 1, səh. 488.
43. Orada
44. Orada, səh. 493
45. Orada, səh. 486-87
46. Orada, səh. 488
47. Orada, səh. 490-91
48. Orada, səh. 491
49. Orada,
50. Orada,
51. Orada, səh. 494
52. Bab, Kitab`i-Bayan`i-Farsi, (Tehran: [s.n., n.d.] VI/2 səh.30-32
53. Hacı Mirzə Cəni, Kitab`i-Nüqtat`ul-Kaf, səh.140-41.
54. Orada, səh.140
55. Bağdadi, Risalə, səh.109. Müəllif göstərir ki, Qürrətül-Eyn “inananların yığılmasında çadrasız göründü, lakin inanmayanların yığılmasında pərdənin arxasından danışdı.”
56. Əl-Vərdi, Lamahat, cild. 2, səh. 162; cf. Qəzvini, Səməndər, səh.81, onları “qadın yoldaşlar adlandırır.
57. Təfərrüatlar üçün bax, Amanat, Dirilmə və Canlanma, bölmə 8.
58. Həsən Fuad Buşrui, Mənazir`i-Tarixey`i-Nihzat`i-Əmri- Bəhai dər Xorasan (Tehran: İran Milli Bəhai Arxivi rezoqraf çapı, n.d.) səh. 23; cf. Əbdül-Bəha, Təzkirət əl-vəfa`
59. Nəbil`i-Əzəm, Dan Yerinin Şəfəqləri, səh. 270-72.
60. Qəzvini, Səməndər, səh.358. Habelə, Qənithə kimi də tanınırdı., Hacı Mirzə Cəni, Kitab`i-Nüqtat`ul-Kaf, səh.141.
61. Bax, Amanat, bölmə 8. Qürrətül-Eynə xüsusi tərəfkeşlik edən digər Qəzvinli bəhi qadınlardan Kərbəlayi Lütfuli Həllacın bacısı, Molla Vəliullah Qəzvinin həyat yoldaşı, və İbn Əbharın anası vardı. (Qəzvini, Səməndər, səh.370. Elə həmin mənbə bunu da deyir ki, hətta 1844-cü ildən əvvəl, Qürrətül-Eyn Qəzvinin qadınları arasında yaxşı tanınırdı və tacirlərin, sənətkarların və əsirlərin qadın qohumları ona “ananın qızı və xanım” kimi müraciət edirdilər. (Qəzvini, Səməndər, səh.73-345).
62. Avarə Əyati, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 117; cf. Əbdül-Həmid İşraq Xavəri, Tarix`i-Əmriy`i-Həmədan (Tehran: İran Milli Bəhai Arxivi rezo-

- qraf çapı, n.d.) səh. 2-4; və Əbül-Fəzl Gülpeqani, Kəşfi əl-Ğita, səh. 105. Onun təfərrüatları və bəzi misallar Əhməd Mirzə Əzud əl-Dövlənin Tarix`i-Azudi-sində verilir (Tehran: [s.n.] 1355 Sh./1976) səh. 14-16.
63. Avarə Əyati, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 117;
64. Dukai Baydai Təzkireyi Şüərayi Qərni Əvvəli Bəhai, səh. 167-202, onun həyat hekayəsini və onun məsnəvisindən müəyyən hissələri verir. Ağaxanın evindəki qadınlar da Qürrətül-Eyn qısa müddətdə Nur`inin evində Tehrandə qalanda təsirlənmişdilər (1848) (Muin`l-Səltənə Təbrizi, səh.10; Polak, cild 1, səh.242 (Şəhrbanuya təsiri, Nur ölgəsində Dizvada olan bir qadın, bax, Malik Xosravi, Tarixi Şühəday`i Əmr, cild.3, səh.205.
65. Əl-Vərdi, Lamahat, Cild. 2, səh.15.
66. Qəzvini, Səməndər, səh. 78, 346-47.
67. Fazil Mazandarani, Tarix`i-Zühuru`l-Həqq, səh.337-38. Onun aşağıdakı bölməsinə baxın, Onun Qəzvində dinə ilk iman gətirməsi. Habelə bax, MacEoin, Şeyxizmdən Babizmə qədər, səh. 199-200.
68. Hisarinin sonrakı karyerası üçün baxın, Amanat, Bölmə 6
69. Kərbəlayi, Məktub, Fazil Mazandarənin Tarix`i-Zühuru`l-Həqq-ində, səh. 245, 253, 256.
70. Orada, səh.246
71. Qismən Əl-Vərdidə iqtibas edilmişdir, Lamahat, cild 2, səh. 159-63.
72. Kərbəlayi, Məktub, Fazil Mazandarənin Tarix`i-Zühuru`l-Həqq, səh. 146-47, cf. Əl-Vərdi, Lamahat, cild. 2, səh.160, Hisaridən, Aqaid
73. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 161, Hisari istinad edir; Əqaid, cf. Kərbəlayi, Məktub, Fazil Mazandarənin Tarix`i-Zühuru`l-Həqq-ində, səh. 256-57.
74. Kərbəlayi, Məktub, Fazil Mazandarənin Tarix`i-Zühuru`l-Həqq, səh.245-59.
75. Əl Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 161, Hisari istinad edir; Əqaid, cf. Kərbəlayi, Məktub, Fazil Mazandarənin Tarix`i-Zühuru`l-Həqq-ində, səh. 257.
76. Bağdadi, Risalə, səh.109-110.
77. Babın cavabı Makudan 1847-ci ildə gəldi, bu zaman Qürrətül-Eyn, çox güman ki, Atabatda deyildi.
78. Bağdadi. Risalə, səh.110. Qürrətül-Eynin bab tərəfindən mövqeyinin təsdiqlənməsi üçün Fazil Mazandarənidə verilmiş məktubdakı parçalara bax, Tarix`i-Zühuru`l-Həqq, səh. 331-34, burada o, hamı üçün dəlil”(Hüccə əla əl-küll) kimi təriflənmişdir ki, onun əmrləri bütün inananlar üçün mükəlləfiyyətdir.
79. Bağdadi, Risalə, səh. 109-10. Kazımeyni fərariələrindən müəllif altısının adını çəkir.
80. Bab, Təfsir əl-Həmd, (Tehran: 1970). Səh. 127, (İran Milli Bəhai arxivi, Əl

- yazısı kolleksiyası), səh. 69)
81. Fazıl Mazandarəninin Tarix-i Zühuru'l-Həqq, səh. 333, tərcümə - D. MacEoin, Şeyxizmdən Babizmə, səh. 207. Digər parçalar və növbəti müzakirələr üçün əksdir, bax. 206-07.
82. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 161-62, Hisari, Aqa'id
83. Qəzvini, Səməndər, səh. 347; Avarə Həyati, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 62.
84. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 161-62, Hisari, Aqa'id. Bu heç ağla gəlmir ki, Molla Əhməd in bu insidentdə əli olub.
85. Hacı Mirzə Cani, Kitab-i Nüqtat'ul-Kaf, səh. 141. Əbdül-Bəha, Təzkirət əl-vəfa, səh. 296-97.
86. Mirzə Hüseyn Həmədani, Tarixi-Cədid, səh. 272.
87. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 161-62, Hisari, Aqa'id. Hacı Mirzə Cani, Kitab-i Nüqtat'ul-Kaf, səh. 141.
88. Bağdadi bu fikirdədir ki, "onu valinin əmri ilə Bağdada göndərmişdilər," vali yəqin ki, Şeyx Məhəmməd Şiblin müdaxiləsinin nəticəsi olaraq bu qərarı vermişdir (Bağdadi, Risalə, səh. 108)
89. Fazıl Mazandarəninin Tarix-i Zühuru'l-Həqq, səh. 314, Qürrətül-Eynin məktubunun faks ilə atasına göndərdiyi surəti. Qeyr-İməlum səbəblərdən, Mazandarəni, məktubda Qürrətül-Eynin atasına dəfələrlə müraciət olunmasına məhəl qoymayaraq onun əmisi Molla Məhəmməd Tağıni ünvan kimi müəyyən edir.
90. Orada
91. Orada
92. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 171; Nikolas, Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, səh. 274-76.
93. Şibl Bağdadi də üç digər yer verir: biri Qürrətül-Eynin qadın yoldaşları üçün, biri kişilər üçün, biri isə Qürrətül-Eynin təbliği üçün (Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 168; Əbdül-Salihi, Qürrətül-Eyn.)
94. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 168-69.
95. Qəzvini, Səməndər, səh. 347-48.
96. Bağdadi, Risalə, səh. 109; cf. Mirzə Hüseyn Həmədani, Tarixi Cədid, səh. 272.
97. Həm hənəfi, həm də şiə qanununa görə, bir qadın şiəliyə qayıdana qədər dustaq edilməlidir. Bax, H.A.R. Gibb və J.H. Krammer "Mürtəd", Shorter Encyclopedia of İslam (Leiden: E. J. Brill, 1953).
98. Avarə Əyatidə verilmişdir, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, cild 1, səh. 64, qismən, Əbül-Fəzl Gülpəyqani, Kash-əl-Ghita, səh. 94-96, hər ikisində Aluzinin əsərinə açıq işarə edilmir. Lakin bu mümkündür ki, bu məsələ Aluzinin

- tamamlanmamış və çap olunmamış əsərindən - Nəhj əl-Sələmə ilə Məbahitih əl-İmama-dan götürülmüşdür. Bu onun 1854-cü ilə yazılmış son işi (MSNəB 4/678 Bağdad, Avqaf Əmma kitabxanası), harada ki, Möhsün Əbd əl-Həmidə görə, əl-Əlusi Məfəssiran-da (Bağdad: Mətbəə əl-Maarif, 1968) səh. 125, o Şeyxiyyə, Rəştiyyə. Babiyyə və Qürrətiyyəni qərəzsiz müzakirə etmişdir. Əlusinin şərlərinin çox cüzi fərqli versiyası Mahmud Şükri Əlusinin Müxtəsər əl-Tühfat əl-ithna Əshariyyə-sində verilmişdir. (Qahirə: [s.n.] 1953). Bax, əl-Vərdi, Lamahat, cild , səh. 169-70.
99. Bu Lövhün bir hissəsi Cədid əl-İslam-da verilmişdir, Hacı Hüseynqulu, Mina əl-talibin fi əl-Rədd əla əl Firqə al Halika əl-Babiyyə (Bombey: Mətb'i Gulzar Həsəni, 1902) səh. 342-346. Birbaşa istinad Əbül-Fəzl Gülpəyqani, Kəşfi əl-Ghita, səh. 96, Əlusinin evinin xidmətçisindən alınmışdır ki, deyilənə görə Əlusi deyib: Ey Qürrətül-Eyn! Allaha and içirəm ki, mən sən in imanını bölüşürəm. Lakin mən Osman ailəsinin quluncularından ehtiyat edirəm", bu sadəcə şişirtmə kimi qəbul edilməlidir. Ən çoxu, bu Əlusinin onun baxışlarına rəğbətini göstərir.
100. Ancaq Qəzvini Səməndər, səh. 348-49, Hakim Məsih haqqında bəhs edir, bu yəhudi əsilli bir iran babisi olmuşdur, o, Qürrətül-Eyni Bağdadda sünni üləmalarla söhbət edərkən görübmiş.
101. Şeyx Şinab əl-Din Mahmud Əlusi, Ruh əl-Maani fi Təfsir əl-Quran əl-Əzim və 'l-Sab əl-Matani (Misir: [s.n. 1301-1310/1883-1892) Cild 7, səh. 22, 39. Bu əsərdə Əlusinin Qürrətül-Eynlə müzakirələrinə aid digər istinadlar tapmaq olar.
102. Əl-Vərdi, Lamahat, cild 2, səh. 172, Əbbud Salihi, Qürrətül-Eyn-də verilmişdir, səh. 45-47. Həmçinin bax: Səməndər, səh. 349, Nikolas, Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, səh. 274-76 Həmmai və onun xairələrinə istinad üçün.
103. Onu Həmədana, bəzilərinin isə Qəzvinə qədər müşayiət edən bir neçə ərəb və fars mollaları haqqında xəbərlər Bağdadidə verilmişdir: Risalə, səh. 111 və Nəbil'i-Əzəm, Dan yerinin şəfəqləri, səh. 273.
104. Bağdadi, Risalə, səh. 111, 16. Qürrətül-Eynin təbliğinin nəticəsi olaraq, bəzi sakinlər müəyyən müddətdə bəzi qaldılar.
105. Karandın (Qərənd) mübariz ruhlu adamlarının hökumət qüvvələri ilə ardıcıl toqquşmalarını görmək olar. Bir dəfə, 1840-cı ilin əvvəllərində Kirmanşahın hakimi Hacı Şəki xan "pis davranışına, əxlaqsızlığına, çox adam öldürməsinə, bir neçə təzavüza görə," habelə, "din fərqi" görə, iki yüz nəfərlik dəstəsi ilə birlikdə öldürülmüşdü. Hidayət, Raudat Əl-Safayə Nasiri, cild 10, səh. 316.
106. Bağdadi, Risalə, səh. 116

- 107.Orada, səh.111-13
- 108.Muhibb Əli çox güman ki, Bağdaddakı iran csususu vasitəsilə Qürrətül-Eyn haqqında məlumatlandırılmışdı. Onun hekayəsi barədə bax, Amanat, bölmə 5.
- 109.Ağa Buzurq əl-Tehrani, *Tabaqat A`lam əl-Şiyə*, cild. 2, 2-ci hissə, səh.774.
- 110.Bağdadi, *Risalə*, səh.113, *Bu mənbəyə görə, Qürrətül-Eyn 1847-ci ildə öz missiyasının "Vəd olunmuş Qaimin, rəhman rəbbin gəlişini" müjdələmək" məqsədini elan etdi.*
- 111.Orada, s. 114-15.
- 112.Yuxarıda xatırlanan Zibeydə Xanım və Rüstəm Xan Qara-gözlünün xanımı.
- 113.Mehdi Bəmdad, *Şərh-i Hal-i Rical İran dər Qərni 12, 13, 14, Hicri (Tehran: Kitabfuruşi Zəvvar, 1347/1353 Sh. /1968-1974) Cild 1, səh. 473-76.*
- 114.Bir çox İran şəhərləri kimi, Həmədan da təriqət istiqamətlərinə görə bölünmüşdü. Üsulilər hakimiyyətdə olsalar da, şəhər hələ də tənəzzül edən Əxbarilərin dayaq yerlərindən biri hesab olunurdu, Gobineau, *Les Religions et les Philosophies dans L`Asie Centrale*, səh. 30, bunlardan xeyli sayda adam Şeyxizmə döndülər; Əyati Avarə, *Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Maathiril əl-Bəhaiyyə*, cild 1, səh.117. Sufilər, ən çoxu da Nemtullahilər və Xaksars da təmsil olunurdular.
- 115.İşraq Xavəri, *Tarix-i Əmriyi Həmədan*, səh.4; cf. Əyati Avarə, *Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Maathiril əl-Bəhaiyyə*, cild 1, səh. 117-18.
- 116.Bu mülahizələr üçün, digər mənbələrlə yanaşı, bax, Mehdi Dirəxşan, *Buzurgan və Suxansarayan-` Həmədan (Tehran: Nikpu, 1341-42/1963-64) cild 2, səh. 80-81 və qeyd edilmiş mənbələr.*
- 117.İşraq Xavəri. *Tarix-i Əmriyi Həmədan*, səh.4
- 118.Orada, səh.1-4; cf. Əbü'l-Fəzl Gülpeyqani, *Kəşf əl-gjita*, Əli Nağının oğlu Molla Rza Həmədani iktibas edir.
- 119.Bir çox digər son şiə ordenləri kimi, Nemətullahlar üçün, qütb əl-aqtab (qütblər qütbü), Mehdiyəni görəvləndirir.
- 120.Amanata bax, bölmə 2
- 121.Çox güman, Molla Hüseyin Həmədani, *Əbd əl-Səmədin oğlu Ağa Buzurq əl-Tehrani, Tabaqat Əlam əl-Şiyə*, cild 1, 2-ci hissə, səh. 596.
- 122.Mümkündür ki, Seyyid Əbd əl-Səməd Rəzəvi Həmədani (Ağa Buzurq Tehraniyə görə, *Təbəqət Aləm əl-Şiə*, cild 2, hissə 2, 738) Həmədanın qazisi idi, bax, cild, 1, hissə 2. Səh.596.
- 123.Bağdadi, *Risalə*, səh. 117
- 124.İşraq Xavəri, *Tarix-i Əmriyi Həmədan*, səh. 3, Yuhana Hafizinin tarixi traktatına istinad edir. *Qürrətül-Eyni Bağdadda üləmaların yığılmasında görmüş, sonralar babi-bəhai olmuş (Qəzvini, Səməndər,*

- səh.348) Həkim Məsihdən başqa, yuxarıda adı çəkilən İlazar, (laləzar) ən erkən yəhudi bəhai idi. Digər bir yəhudi həkimi, həkim İliya Həmədan debatını öz gözləri ilə görmüşdü. Onun oğlu Həkim T/Rəhim (Rəhənim) aşkar bəhai olmuşdu. Bunan inanmaq çətindir ki, adı yuxarıda çəkilən İlazarla Kantı fars dilinə çevirməkdə Qobinoya kömək edən Molla Laləzar Həmədani eyni adamlardır (Les Religions et les Philosophies dans L`Asie Centrale, səh. 101 və güman ki, Babın ərəb Bəyanını fransız dilinə. (Momen, Babi və bəhai dinləri, səh. 18-19). Qobino Qürrətül-Eynin Həmədana səfəri barədə heç bir işarə vermir. Xorasanda digər erkən yəhudi babilər barədə bax, Amanat, bölmə 8. Qürrətül-Eynin qeyri-müsəlman azlıqlara – yəhudilər və ya əhli-həqq - müraciəti erkən babilərin yeni vəhyi sadəcə şiə və müsəlman məsələsi kimi baxmaq yolunu işıqlandırır.*
- 125.Onu müşayiət edən qadın istisna olmaqla, Bağdadi Qürrətül-Eynlə Qəzvina gedən on iki əsas tərəfdarını sadalayır. Qalan iyirmi neçə nəfərsə Atabata qayıtdılar. Hacı Mîrzə Cani Kitab`i-Nuqtatül-Kaf, bunu dəstəkləyir ki, Qürrətül-Eynin səfərinin son mənzili Tehran olmalı idi, orada o babın Makuda dustaq eidləməsinin nəticələri barədə Məhəmməd şah xəbərdarlıq vermək istəyirdi. Ailənin təzyiqi altında o öz planını ləğv etdi.
- 126.Əbdül-Bəha, *Təzkirət əl-vəfa*, səh.306.
- 127.Braun, *Materials for the Study of the Babi Religion*, səh. 349-51, Braun tərəfindən tərcümə edilmişdir. Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi, *Qurandandır*, 7:171. Qəzvini, *Səməndər*, səh. 349; cf. Nəbil`i-Əzəm, *Dan Yerin Şəfəqləri*, səh. 81-82, bu şeyri Babın öz bəyanını açıq elan etməzdən əvvəlki tarixə aid edir. Məhəmməd Məsum Şirazi Məsum Əli Şah, *Tara`iq əl-Həqaiq (Tehran: Kitabkahanhi-Barani, 1960-1966), cild 3, səh. 318, bunu Qürrətül-Eynin müasiri Söhbət Lariyə aid edir. (d.1251/1835 Şirazda), deyilənə görə o, Babın ailəsi ilə tanış olubmuş. (Husam Nuqabal, Bişarati` Kutub`i Asmani [s.l., s.n., 1970?], səh. 268-270). Lakin şeyrin mistik tonu Qürrətül-Eynin baxışına yad görünür.*
- 128.Bağdadi, *Risalə*, səh. 117. Onlardan biri, çox güman ki, Əbd əl-Vəhhabla eynidir, Nokolas onu Qürrətül-Eynin qardaşı hesab edir. Nokolas, Seyyid Ali Mohammed dit le Bab, səh.273.
129. Fazil Mazandarani, *Tarix-i-Zühuru`l-Həqq*, səh. 304; cf. Molla Cəfər Qəzvini, "Tarix", *Əbd Əl-Əli Əlai, Tarixi Qəzvini Səməndər və Mülhəqqat (Tehran: Bahai Publishing Committee), 131 Bədi, 1975) səh. 495.*
- 130.Hidayət, *Raudat əl-Səfayi Nasiri*, cild 10, səh.345. Səksən üç yaşında

Nəcəfdə.

131. Fazil Mazandarani, *Tarix-i-Zühuru'l-Həqq*, səh. 309-310. Molla Əlinin etiraf şəhadətnaməsini verir ki, burada müəllif şeyxlərə xas olan gizli bir dillə Zikri tanıyır və özünü onun tabeliyində olanların arasında sayır. Sonda o, 1260-cı ilin hadisələrini gözləyən zəiflər üçün tez bir xilas (fərac) arzu edir. Həm Tunkabuni, (*Qisas əl-Üləma*) səh.19) və Qəzvini (*Səməndər*, səh.344) onun şeyxi və bəbi inanclarına işarə edir ki, bu da onun Baba məktubu ilə təsdiq edilir – bu, İran Bəhai Milli Kitabxanası Əlyazma Kolleksiya, cild 98, səh. XXIII, 110-11 verilmişdir. Babın özü onu Babda özünün ardıcılardan biri kimi xatırlayır, “*əl-Səhiyə əl-Rəbiə fi Şərh Duaihi fi Zaman əl-Qeybə*,” *Məcməyi əsari Həzrəti Əla* (Tehran, 1977?) № 13, səh. 150-154. (İran Bəhai Milli Kitabxanası Əlyazma Kolleksiya, cild 60)
132. Hacı Mirzə Cəni, *Kitab-i Nuqtatül-Kəf*, səh. 142; cf. Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 273-76.
133. Qəzvini, “*Tarix*”, səh. 472-74.
134. Onun hekayəsi üçün bax, Qəzvini, *Səməndər*, səh. 15-54.
135. Qəzvinin erkən babiləri üçün, bax, Qəzvini, *Səməndər*, səh. 54-370; Fazil Mazandarani, *Tarix-i-Zühuru'l-Həqq*, səh. 301-91; və Qəzvini, *Tarix*, səh. 447-52, 473-88, 494-98.
136. Bax, *Amanat*, bölmə 8
137. Bağdadi, *Əl-Risələ əl-Əmriyyə*, səh. 118-19.
138. Muin əl-Səltənə Təbrizi, *Taixi-Əmri-Bəhai*, səh. 5-6.
139. Bağdadi, *Əl-Risələ əl-Əmriyyə*, səh. 109. Əl-Vərdi, *Lamahat*, səh. 156.
140. Bax, yuxarıda, bu bölmə. Həmçinin, *Əyati Avarə*, *Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Maathiril əl-Bəhaiyyə*, cild 1, səh. 110.
141. Polak, *Persien*, cild 1, səh. 157.
142. Molla Əhməd Hisarinin və Kərbəladada onun müttəfiqlərinin iftira kampaniyası, *Qürrətül-Eynə qarşı çıxmaqda onun İran və İraqda şeyxi və qeyri-şeyxlərlə yazışmaları Qürrətül-Eynin nüfuzuna təsir gösərmişdi*. Əl-Vərdi, *Lamahat*, cild 2, səh. 160-162, Molla Əhməd Əqaid və Şeyx Sultan Kərbəlayi, *Məktub*, səh. 245-259.
143. *Sepəhr*, *Nasix əl-Təvarix: Qacaryyə*, cild 3, səh. 219.
144. Orada, səh. 200. Qobino ilə bu müzakirələrdə, Qobino yenə, bu dəfə sarkastik tonda, *Qürrətül-Eynin ardıcılıarı ilə bağlı ittihamları təkrar edirdi, o inanırdı ki, onlar onun sadəcə ehtiraslı aşıqləridir*. Qobino, *Les Religionset les Philosophies dans l'Asie Centrale*, səh. 180.
145. Qəzvini, *Səməndər*, səh. 75.
146. Ağə Buzurg Əl-Tehrani, *Təbaqat Aləm əl Şiə*, cild 2, 2-ci hissə, səh. 661.

147. Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 276; cf. Qəzvini, *Səməndər*, səh. 354-56.
148. Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 276
149. Muin əl-Səltənə Təbrizi, *Tarix-i Əmri Bəhai*, səh. 244-46, iki nəfər ortağın adını çəkir: Ağə Məhəmməd Hadi Fərhadi və Seyid Hüseyin Qəzvini, şeyxi. Tunkabuni, *Hədhə Kitab Qisas əl-Üləma*, səh. 57, burada da bir neçə nəfərdən bəhs edir. Qalan bütün mənbələr Mirzə Əbdüllahın şəxsi təşəbbüsündən danışır.
150. Təqiblər barədə Qəzvinidə parlaq hekayələr verilir, *Səməndər*, səh. 21-30 (Mirzə Məhəmməd Qəzvinin tərcüməyi halı altında). Səh. 73-76, 91-100, 354-56. Onun ölümündən sonra, Molla Məhəmməd Tağı şiyə ədəbiyyatında orta əsr iki şiə şəhidindən sonra “üçüncü şəhid” kimi tanınmağa başladı.
151. Qəzvini, *Səməndər*, səh. 357-58; cf. Muin əl-Səltənə Təbrizi, *Tarix-i Əmri Bəhai*, səh. 8-9.
152. Qəzvini, *Səməndər*, səh. 358-59, Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 277-78.
153. Onun tərcüməyi-halı üçün bax, Şərhi Hali Rical İran, cild 4, səh. 336-37.
154. Hacı Mirzə Cəni, *Kitab-i Nuqtatül-Kəf*, səh. 143-44. Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 277-80; Bağdadi, “*ər-Risələ əl-Əmriyyə*”, səh. 120. *Nuqtatül-Kəf*—a əsasən, səh. 143, Tehranın tolerant müctəhidi Molla Mahmud ölüm hökmünü təsdiq etməkdən imtina etdi. Şeyx Saleh üçün. Fazil'i Mazandarani *Tarix-i-Zühuru'l-Həqq-ə* bax, səh. 261. Nəbil'i-əzəmdə *Dan Yerinin Şəfəqlərində* sirli bir işarə vardı ki, *Qürrətül-Eyn Şeyx Salehi elə bolluqla tərif edir ki, çoxları onu məqamca Quddusa bərabər olmasını ağılından keçirirdi.*”
155. Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 281-82. Fərhadilər üçün, *Amanat* bax, bölmə 8.
156. Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 281
157. Qəzvini, *Səməndər*, səh. 111-13, qəzvinidəki dəhşətli edamları gözləri ilə görünlərin hekayələrini verir. Dəyənəklə möhkəm döyüldükdən sonra, yarı yanmış Şeyx Tahiri sürüdüldü; sonra kütlə onu ölənə qədər daşladı. Molla İbrahimi ordan keçən bir bənna balta ilə başından vurdu, sonra onu daşqalaq edib yandırdılar.
158. O, əsilzadə bəbi Riza Xan Sərdarın evində sığınacaq tapdı (Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 366). O, çox güman ki, həmin Mirzə Əsədullahdır ki, 1848-ci ildə Niyala hadisələrində *Qürrətül-Eyni qurtarmışdı*. (Nəbil'i-Əzəm, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, 299). Hacı Mirzə Cəni, *Kitab-i Nuqtatül-Kəf*, səh. 143-189, onun *Təbərsidə* ölümünü

təsdiqləyir. Onun öldürülməsinin təsdiqi üçün bax, Qəzvini, Səməndər, səh. 359-361.

159. Qəzvini, Səməndər, səh. 362. Onun qurtulmasının təfərrüatları üçün bax, Amanat, bölmə 8.
160. Orada, səh. 364-66. Nəbil'i-Əzəm, Dan Yerinin şafəqləri, 286-87; Malik Xusrəvi, Tarixi Şühədayi Əmr, səh. 190-191.
161. Bədəşt Yığıncağı ən çox bəb mənbələri ilə işıqlandırılma da məchulluqlara da bürünmüşdür.; Nəbil'i-Əzəm, Dan Yerinin Şafəqləri, 292-300 və Mirzə Cəni, Kitab'ı Nuqtatül-Kaf, səh. 145-154, hər ikisi Qürrətül-Eynin radikal davranışını izah etmək üçün əhəmiyyətli səylər göstərmişlər. Mirzə Hüseyn Həmədani, Tarixi-Cədid, səh. 281-83; Qobino, Les Religionset les Philosophies dans l'Asie Centrale, səh. 180-84; Nikolas, Seyyed Ali Mohammed , dit le Bab, səh. 277-87, və Ayatı Avarə, Əl-Kəvakibud-Duriyyə, səh. 127-31, başqa mənbələr arasında bizə o qədər də bilik vermir. Hadisələri məntiqi ardıcılıqla düzmək həmişə uğurlu olmur. Fazil'i Mazandarani Tarix'i-Zühuru'l-Həqq, səh. 109-112 bir qədər yeni məlumat verir.
162. Bax, Amanat, bölmə 9.
163. Bədəştdən əvvəl Məshəddəki hadisələr üçün bax, Nəbil'i-Əzəm, Dan Yerinin şafəqləri, səh. 288-92, Seyid Məhəmməd Hüseyn, "Məhcür Zəvahirih İ Vəqei Mimiyyə: Mazandaranda Şeyx Təbərsi Qalanında üsyanın xronikası (East Lansing, Mich. H-Bahai, 2001. [Persian] <http://www.h-net/msu.edu/bahai/arabic/vol5/mimiyyih/mimiyyih/htm>. Molla Hüseynin arxa planda qalmasının səbələri tamamilə aydın deyil. Jandarm rəisinin təhdidlərindən çəkinməyərək bu mümkündür ki, o şəhərdə insanları Əmrə gətirməyi artırmağa ümid edirdi.
164. Qobino, Les Religionset les Philosophies dans l'Asie Centrale, səh. 183-84; Nikolas, Seyyed Ali Mohammed , dit le Bab, səh. 277-81.
165. Sepehr, Nasix əl-Təvarix: Salatın-i Qacar, cild. 3, səh. 239. Daha sonra Sepehr cinsi qarışıqlığı və kommunist inanclarını Qürrətül-Eynə sırtıyır – bunlar əksər islami antieretik ədəbiyyatda ümumi ittihamlardır. Onun iftiraları, Qobino onları sorğulayanda da, soyumur. Qobino, Les Religionset les Philosophies dans l'Asie Centrale, səh. 180.
166. Nəbil'i-Əzəm, Dan Yerinin şafəqləri, səh. 296.
167. Oada, səh. 293
168. Orada, səh. 297.
169. Orada.
170. Fazil'i Mazandarani Tarix'i-Zühuru'l-Həqq, səh. 325.
171. Orada, səh. 325-26. Göz şahidi olanın söylədikləri.

172. Bu cür yanaşmanın bir misalı Nikolasdır, Seyyed Ali Mohammed , dit le Bab, səh. 280-83.
173. Bəhaullah üçün, bax, Amanat, bölmə 8
174. Bax, Amanat, bölmə 9.
175. Nəbil'i-Əzəm, Dan Yerinin şafəqləri, səh. 298.
176. Fazil'i Mazandarani Tarix'i-Zühuru'l-Həqq, səh. 326-327.
177. Nurda olarkən Qürrətül-Eyn özünün möhür üzünü bir qadına verdi ki, onu Təbərsiyə, Quddusa göndərsin. Möhür üzükdə yazılmışdı: "Təhərinin Ağası, onu xatırla." (Rəbb əl-Təhira Ədrikha), Fazil'i Mazandarani Tarix'i-Zühuru'l-Həqq, səh. 327.
178. Malik Xusrəvi, Tarix'i Şühədayi Əmr, səh. 204-205.
179. Orada, səh. 206. Onun ev sahibi, Ağə Nəsrullah hökumət casusları tərəfindən yerində öldürüldü.
180. Qəzvini, Səməndər, səh. 368.
181. Belə məlumat verilir ki, Nəsrəddin Şah Qürrətül-Eyni gördükdən sonra demişdi: "Mən onun gözəlliyini sevirəm, onu buraxın, getsin," Mirzə Yəhya Sübi Əsəl Brauna belə məlumat vermişdi, Əbdül-Bəha, Səyahin hekayəti, səh. 313.
182. Əbdül-Bəha, Təzkirət əl-vəfa, səh. 309. Kələntərin nəzarəti altında olanda onunla görüşənlərdən Məhəmməd Əli Mirzənin qızı şairə Şəmsi-Cahan onunla müsahibəsini öz məsnəvisində yazmışdır. Baydai, Təzkireyi Şüərayi Qərnə Əvvəli, cild 3, səh. 179-80; cf. Əyati Avarə, Əl-Kəvakibud-Duriyyə fi Maathiril əl-Bəhaiyyə, cild 1, səh. 309-311.
183. Əlai, Tarixi Qəzvini Səməndər və Mülhəqqat, səh. 84-368; Fazil'i Mazandarani Tarix'i-Zühuru'l-Həqq, səh. 328.
184. Nikolas, Seyyed Ali Mohammed , dit le Bab, səh. 449.
185. Baş Vəzir və Babilərin Tehrandə qətləyiminin təhrikində şərik olan biri Mirzə Ağə Xan Nurinin özünün vəziyyəti sabit deyildi. Onun arvadı, qızı və hərəmxanasındakı digər qadınlar Qürrətül-Eynə rəğbət bəsləyənlər kimi günahlandırılırdılar. (Muin əl-Səltənə Təbrizi, Tarix'i Əmrə Bəhai, səh. 10, cf. Plak, Persien, cild 1, səh 353; Malik Xusrəvi, Tarix'i Şühədayi Əmr, cild. 3, səh. 191). Ona görə də, bunun ehtimalı azdır ki, Nurinin özü, öz üstündən ittihamları atmaq təşvişində olaraq, müctəhidlərə təzyiq göstərmişdi ki, onlar Qürrətül-Eynə ölüm hökmü çıxarsınlar.
186. Qürrətül-Eynin son günlərinin və edamının hekayəti Nəbil'i-Əzəmin Dan Yerinin Şafəqlərində, səh. 621-28 və Nikolasın Seyyed Ali Mohammed , dit le Bab-ında, səh. 446-52 verilmişdir və hər ikisi Kələntərin arvadının xatirələrinə əsaslanır. The Times 13 oktyabr 1852-ci ildə "Onlar İranda xəyanəti necə cəzalandırırlar" adlı məqalədə "Qəzvinin gözəl qadın

peyğəmbərinin” edamına istinad edirlər; Momen, Babi və Bəhai dinləri, səh.132. Polak Persien-də cild 1, səh. 353-də o hədiəsdə orda olmasına iddia edir. Lady Sheil Qürrətül-Eynin öldürülməsini “qəddar və faydasız hərəkət” adlandırır. Ledi Mary Sheil, *Glimpses of life and manners In Persia* (London: J. Murray, 1856) səh. 281.

187.Yüzillik cildində Qürrətül-Eyn, *Be-yadi-Sadumin Sal`i-Şəhadəti-Qürrətül-Eyn Nabighi-Dovran* (Tehran: [s.n.] 1949), səh. 25.

188.Eduard Qrinvil Braun, *Literary History of Persia: Modern Times, 1500-1924*. (Cambridge: The University Press, 1924) cild.4, səh. 197.

Fərzanə Milani:

Yoxluqdan üzə çıxmaq: Tahirə Qorratol`Ayn

Qəzvin şəhərində Şahzadə Hüseyn qəbirstanlığında bir qəbrin üstündə ikrah doğuran bir rəsm çəkilib və orada namaz qılan bir molla arxadan, maskada olan bir nəfər tərəfindən xəncərlə vurulub öldürülür. Pərdənin arxasında yarıgizlənmiş bir qadın isə ona baxır. O, əlində bir kağız parçası tutub, müqəssirliyinin bir dəlili kimi göstərilir ki, o oxuyub yaza bilir. 150 ildən də çox bundan əvvəl qəbir daşında yazılmış yazılar bunu təmin edir ki, onu oxuyan bunun nə demək olduğunu başa düşsün: “Molla Tağının mürtəd Babi tərəfindən öldürülməsi.”

Pərdənin arxasındakı qadın, mollaının öldürülməsinə nəzarət edən və çox güman bunu gizli təşkil edən qadın XIX əsrin şairəsi Fatimə Baraqanidir, onu daha yaxşı Tahirə Qürrətül-Eyn kimi tanıyırlar. Onu ittiham edən, səhnədə olmayan və şəkildə göründüyü kimi, qəbir daşında olan şəkili göstərən şəxs isə onun əmisi oğlu olan əridir, öldürülmüş mollaının oğlu. O, hətta əsl qatilin etiraflarından və Qürrətül-Eynin bəraət almasından sonra da öz fikrində qalan əri idi.

Qəbir daşı üzərindəki rəsmdən bu aydın deyil ki, qadının ən böyük cinayəti nədir: qətlin özümü, o qətli bu qadınımı düşünmüşdü yoxsa ortada çox passiv bir ortaqlıq vardı? Yoxsa

yazılı sözü onun öz əlinə alması, bunun dəlilini biz onun əlində görürük: kağız. Bəlkə bunun elə bir əhəmiyyəti yoxdur: eyni ölümcül nəticə - patriarxın ölümü üçün onun əlində kağız və qələmin olması qatilin əlində xəncər olması qədər yaxşıdır.

XIX əsrin ortalarında İran cəmiyyətində bilik, uşaq kimi, ancaq onda qanuni sayılırdı ki, onu bir kişi lazımı qaydada ortaya çıxarmış olsun. Qadının əlində o zəruri olmayan bir alət idi, təhlükəli bir alət, bu hətta zamanın sonunun, apokalipsisin gəlməsi demək idi. Öldürülmüş Molla Tağı Tahirəni nəzərdə tutaraq bununla bağlı deyibmiş ki: Vəd Olunmuşun əlamətləri üzə çıxanda, (şəhərin) Qəzvinin zındığı (mürtədi) da üzə çıxacaq, zındığın da sözləri bir qadının dininin sözləri olacaq. İndi o qadın və onun dini peyda olub.”¹ Tahirənin qardaşı Mirzə Əbdül-Vəhhabın sözlərinə görə, belə bir fəlakətdən qaçmaq üçün “mollalar bütün qadınların oxumasının qarşısını almışdılar ki, məbada, onlar oxuyub Tahirə kimi olalar.”²

Aydındır ki, indi də olduğu kimi, bütün din xadimləri bu fikirlərə şərək deyildilər. Əslində, qızlar üçün ilk məktəblərdən biri, İffətiyyə yüksək məqamlı bir müctəhid Şeyx Məhəmməd Hüseyn Yəzdinin köməyi və təşviqi ilə 1910-cu ildə yaradılmışdı. Lakin Tahirənin qaynatası və əri onu kitab oxumaqla öz həyatını məhv etməkdə günahlandırırdılar. O vaxtdan etibarən başqaları da sübut etməyə çalışırdılar ki, kitablara onun əlinin çatması, xüsusən də, şeyxi kitablari kimi dissident kitablara, onun başını “xarab elədi” və analığın təmizliyini və evin müqəddəsliyini tərk etməsinə səbəb oldu. (Şeyxilik şiə islamından törəmiş bir teoloji məktəbdir. Özünün elan edilmiş xilaskara (messiya) aid gözləntiləri ilə o, on doqquzuncu əsrin ortalarında İranda yaranmış, ruhani və əxlaqi islahatlara və yeni sosial-siyasi nəzmə çağırən Babiliyin nəzəri əsaslarını təşkil edir. Bab (qapı yaxud da Qeyb olmuş İmamla inananlar arasındakı vasitə) Babiliyin banisinə verilmiş addır.

Etizədül-Səltənə inanır ki, “onun (Tahirənin) şeyxi materiallarını öyrənməsi və onların kitablarını araşdırması onun tamamilə uddu və tədricən onun bütün həyatını dəyişdi. Son nəticədə bu, onun müqəddəs analıq vəzifəsini tərk etməyə və diyərbədiyar dolanmasına səbəb oldu.”³ Moşir Səlimi öz diaqnozunu daha aydın ifadə edir: “Tahirənin şeyxi əsərlərini davamlı araşdırması və onlara olan maraq onun həyatını o dərəcədə dəyişdi ki, o, müqəddəs və sadə ailə həyatını atıb getdi. Prinsipcə, o artıq ərinin dünyagörüşü, yaxud qaynatası olan qoca əmisinin məntiq və dəyərləri ilə razılaşa bilmirdi. Onların müzakirələri fiziki savaşa qədər gətirdi. Sonda o, üç uşağı olmasına baxmayaraq, evini və ailəsini tərk edib getdi.”⁴

Əgər təhsil qadınların cəmiyyətdə təbii yerlərini və mövqelərini itirməklə onların bəzilərinə təhdiddirsə, əgər bu zorakı mübahisələrə səbəb olursa və nəticədə qadın ərinə, uşaqlarına və səadət dolu ailə həyatını tək edib gedirsə, bu elə qadının dəli olmasına da gətirib çıxara bilər. Məşhur tarixçi Xusrəvi iddia edir ki, “Tahirənin xəstəliyinin dəqiqi səbəblərini bilir.” Onu *Şir Zən* (şir kimi qorxmaz və cəsarətli qadın) yaxud bütün dünyanın ən istisna qadınlarından biri” adlandırırsa da, sonda o onu özünü məhv edən xilaskara inam ruhuna qapanmaqla, amma hər şeydən əvvəl, çox oxumaqla özünü məhv etmiş, ətrafda dolaşan, aqlını itirmiş qadın kimi təsvir edir. “Biz onun bütün oxuduqlarını və bilgilərini bilirik,” o iddia edir, “onun şeirləri onun beyninin nələrlə dolu olduğunu aydın göstərir. Məhz belə şeylərdir ki, onu yıxdı.”⁵

Bu qadının təhsili nə üçün belə güclü reaksiya və şiddətli düşmənçilik doğurdu? Bu həqiqətdir ki, Tahirəyə böhtan atanların əksəriyyəti xüsusilə də, onun şeyxi kitablarını oxumasına etiraz edirdilər nəinki, prinsipcə, özünün bilik almasına. Lakin bu bir faktdır ki, onun dövründə yüksək təhsil əsasən kişilərin imtiyazları idi. Qadınların oxumasına nəzarət edilirdi, əgər onu pisləməyirdilərsə. Hətta əgər qeyri ənənəvi şərait imkan verirdisə ki, bu

qadın yüksək təhsil alsın, belə bir təhsilin ictimaiyyətə açılması kəskin şəkildə məhdudlaşdırılırdı. Qadınlar ictimai müzakirələr sferasında yox idilər. İlahiyyatla ancaq kişilər məşğul ola bilirdilər. Əksər qadınların nə yüksək təhsilə əlləri yetirdi, nə də islam üzrə alimlik üçün o qədər zəruri olan ərəb dilinin öyrənilməsinə. Onların evdə dustaq kimi saxlanmaları onların təhsil mərkəzlərinə getmələrinin qarşısını alırdı. Mübahisələrdə iştirak etməkdən məhrum edilməklə, onlar baxışlarını nə cılalaya, nə də fikir mübadiləsi edə bilirdilər. Minbər və camaat moizələrindən məhrum edilməklə, onların nə auditoriyaları vardı, nə də öz öyrəndiklərini təbliğ edə bilirdilər.

Təbii ki, Tahirədən də əvvəl bəzi qadınlar dini məsələlər barəsində yazmışlar və danışmışlar. Din xadimləri və ya yaxud da imtiyazlı yüksək təbəqənin bəzi qızları üçün, xüsusilə də, dini məsələlərdə yüksək təhsilli olmaq təsadüf deyildi. Lakin normada, bu cür bilik, onun ifadəsi və onun barəsində danışmaq özəl və ya ailə mühitləri ilə məhdudlaşdı. Dua kitabları, qadınlar və uşaqlar üçün dini təlimat kitablarına icazə verilirdi; lakin kişilərə moizə oxumaq və ya ehkam məsələlərində bəyanat verməyə izn verilmirdi. Təfsir səlahiyyəti ciddi şəkildə kişilərin inhisarında idi. Əgər nadir hallarda qadın müctəhid statusuna nail olurdusa da, onların qərarları başqaları üçün məcburi deyildi. Evdə özəl şəriətdə yaxud da qadınların yığılmasında qəbul edilən bir şey camaat qarşısında ediləndə həyasızlığın həddi və hətta mürtədlik sayıla bilərdi. Qadınların savadlılığı heç bir ictimai məqsəd daşıya bilməzdi. Məscidlərdə və qarışıq yığıncaqlarda susan qadınlar heç vaxt evdən kənarda “ciddi” dini məsələlər barədə danışa və çıxış edə bilməzdilər.

Əgər qadının yeri arvad və ana kimi ancaq evdə idisə, Tahirə heç vaxt onun bu “təbii” sferası ilə bəzi bilməzdi. Hətta arvad və ana olsa da, o kitabxana və dərslərdə söhbət və mübahisələrdə çox vaxt keçirirdi. İctimai bir din alimi olmaqla o kişilərin imtiyaz

sferasına daxil olmuşdu. O yalnız özəl olaraq şəxsi məsələlər barədə yazıb danışmırdı, əksinə, ilahiyyat məsələləri barədə camaat qarşısında danışdı. O hətta dövrünün ən bilikli üləmalarını mücadiləyə dəvət edərək onlara meydan oxuyurdu. O özünə ictimai bir rol və ictimai bir yer müəyyən etmişdi. Bu üçqat xəta idi – sözlə, məkanla və fiziki olaraq.

Tahirə adət-ənənələrin onun üzərinə qoyduğu stereotiplərin, təsəvvürlərin, idealların və hekayələrin tələsinə düşməkdən imtina etdi. O məsuliyyət götürmək, hərəkətli olmaq, öz mədəniyyətinin aparıcı hekayələrini daşımaq, öz hekayəsini yazmaq, plana nəzarət etmək, özünün və bəlkə başqa qadınların da ictimai obrazını yaratmaq istəyirdi. O bu sahədə xeyli dərəcədə müvəffəq oldu. O bütün həyatı boyu susdurulmağı yaxud məcburiyyətdə saxlanmağı rədd etdiyi kimi, ölümündən sonra da susdurulmağa və kateqoriyaya salınmağa meydan oxumaqda davam etdi. O özünün həddən artıq sirli bir mələk olduğunu sübut etdi ki, ona neytral yanaşsın ya da tamamilə rədd edilsin. Bəlkə də onun həyatı XIX əsr İran qadınlarından ən yaxşı sənədləşdirilmiş bir həyatdır, hərçənd burada fakt və uydurma bir xəlitə kimi birləşib. O övliya, zinakar, cadugər, şəhid və qatildir. O uydurulmuş, yenidən yaradılmış, şərəfləndirilmiş və rüsvay edilmişdir.

Əfsus ki, neçə illər öncə çadrasını atmış bu qadın öz həmvətənlərinin yaddaşında pərdələnmiş bir həyat yaşayır. Onun həyatı bir çox cəhətlərdən bir fantastika ədəbiyyatıdır, elə bir ədəbiyyat ki, özündə yuxu və kabuslardan, qorxu və arzulardan, heyranlıq və dəhşətlərdən uyuşmayan materialları absorbsiya etmişdir. Sağikən və ölümündən sonra onu əhatə edən bütün mədhiyyə və nifrətin içində onun gerçəkdən kim olduğunu ayırd etmək çətinidir. Bir övliya, qeyri-adi bir qadın, möcüzə kimi vəsf edilərək o həm də dəli, təhlükəli bir qadın və mürtəddir.

Bir tərəfdən, onun babi dinində atəşli iştirakına və onu müdafiə etməsinə görə, qüsursuz xasiyyətinə və şəhidliyinə görə

onu tərif edən babi və bəhailər var. Onlar onun şəxsi həyatının ortaya qoyduğu əxlaqi və intellektual çağırışları unudur və ya nəzərdən qaçırırlar. Onlar qərribə bir şəkildə, onun ərinə və üç uşağını tərk etməsi, qadınlara aid normalara uyğun yaşamaqdan imtina etməsi, özünə və yaxın ailəsinə, xüsusilə də atasına və uşaqlarına iztirab verməsi kimi etdiyi özəl seçimlərin əhəmiyyətinə məhəl qoymurlar.⁶ Onun həyatı üçün səciyyəvi olan bir müşahidə apararaq Edvard G. Braun yazır: “Qürrətül-Eyn kimi belə bir qadının istənilən ölkədə və istənilən dövrdə meydana çıxması nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır— xeyr, demək olar, bir möcüzədir. Məftunedici gözəlliyi ilə bərabər, nadir intellektual qabiliyyəti, atəşli bəlağəti, qorxmaz sədaqəti, şərəfli şəhidliyi ilə o, öz həmvətənləri arasında bənzərsizliyi və ölümsüzlüyü ilə irəli çıxır. Əgər Babın dini heç bir böyüklüyə iddia etməsəydi, onun Qürrətül-Eyn kimi bir qəhrəmanı doğurması kifayət edərdi.”⁷

Digər tərəfdən isə bir qrup da var ki, Tahirənin özəl həyatı barədə öz versiyasının üstündə durur və onun şəxsi seçimlərinin əleyhinə qəzəb püskürür. *Bəhaizm, onun mənbələri və rolu* kitabında iddia edilir ki, Tahirə tarixi utandırır: “Əli Məhəmməd Şirəzinin [Babın] həbsdə olduğu zaman Zəncan, Qəzvin və Mazandaran [şəhərlərində] babilərin əlindən xarici təhrik və Mirzə Hüseyn Əli [Bəhaullah] kimi insanların planları habelə Qaraleyn [Qorrato`l-Eyn adında bir qadının əxlaqsızlığından xoş olmayan hadisələr baş verdi. Tarix bu cür hadisələri nəql etməyə utanır.”⁸ Kafir kimi təqdim edilən Tahirə onların təqdimatında ruhani və mənavi əxlaqsızlığın rəmzi kimi görünür. Pozğun hesab edilərək onu elə pozğunluq müdafiəçisi kimi də edam etmişdilər. Tamahkar cismani həvəslərlə rəsmi çəkilərək ona vəşhi cinsi ehtirasa malik, dünyəvi həzzlərdən doymaq bilməyən bir qadın kimi baxırdılar. Tarixçi Mirzə Məhəmməd Tağı Sepehr heyret edirdi ki, bu “ay kimi çöhrəyə və müşkə bənzər saçlara malik qız” həm də

belə bilikli ola bilərdi və o xülya atının cilovunu buraxaraq yazır:

O toplantı odasını gəlin otağı kimi, bədənini isə Behişt tovuzquşu kimi bəzəyirdi. Sonra o, Babın ardıcılarını çağırır və çadrasız halda onların qarşısına çıxardı. Əvvəlcə o, onlara cənnətdən və cəhənnəmdən danışan mömin bir vaiz kimi taxta çıxar, Quran və hədislərdən çoxlu iqtibaslar edərdi. Sonra isə deyərdi: “Kim mənə toxunsa, cəhənnəmin odu ona təsir etməz.” Sonra orda olanlar qalxar, onun taxtına yaxınlaşar və onun, Rəhmanın yaqutuna xəcalət verəcək qırmızı dodaqlarından öpər, üzlərini onun bağdakı narları məyus edəcək döşlərinə sürtərdilər.¹⁰

Sepehr Tahirəyə nəinki qadının cismi ilə, cinsəllik obyektini kimi malik olduğu gücləri aid edir, həm də bu fikri daşıyır ki, o “bir qadının doqquz kişiyyə ərə getməsinə məsləhət bilirdi.”¹¹ Sepehrə istinad edərək tarixçi Bəstəneyi Pərizi doqquza bir sifir də əlavə edərək onun tövsiyyə etdiyi kişilərin sayını “doxsana” çatdırır.¹² Sanki belə görkəmli bir qadın haqqında nə demək lazım olduğunu bilməyərək, bəzi tarixçilər sadəcə fərz edirlər ki, o əxlaqsız imiş. Əgər o sadəcə gözəl idisə və başqalarının qarşısına çıxmaq istəyirdisə, daha o nə ola bilərdi ki?

Tahirəyə göstərilən münasibətlər ikrahdan heyranlığa, dəhşətdən rəğbətə, iyrənməkdən məftunluğa qədər dəyişmişdir. Onun üzərindən pərdəni qaldırmaq və onun haqqında olan bütün miflərin altındakı əsl qadını görmək üçün istənilən cəhd ziddiyyətli məlumatlar bataqlığından keçməyə məcbur edir. Onun həyat və fəaliyyətinin gözqamaşdırıcı parlaqlığı və mürəkkəbliyi istər dost olsun, istərsə də düşmən, onun müasirlərindən yan keçdiyi kimi, onun həyat hekayələri də əfsanələrdə itib batır. İndi ideallaşdırılaraq, iblisləşdirilərək, ehtiram taxtına qaldırılaraq, rədd edilərək o onun həyatını yazanlarda və onun tənqidçilərində qeyri-məhdud yaradıcılıq oyadır ki, bu da çox vaxt agioqrafiya və ya demonologiya ilə nəticələnir.

Tahirənin həyatını bürüyən sirr onun öz ətrafında görüyü və izah etməyə və başa düşməyə cəhd etdiyi sirdən kifayət qədər

fərqlənir. Birincisi bir pərdə kimidir ki, o üzündən onu qaldırmaq üçün gərgin çalışdı. İkincisi isə onun beynini çulğalayan sirlər idi.

Fraqmentar informasiya, illər ərzində onun cəzb etdiyi sensasion dedi-qodular, şeirlərinə verilən təsadüfi şərhlər və şayələr Tahirənin həyat tarixçəsinə bir fantastika, sürrealizm elementi qatır. Amma onun həyatı haqqında məlumat səthi, çox vaxt da ziddiyyətli olsa da, bütün bu çaşqınlıq və dumanlılıq altında bir hekayə aydınlığı ilə üzə çıxır. Bu səs istəyən, hərəkət, dəyişiklik və görünmək istəyən və özünə yer yaradan və özünə yer ayıran bir qadının həyat hekayəsidir, ortalığa çıxmaq üçün mücadilə verən görünməzin [mələyin] hekayəsidir.

1817-ci ildə Fatimə Baraqani kimi çox dindar bir ailədə doğulmaqla onun nə qədər taleyi olmuşdusa, o qədər də adı vardı. Ümmi Səlimə, Hind, Zəkiyyə, Nöqtə, Tuti, Qürrətül-Eyn, Tahirə, Bente-Taleh (şeytanın qızı) bunlar hələ yalnız onun ləqəbləridir və bu bəlkə də onu bu qədər çox adın pərdəsi arxasında yox etmək cəhdlərinin nümayişidir. Bu bir ironiyadır ki, bu çox adı olan qadının yeganə qızı adsız qalıb. İslam, eyni dərəcədə də bəbə və bəhai mənbələri onun adını sükutla qoruyur. Onun haqqında qısa bir məlumat budur ki, “qız anasının vəfatından bir az sonra ölmüşdür.”¹³ Bu adsız qızın həyatı onun bütün qadın yoldaşları kimi, bir sirr, danışılmamış nağıl və pərdəyə bürünmüş tarixçə kimi qalır.

Doğulduğu gözəl ailə şəraiti hesabına Tahirə mümkün ən yaxşı təhsili almışdı. Onun atası Molla Saleh Quran və hədislər barədə geniş biliklərə malik üləma, əyalətin yüksək məqamlı liberal din xadimi idi. Tahirənin xalası Mirzə Nahşərəf xanım xəttatlıqda elə savadlı və kamil idi ki, “hökumətin əksər fərmanlarını özünün gözəl xətti ilə yazırdı.”¹⁴ Əvvəlcə atasından, sonra isə müəllimdən təlim alaraq Tahirə öz təhsilini ilahiyyat, Quranın təfsiri, fiqh, fars və ərəb ədəbiyyatı, üzrə davam etdirdi və onun bu təhsili o zamanın qadınları üçün qeyri-adi bir təhsil

idi. Bəsirətinin itiliyinin onun geniş biliyi ilə birləşməsindən məmnun qalan atası tez-tez onunla dini məsələləri müzakirə edirdi. Amma bəlkə də ən vacibi bu idi ki, atası ona pərdə arxasından öz dərslərində və mübahisə sessiyalarında iştirak etməyə icazə vermişdi.

Tahirənin müqəddəs yazılar üzrə hərtərəfli biliyi, teoloji məsələləri asanlıqla və bəlağətlə müzakirə edə bilməsi tezliklə ona nüfuz qazandırdı. Onun atası dini hakimiyyətə qadınların əlinin yetməsinə qoyulan məhdudiyyətlərdən xəbərdar olmaqla övladının qadın olmasına təəssüf edirdi. O dəfələrlə demişdi ki, “əgər o oğlan olsaydı, mənim evimi nurlandırar və mənim xələfim olardı.”¹⁵ Tahirə onun xələfi ola bilmədi, o hətta sonra ilahiyyat elmlərində öz təhsilini davam etdirə də bilmədi, çünki bu məktəblər qadınların üzünə bağlı idi. Bunun yerinə o, ənənəyə əməl etdi, yenicə on dörd yaşına çatdıqda təşkil edilmiş bir evliliklə əmisi oğlu ilə evləndi. Onun əri Molla Tağı tezliklə arvadının müşayiətində təhsilini davam etdirmək üçün İraqa getdi. Müasir İran tarixi üzrə ixtisaslaşmış görkəmli İran tarixçisi Abbas Amanat yazır ki: “Təxminən on üç ilə yaxın onlar Kərbəlada qaldılar. Baxmayaraq ki, Fatimənin iki oğlu – İbrahim və İsmayıl¹³—olmuşdular, amma belə görünür ki, evliliyin ilk vaxtlarından bu nigah ailədaxili mübahisələrdən xali olmamışdı.”¹⁶

Tahirə ehtirash debatlar mühitində böyümüşdü və dövrünün ziddiyyətli məqamlarını mənimsəmişdi. İraqda ikən onun Şeyxi materiallarına daha çox əli yetdi və hətta mümkündür ki, şeyxi lideri Seyid Kazım Rəştinin dərslərində iştirak da etmişdi.

Tahirə İrana qayıtdıqdan sonra sadəcə bir qadın natiq deyildi. O öz haqqı ilə həm də bir mütəfəkkir idi. O yalnız dini məsələlər barədə geniş ailəsinin üzvləri ilə müzakirələr aparıb meydan oxumurdu, o indi onlara əks çıxırdı. Dünya barədə dərin **messiya** baxışına malik olmaqla, o inanırdı ki, yeni era başlanmaqdadır. O, sadəcə kişi din xadimlərinin sferasına daxil olmurdu, həm də

bunun arxasında dayanan ehkamlara meydan oxuyur və onları dağıdırdı. Ailəsinin, xüsusilə də ərinin ənənəçiliyi Tahirənin islahatçı baxışları ilə sərt toqquşurdu. Son nəticədə o, ərini və üç uşağını tərk etdi, bacısının və onun ərinin müşayətində onun elmini qiymətləndirərək ona Qürrətül -Eyn adı vermiş Seyid Kazım Rəştiyə qoşulmaq üçün İraqa qayıtdı. Lakin o mənzilə yetişəndə Rəşti artıq ölmüşdü. Tahirə onun evində qaldı və sonra onun yerini tutdu. Pərdə arxasında oturaraq o, Rəştinin xeyli sayda şagirdlərinə dərs deməyə başladı. Lakin onun radikal baxışları, gizli qalmaqdan və təqiyə etməkdən imtina etməsi, hər şeydən üstünü, ənənə olaraq kişi cinsinin məqamı olan mövqeni üzərinə götürməsi çoxlarını narahat etdi. Bəlkə də bunun belə əsası var. Hətta bu gün belə, İranda heç bir qadın layiq olduğu məqamı – müəllim və ya lider kimi - kişilər üçün yüksək təhsil mərkəzlərində əldə edə bilmir.

Tahirə İraqda islam və şeyxi teologiyasının xaricinə çıxdı və keçmişin dini mirasından ayrılmağı təklif etdi. Hərçənd Babın birinci on səkkiz həvvarisi arasında yeganə qadın idi və onunla üz-üzə görüşməmiş həvvari idi, amma qısa bir zaman sonra hərəkətin ən nüfuzlu və ziddiyyətli simalarından birinə çevrildi. Babilik kimi yeni dini inancı açıqca müdafiə və təbliğ edərək və arada öz ardıcılarının toplantısına niqabı atmış halda gələrək Tahirə dərin oturmuş mədəni, sosial və dini normalar üçün təhdid oldu. Onun bıçaq kimi iti, bəlağətli və atəşli natiqliyi, geniş və fundamental biliyi onu dinləyənləri məftun edir və onun dinləyicilər auditoriyasını ələ alır və şoka salırdı. Çoxları onu şeytani tamahın üstün gəldiyi narahatlıq yaradan kafir və islaholunmaz pozğun hesab edirdilər. Bu cür əxlaqsızlıq ittihamlarına cavab olaraq, o atasına yazdığı məktubda özünü müdafiə edirdi. “Yalvarıram sənə! Bu insanlardan ən mütisi sənin qızındır. Sən onu tanıyırsan və o sənənin nəzarətin altında böyüyüb və təlim-tərbiyə alıb. Əgər onda dünyəvi bir eşq olsaydı və ya varsa, o səndən gizli qalmazdı. Əgər

sən onun işləri ilə maraqlanmaq istəsən, mizanı əlində saxlayan və pərdələri qaldıran Allah ona şahidlik edərdi.”¹⁷

Bəzi bəzi şagirdlər Tahirənin öz imanlarına bir meydan oxuyan amil kim görürdülər. Onun ictimai-sosial baxışları dövrü üçün çox qabaqcıl, hətta bəzi babilərin özləri və rəğbət bəsləyənlər üçün həddən artıq kəskin idi. Bəzi kimi onlar nə qədər qiyamçı olsalar da, qadına aid çox geniş yayılmış mədəniyyət idealları onların bütün inanclarına rəng verirdi. Onun davranışına etiraz edərək və yeni dini onun ziyanlı yeniliklərindən təmizləməyə cəhd edərək onlar Baba şikayət etdilər. Onların qorxularını və ittihamlarını qəbul etməyərək Bab Tahirəni birmənalı olaraq müdafiə etdi və onlardan xahiş etdi ki, “onun dediyi hər bir şeyi sorğu-sualsız qəbul etsinlər, çünki onlar onu başa düşmək və onun məqamın dərk etmək iqtidarında deyillər.”¹⁸ O, habelə ona “Cənab`-Tahirə” adı verdi.

Fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq İraqda nəzarət altına alınan Tahirəni son nəticədə oradan çıxararaq Osmanlı ərazisini tərk etməyi əmr etdilər. Təxminən otuz babının müşayiətində 1847-ci ildə o, İrana yola düşdü. Evə qayıdarkən bütün səfər boyu o, Bəzi dinini təbliğ etməkdən heç vaxt dayanmadı, dinə yeni insanlar gətirdi və xüsusilə, açıq debatlarla çox möhtərəm ruhaniləri cəlb etdi. Həmədan şəhərində belə bir toplantı təşkil edildi. “Pərdənin arxasından danışaraq, Qürrətül-Eyn mübahisə üçün üç qayda qoydu: peyğəmbərliklərə istinad etmək; tənəki çəkməmək – bu, şərt bir bəzi qanunu idi; ən vacibi isə, layiqli dildə danışmaq, zorakılığa yol verməmək və pis söz deməmək. O, erkən Bəzi ehkaminin təməl mövzularını bəlağətli şəkildə təkrar edirdi: əbədi ilahi hidayət, vəhyin progressiv tsikli, dəyişən zamanənin çağırışlarına cavab vermək üçün yeni dinə ehtiyac və ilahi ilhamın yeganə alıcısı kimi Babın haqq olması.”¹⁹

Tahirənin Qəzvinə gəlişi qarşıdurmanı və ailələrdəki ədavəti daha da artırdı. Atası, xüsusilə, əmisi çox çalışdı ki, onun yeni

dinə insanlar gətirməsini dayandırsınlar və o öz ərinin yanına qayıtsın. Amma o hər ikisini rədd etdi. Əri ilə barışması üçün qoyulan bütün səylər təsirsiz qaldı və evə qayıtması üçün qoyulan təzyiqlərə təslim olmadı. Molla Məhəmməd sonda onu boşamalı oldu. Elə bu ərəfələrdə idi ki, Tahirənin şeyxilərə və abilərə açıq hücumlarını gücləndirən qaynatası Molla Tağı sübh vaxtı məsciddə namaz qılarkən Mirzə Əbdüllah Şirazi tərəfindən xəncərlə vuruldu. Bu zərbədən iki gün sonra, 1847-ci ildə o öldü. Qaynatasının qətlində əli olmaqda ittiham edilərək Tahirə həbs edildi. Nəhayətdə azad buraxıldı və ev dustağı edildi, amma tezliklə öz evindən və doğulduğu yerdən qaçdı və bir daha ora qayıtmadı.

Paytaxt Tehrandə demək olar ki, bir ilə yaxın gizli qalmaqla Tahirə 1848-ci ildə Bədəştə getdi və orada, birinci Babi qurultayında əsas və həlledici bir rol oynadı. Bədəştdən əvvəl heç bir açıq bəyan olmamışdı ki, Bab yeni dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Məhz orada, İranın şimal-şərqində həvvarilər Quranın və İslamın hökmlərinin aradan götürüldüyünü birinci dəfə açıq və kollektiv şəkildə bildirdilər. Onlar Babiliyi islamın qolu deyil, müstəqil bir dini kimi elan etdilər. Əslində məhz Tahirə yeni dini elan etdi və rəmzi olaraq çadrasını atdı və beləliklə yeni eranın gəldiyini müjdələdi. Əbdül-Bəha yazırdı: “Üzündəki niqabı atmış Tahirə qaldığı bağdan çıxdı və Bəhaullahın çadırına tərəf getdi; oraya gələn kimi ucadan bu sözləri dedi: “Şeypur səslənir! Böyük Şeypur üflənmişdir! İndi hamının gözlədiyinin gəlişi elan edilir!” Həmin çadırdə toplanmış inananlar qorxudan sarsılmışdılar və hamı özündən soruşurdu, “Şəriət necə aradan qaldırıla bilər? Bu necə ola bilər ki, qadın burda çadrasız dayansın?... beləcə yeni Zühur elan edildi və böyük Qiyamət meydana çıxdı.”²⁰

Lakin Tahirənin Bədəştdə niqabını atması bir meydan oxumaq idi və bu həmin toplantıdan əvvəl və sonra onun baxışlarına uyğun idi. Bu keçmişdən elə də kəskin bir qopma deyildi. Bu nə bir meta-

morfoz, nə də qəfil reaksiya idi, sadəcə, kulminasiya idi.²¹ Əgər onun çadranı atması eys-ışrətə dəvət kimi yozulurdusa, sözləri də bütün dini qanunların dağıdılması kimi qəbul edilirdi. Doğrudan da, o, şəxsi vicdanın bütün dini göstərişlərin üstündə olduğunu təbliğ edir və inananları istənilən islami qanundan azad edirdi. “Bu gün bütün dini öhdəliklər aradan qaldırılır, o yeni qanunlar gətirəcəkdir.”²² Yığıncaqda bir gürultu qopdu. Onun bu hərəkətindən qəzəblənmiş çox adam o yerlə bərabər yenidən qəbul etdikləri dini də tərk etdilər. Bəziləi onu mürtəd adlandırıdılar. Bir nəfər onu qılıncla vurmaq istədi, Əbdül-Xaliq İsfahani isə gördüklərindən dəhşətə gəlmiş və çaşmış halda öz əlləri ilə boğazını kəsdi.”²³ Bu cür küfr hərəkətindən sarsılmış halda öz gözlərinin paklığının və şərəfinin çirklənməsinə icazə verə bilməzdi, nə də yenidən qəbul etdiyi dinə böhtan atılmasına izn verərdi. Qəzəbini özünə yönəldərək o, “qandan diksinərək və dəli kimi o Tahirənin gözündən itdi.”²⁴ İranda qadının çadranı atmasından kişinin zərər çəkməsinin tarixi hələ yazılmalıdır.

Səksən kişi və bir qadın ilə Bədəştdə keçirilən konfransın özü bir yenilik idi. Təəccüblüdür ki, onun fəal iştirakçıları arasında bir qadın vardı. Bunu da qeyd etmək maraqlıdır ki, elə həmin vaxtlarda, 1848-ci ilin 19 yanvarında dünyanın başqa bir guşəsində, ilk qadın haqları qurultayı çağırılmışdı. Əgər Nyu Yorkda, balaca Seneka Fals şəhərində qadınlar Konstitusiyayı dəyişmək üçün işləyirdilərsə, İranda tək bir qadın ictimai müzakirələrə qatılmaq uğrunda mübarizə aparırdı. Əgər Amerika feministləri öz cəmiyyətlərində qadınların fəal iştirakını istəyirdilərsə və ictimai müqavilələrin şərtlərini dəyişdirməyə cəhd edirdilərsə, onların İranlı həmfikri dialoqa girmək üçün yer uğrunda savaşımalı idi ki, ictimaiyyətdə səsi eşidilsin və onu görsünlər.

Britaniya Səfirinin xanımı Ledy Sheil o zaman İrana səfər etmişdi və qadınların ictimai səhnədə heç görünməmə-sindən o qədər şoka düşmüşdü ki, dərhal belə bir fikrə gəlmişdi: “İranda qadın heç kimdir”:

“Çox dözülcək bir yolçuluğun üç mərhələsi bizi hər iki tərəfdən, bəzən uzaq, bəzən də yaxında yerləşən dağlarla əhatə edilmiş vadilərdən keçərək bizi noyabrın 2-də Təbrizə gətirib çıxardı. Burada təntənəli bir giriş üçün geniş miqyaslı hazırlıqlar görülmüşdü ki, mən də, bəşərin aşağı və alçaq bir sinifinin nümayəndəsi olaraq kənarlaşdırılmışdım, hərçənd mənə uzaqdan o səhnəyə baxmağa izn verilmişdi. Orada neçə min insan toplandığını, yaxud İngiltərə Kraliçasının nümayəndəsinə ehtiram göstərmək üçün hansı siniflərdən insanların gəldiyini demək çətinidir. Orada şahzadələr və din xadimləri, dərvişlər və dilənçilər vardı; Orada kürd və türk tayfa süvariləri, əsgərlər və qulamlar vardı; qisası, orada hər şey və hər kəs vardı, amma birçə belə qadın yox idi, çünki İranda qadın heç kimdir.”²⁵

Normada, Tahirənin qadın həmvətənlərinə kişilərin yanında olmalarına icazə verilmirdi, o ki, qaldı onların mübahisə və müzakirələrdə fəal iştiraklarına və əsas liderlik məqamları tutmalarına icazə verilə. Bəlkə də bir səbəb budur ki, niyə Bədəşt konfransı kafirliyin qeyd edilməsi və ayıblı eyş-işrət məclisi kimi xatırlanır. Tahirənin səsi, onun çıxışları, niqabsız üzü çirklənmə rəmzi, təhlükəli hesab edilən azgın cinsi həvəs əlamətləri oldu. “Bədəştdə toplananların hamısı əxlaqsızlıq dinini qəbul edəndə,” Etizadul-Səltənə yazır, “kişilər və qadınlar qarışdılar və Epikurun Bağının əfsanəsini yaşadılar.”²⁶

Təxminən iyirmi bir gün sonra, Bədəşt yığıncağı yaxındakı kəndlərin sakinləri tərəfindən dağıdıldı. Tahirə bir müddət gizlənərək kəndbəkənd dolaşdı. Nəhayət, onu Molla Tağının ölümündə əlinin olması ilə ittiham edərək hökumət xəfiyyələri həbs edib Tehrana göndərdilər. Orada o Nəsrəddin şahla görüşdü, deyilənə görə, şah ona deyibmiş: “Mən onun gözəlliyini sevirəm. Onu buraxın, qoyun getsin.”²⁷ Hətta bəzi mənbələr bu fikirdədirlər ki, əgər o inancından dönsə və yeni dinin müdafiəsindən əl çəksə,

şah onunla evlənmək istəyibmiş. Onun cavabı qəti olub, bir qədər də poetik bir tərzdə:

*Səltənət, sərvət və hakimiyyət sənin,
Dilənçilik, sürgün və ziyan mənim.
Əgər əvvəlki yaxşıdırsa, sənin olsun,
Sonrakı çətindirə, mənim.*²⁸

Şahın əmrinə baxmayaraq, onlar onu buraxmadılar. Onu yenidən Tehranın kələntərinin evində göz dustağı etdilər. 1852-ci ilin avqustunda isə üç bəbi şahı sui-qəsd edəndə, onu öldürdülər – o, mürtədlikdə ittiham edilənlərin taleyini bölüşərək edam edildi – bu bir tale idi ki, o, kafir kimi ittiham edilərək öldürülmüş çox saylı insanlarla bölüşdü. Bütün babilərin edamı acı və camaatın gözü qarşısından baş verirdisə, Tahirənin edamı sükut və sirt pərdəsinə bürünmüşdür. Odur ki, onun ölümü barədə məlumatlar də, həyatı haqqında olduğu kimi, ziddiyyətlidir. Təfərrüatlar fərqli olsa da, onların hamısı ümumi konturlarda bir-birinə uyğundur: baxmayaraq ki, mürtədlik barədə islam hökmlərinə görə qadın edam edilməməli, yenidən dinə qayıdana qədər dustaqlıqda saxlanılmalıdır, amma onu hökumətin fərmanı ilə öldürdülər. Onun necə öldürülməsi barədə şübhə yoxdur: bir yay gecəsi ən gözəl libasını geyinmiş, bəzənmiş və ətirlənmiş halda onu hasara alınmış bir bağa aparmış, nəfəsi kəsilənə qədər boğmuş, quyuya atmış və üstünə dağ yığını tökmüşdülər. Bu vaxt onun cəmi otuz altı yaşı vardı.

O zamanın hökuməti əlindən gələn hər şeyi edirdi ki, babilərin edamını camaatın gözü qarşısında həyata keçirsin. Onların şəhərlərdə və kəndlərdə babilərə işgəncə verərək öldürmələri hər yerdə adi hal almışdı. Bir mənbəyə görə, “qətləyində yalnız cəllad və adi adamlar iştirak etmirdilər: bəzən məhkəmə bəzi bədbəxt babiləri müxtəlif zadəganlara təslim edərdi və iranlı da məmnun

olardı və qandala salınmış və müdafiəsiz qurbanın qanına əlini bulamağı şərəf hesab edərdi. Piyada və artilleriya qoşunları əsgərləri, süvarilər, şahın qulamları və ya gözətçiləri, qəssablar və çörəkçilər və s. hamısının bu qanlı hərəkətlərdə öz yaxşı payları vardı.”²⁹

İki il öncə edam edilmiş Babın özü ilə ardıcılardan heç də yaxşı davranılmamışdı. Edam edilməzdən öncə güllələmə takımı onu şəhərdə camaatın içində dolandırılmışdı. Sonra isə onun bədənini şagirdinin bədənini ilə birlikdə nərdivana bağlamış və Təbrizin küçələrində sürümüşdülər.

Lakin bu ziddiyyətli hərəkətin ən qiyamçı, ramedilməz və ziddiyyətli lideri ilə tamamilə başqa cür davranmışdılar. Məchulluq pərdəsi altında gizlədilərək, onun ölümünə də həyatı kimi özəl bir məsələ kimi baxmışdılar. O dövrün cəmiyyətində qadının bədənini – istər diri, istər ölü – evin mərhəmi hesab olunurdu. Heç bir yad göz ona baxa bilməzdi. Hətta kafirlikdə ittiham edilən qadının bədənini o dövrün bu qanunundan kənarda qala bilməzdi. Ölü ya diri, o gizli qalmalı idi, hər şeyə baxmaq istəyən, gözlərdən gizlədilməli, özəl olunmalı, pərdələnməli idi.

Tahirənin ölüm tarixçəsində onlar üçün bir fantastika elementi vardı. Sanki o necə yaşamışdısa, elə də öldü, sarsılmaz iradə və parlaq orijinalıqla. Louel Conson polis rəisinin oğlunun dediklərinə istinad edərək yazır:

Gizli olaraq öldürüldüyü gün o [Tahirə] özünü elə aparırdı ki, sanki bunun baş verəcəyini ona demişdilər. Tahirə hamama getdi, bütün libaslarını dəyişdi və ailə ilə görüşmək üçün aşağı mərtəbəyə endi... O məni çağıraraq xüsusi bir xahişlə polis rəisinin yanına göndərdi: “Deyəsən, onlar məni boğmaq istəyirlər,” o dedi, “xeyli əvvəl mən bir ipək dəsmal gizlətmişəm ki, bu məqsəd üçün istifadə oluna bilər. Mən onu sənə verirəm və istəyirəm ki, o içki düşkünü mənim həyatıma son qoymaq üçün bundan istifadə etsin.” Mən polis rəisinin yanına gedəndə onun tamamilə sərxoş

olduğunu gördüm. O ancaq mənim üstümə qışqırdı, “Bizim key-fimizi pozma. Qoy o bəzi qadını boğsunlar, cəsədini də quyuya atsinlər.” Mən belə bir əmr qarşısında xeyli təəccübləndim, çünki Tahirənin özü məhz belə istəmişdi. Mən ondan soruşmadım ki, o icazə verəcəkdimi ki, qatil onun dəsmalını istifadə etsin. Mən iki nəfər keşikçinin yanına getdim, onlar da razılaşırdılar ki, bu işdə dəsmaldan istifadə etmək yaxşı olardı.³⁰ Tahirənin boğulmasının təfərrüatları bəzi mənbələr arasında ziddiyyət vardır. Bəziləri inanırlar ki, dəsmal istifadə edilmişdi, başqaları isə deyirlər ki, onu ipək şarfla boğmuşlar. Bir başqaları da iddia edirlər ki, ölüm silahı edam edilmiş başqa bir bədən – guya ki onun aşiqi olan Qud-dusun yaşıl türbanı olmuşdur.³¹ Lakin boğulmanın özü mübahisə doğurmayan bir fakt kimi qalmaqdadır, hərçənd bəzi mənbələr mübahisə edirlər ki, onu quyuya atanda o hələ ölməyibmiş.

Boğmaq sözünün fars dilində ifadəsi *xəfe kərdən* deməkdir, bu həm də batırılmaq və geniş mənada “boğmaq, nəfəsini kəsmək, susdurmaq” anlamında işlədilir. Camaat qarşısında edam olunan bəzilərdən fərqlənərək Tahirənin ölümü onun cinayətinə uyğun idi. Onun səsi susduruldu, çünki o birinci yerdə danışa bilməzdi. Onun bədənini gizlədilmişdi, çünki o bunu açmalı deyildi. Bəlkə də Molla Tağıni əvəz edən Qəzvin imam-cüməsi Tahirənin atasına rişxənd edəndə daha yaxşı bilirdi: “O evin heç bir şərəfi qalmayıb, o ev ki oradan toyuq xoruz kimi banlayır.”³²

Toyuq xoruz kimi banladı; özəl, məxfi olan camaatın qarşısında açıldı; gizli olan faş oldu; göz önündə olmayan üzə çıxdı; kişi-qadın, xüsusi-ümumi ayrılımları edən möhür sındırıldı. Səsinin eşitdirdiyi kimi, üzünü də açmaqla Tahirə sükutu pozmaq üçün özünü bir vasitə, bir yazı olaraq istifadə etdi. O, qadınlardan itaət göstərmək və görünməzlik tələb edən bir dövrdə qadınların ixtiyar sahibi olmalarını və onların ləyaqətlərini təsdiq etdi. O üzünün görünməsini, səsinin eşidilməsini, fərdiyyətinin tanınmasını istədi. O, gizlilik örtüyünü qaldırdı və pərdənin arxasından üzə çıxdı.

Tahirənin İranda qadın yazarlığına töhfəsini dəyərləndirmək mümkün deyil: O sübut etdi ki, qadın da kişi kimi düşünə, yaza və mühakimə yürüdə bilər – həm ictimaiyyətdə, həm də ictimaiyyət üçün. Bu cür hərəkətlər onu müasirlərindən ayırır və ona onun adından heç vaxt ayrılmayacaq misli görünməmiş bir üstünlük verir. Məşhur qadın romançısı Şəhrnəz Parsipur özünü Tahirəni də əhatə edən məhdud tarixi ənənəyə bağlayır. Məşhur simaların təfərrüatlı siyahısında o, Tahirəni müasir qadın ədəbi ənənəsinin müjdəçisi sayır.³³

Tahirənin poeziyasının məzmunu, onun həyat tarixçəsi kimi yayğındır və onun da haqqında müxalif fikirlər söylənilir. Tahirənin şeirlərinin ilk toplusu onun ölümündən yüz il sonra çap edilmişdir. Hərçənd bəziləri ona aid edilən şeirlərin müəllifliyini sual altına alırlar, digərləri isə iddia edirlər ki, onun çox şeirləri yandırılıb və bizə gəlib çatmayıb. Bir başqaları da bu fikirdədirlər ki, onun bəzi şeirləri, mürtəd sayılan bir qadının qələminin məhsulu olmaqla, başqalarının adına çıxılır. Bu şeirlərin müəllifliyi maska altına salınmışdır ki, onlar ağızdan-ağıza daha rahat şəkildə yayıla bilsin. “Bunu yadda saxlamaq lazımdır ki, İran müsəlmanları arasında bəzi adına yapışdırılan nifrət, açıq şəkildə onun yazmasının qəbul edildiyi şeirləri onların oxumasını qeyri-mümkün edirdi. Ona görə də, əgər o şeirlərin müəllifi o idisə, onların incəliyi və gözəlliyi hətta onun düşmənlərini qeyri-ixtiyarı olaraq məftun edirdi, bu son dərəcə mümkündür ki, onların özlərinin bu şeirlərə məftun olmalarını əsaslandırmaqları üçün onları başqalarına aid edirdilər.”³⁴

Əsas poeziya araşdırmaları Tahirənin əsərlərini, əgər varsa da, demək olar, heç nəzərə almır. Keşəvərzi Sədr və Moşir Səlimi, ona heç bir xüsusi yer vermədən digər qadın şairlərin sırasında qeyd edirlər. Onlar onun həyatından ötəri və səthi məlumat verir, cəmi bir neçə əsərini qeyd edirlər. Yəqin ki, ona həddindən çox ikrar duyulub, onu həddindən artıq təhlükəli sayıblar, yaxud həddindən

artıq kiçik ədəbi sima hesab ediblər ki, onun əsərləri və ictimai səs almaq üçün mübarizəyə həsr olunmuş həyatı haqqında nəinki bir kitab, heç bir məqalə belə yazmayıblar.

Tahirənin bəzi şeirlərini başa düşmək çətindir. Onların dili mücərrəd anlayışlarla doludur. O nəinki ərəb və fars dillərini qarışdırır, həm də bəzi jargon və kodlarına təkrar-təkrar istinad edir. Onun dini inancları onun poeziyasını doydurur və kəlamlarına atəş salır. Onlar onun poeziyası yolundakı hər şeyi yandıran bir alov kimi qızdırır. Onun istifadə etdiyi mistik eşq obrazı və dil ilahi məzhərə hər şeyi yandıran məhəbbəti və ona möhkəm bağlılığı üzə çıxarır:

*Eşqinin uğrunda, əzizim, bəlalər heyranı mənəm.
Məndən belə kənar gəzmə, hicranından üzgün mənəm.
Sən surətin qapamisan, saçlarınsa pərişandır,
İnsanları tərk etmisən, necə guşənişin mənəm.
Süd də sənsən, bal da sənsən, ağac da sən, meyvə sən,
Günəş sənsən, ay da sənsən, nöqtə mənəm, zərrə mənəm.
Nəxl sənsən, xurma sənsən, şəkər ləbli sevgili sən,
Mövlayi-ədab sənsən, bihəya bəndə mənəm.
Məkkə sənsən, Haqq da sənsən, Məbəd sənsən, hərəm də sən,
Sevgili möhtərəm sənsən, aşıqi-binəva mənəm.
“Mənə gəl,” İşvə ilə eşq söylədi,
Kibir və təşəxxüsdən azad, Haqqın zühuru mənəm.”
Tahirə ayağının tozu, üzünün şərabından məst olmuş.
Sənin bəxşişin gözləyən, mötərifə-xata mənəm.”³⁵*

Baxmayaraq ki, şeirdəki şəxsin əhəmiyyəti sevgilinin məziyyət və müqəddəsliyi ilə müqayisə olunaraq qabardılır, amma bu şeirdə sevgilinin cinsini müəyyən etmək mümkün deyil. Son misrada Tahirənin adı olmasaydı, şeirin müəllifinin də cinsini müəyyən etmək eyni dərəcədə mümkün olmazdı. Çoxmənalılığı

şeyrin strukturuna cins məfhumu olmayan dilin özü verib. İkinci şəxsin təkindəki əvəzlilik olan *tui* bütün şeyir boyu işlədilir və o həm kişi, həm də qadın cinsi ola bilər. Sevgiliyə müraciət etmək üçün istifadə edilən istilahlər sevgilinin cinsini müəyyən etməyə can atan oxucunun vəzifəsini asanlaşdırmır. Sənəm, dilbər, məhbub həm kişiyyə, həm də qadına aid edilə bilər.

Bu və buna bənzər digər şeyirlərdə şairin cinsini müəyyən etmək olmur. Bu, şeyrin əsas məzmununa, leytmotivinə münasibətdə ikinci dərəcəlidir. Aşağıdakı şeyir birinci şəxsin söylədikləri kimidir ki, elə ilk misrada şairin cinsini müəyyən edir: “Mən ətirli saçımı açsam.” Sonrakı dörd misra da şəri söyləyəni təsvir edir. Lakin son iki misrada şeyir gözlənilməz bir dönüşə düşür. Tahirənin poeziyası üçün çox səciyyəvi olmaqla dini inancı dramatikləşdirir və o da şeyrin əsas məğzinə çevrilir.

*Ətirli saçlarımın mən zülfünü açsam,
Hər bir ceyranı mən heyran edərəm.
Bu nərgiz gözlərimə sürməni çəksəm,
Bütün dünyanı ehtirasdan mən məhv edərəm.
Hər dan yeri çöhrəmi görmək üçün
Göylər qızılı güzgüsün qaldırır.
Bir gün kilsənin yanından keçsəm
Bütün nəsrani qızları dinə gətirərəm.*

Əgər özünü təsdiq Tahirənin həyat kredosu idisə, özündən imtina və təvazökarlıq onun poeziyasının açar elementləridir. Sevgi, birlik, vəcd mövzuları mistik və ruhani yaşantılara aiddir. Sevgi mövzusu konkret və duyulan bir obrazdan daha çox mücərrəd anlayışlarla təsvir edilir. Bu son nəticədə ya ilahi məhəbbət, ya da onun yer üzündə təzahürüdür. Təsvir olunan ehtiras və həvəs sadəcə ruhani realizasiya üçün başlanğıc nöqtələri, mistik sevgi poeziyasında uzun zamandan bəri yer etmiş ənənədə

ifadə vasitəsidir. Bəlkə də, Tahirə heç harada sufi mövzusu olan hicranı aşağıdakı şeyirdə olan qədər bəlağətlə təsvir etmir. Bu atəş və güclə dolu ruhani sürgünlüyün ifadəsidir.

*Bütün kədərimi izhar edərdim,
Nöqtə-nöqtə, zərrə-zərrə,
Ürəkdən ürəyə danışsaq,
Göz-gözə görüşsək.
Səndən bir işartı almaq üçün
Yel kimi sərgərdanam,
Evbəev, qapı-qapı,
Məhlə-məhlə, küçə-küçə.
Sənin hicranından,
Ürəyimin qanı,
Gözümdən daşır,
Axın-axın, çaybaçay,
Dalğa-dalğa, səlbəsel.
Mübtəla ürəyim
Sənin eşqini hörüb,
Həyatın boyuna,
İlmə, ilmə, arqac-arqac.*

Hərçənd modern feminist yazı üslubu Tahirənin poeziyasına çox da uyğun gəlmir – o açıq şəkildə öz cinsini və ya qadın hüquqlarını qabartmır – amma dövrünün sosial və ədəbi ənənəsinə meydan oxudu. O, cəmiyyət tərəfindən qadına ayrılmış yeri sorguladı, bunu bir problem kimi qoydu və onu dağıtdı. O ictimai ilə özəl, kişi ilə qadın, rəşadət ilə emosional arasındakı kəskin ayrılığa meydan oxudu. O susmaqdan imtina etdi. Özünün ictimai şərhçisi olmaqla – səsə malik bir cisim və cismə malik bir səs – o, səssizcə çıxıb getmədi. O bir qadın kimi danışmaq mövzusu müəyyən etdi və özünə ictimai həyat təsdiq etdi. O həm cinsi mənada, həm də hərfi mənada özünə bir kimlik qazandı.

Bu doğrudur ki, Tahirənin qayğısı ciddi surətdə teoloji məsələ idi, lakin ona, bir qadına özü üçün düşünməyə, öz inancını ifadə etməyə, səsini ictimaiyyətdə eşdirməyə bir məkan tələb etməsi qadınlar üçün ayrılmış yerin qanuniliyini sorğulamaq üçün idi. Fikirlərini dəqiq ifadə edən bir ilahiyyatçı və şairə olmaqla Tahirə öz zamanəsinin qadınlarını səciyyələndirən susunluğa və marginallığa meydan oxudu. Düşünülmüş şəkildə ya yox, amma o, qadın və kişi münasibətlərindəki rollardan yan keçdi ki, yenilərini yaratsın.

Tahirənin dini istəklərini feminist nöqtə-nəzərindən ifadə etmək doğru olmazdı. Biz bilmirik ki, o düşünülmiş şəkildə qadın hüquqlarının müdafiəçisi idi ya yox. Belə bir hərəkət heç başlamamışdı, o ki qaldı onu ifadə etsinlər.³⁸ Lakin onun həyat hekayələri açıq göstərir ki, o hətta bəzi olmasdan öncə, yaşadığı cəmiyyətin ən mötəbər və dərin kök salmış normalarını belə dəfələrlə və açıq şəkildə sual altına alırdı. Tahirə bir əqidə olaraq feminizmə (əgər belə anaxronistik bir termindən istifadə etsək) bağlana bilməzdi, amma həyatının hər bir dönməsində o bunu təzahür etdirirdi. Onun bütün həyat tarixçəsi qadınlara verilən rollara müxalif və narazılığın ifadəsidir. Əslində isə, o öz davranışı ilə yalnız bərqərar olmuş dini laxlatmadı, həm də androsentrik cəmiyyətin bütün özəyini sarsıtdı. O, qadın və kişilər arasında mövcud olan rollardan ayrılmaqla, ənənəvi qadın məşğuliyyət və atributlarını da rədd etdi. O, təcəllik, evdarlıq, ictimai gözdən uzaq olmaq və susunluq kimi qadınlara xas olan xüsusiyyətləri aşdı. Susun deyil, natiq olmaqla, təslimçi deyil, hədləri aşan olmaqla, divar arasında qalan deyil, hərəkətli olmaqla o möhkəm oturmuş nəzmin hakim normalarına meydan oxudu.

Qadın olmağın məkan məhdudiyyətlərini aşması, bir şəhərdən o birsinə köçməsi, dövlətlər və mədəniyyətlərin sərhədlərini keçməsi ilə onu divarlar arasında saxlamaq mümkün olmazdı. Gah Bağdadda, gah Qəzvindədir, gah İraqa qayıdır, gah Kirmanşaha,

gah Həmədana, Nura gedir, gah da Tehrandə, gah da Bədəştədir, - bütün bunlarla o hərəkət və enerjiliyi təcəssüm etdirirdi. Qadını divarlar arasına, çadra altına və onlara uyğun adət-ənənələrin mənəşsinə salıb onu mərhəm zindan olan evə qapadan bir mədəniyyətdə, elə bir mədəniyyət ki, qadınların hərəkətindən elə təşvişə düşüb ki, hətta bu gün pasport almaq üçün ərinin yazılı icazəsi olmalıdır, bir mədəniyyət ki, hərcayi sözü qadınlara aid ediləndə fahişə sözünə sinonim kimi başa düşülür, Tahirə orada istənilən məhdudiyyətə müqavimət göstərirdi.

Qadının hərəkətliliyinə iyrənc bir şey kimi baxmaq və ondan qorxmaq yalnız bir mədəniyyətə və ya dövrə aid deyil. Bəlkə də Çində ayaq pəncəsini əymək üçün onu bağlamaq adəti qadını evə bağlamaq, onu hərəkətsiz etmək istəyinin ən yaxşı ifadəsidir. Yaxud da qərbdə cadu-pərilərin suçlandırıldıqları əsas ittiham onların çox hərəkətli olmaları, sərgərdan gəzmələri idi. Sehrli macəraçı hərəkətlərinə görə lənətlənən cadu-pərilər haqqında belə fikir vardı ki, onlar havada uzaq məsafələr qət edə bilirlər. Malleus Maleficarumda (Pərilərin Cəkici) inkvizitor yazırdı ki, “bizdə dinə gətirilmiş cavan pəridən səhih məlumat vardı... ondan soruşanda ki, onların uçması xülyamı idi yoxsa fantaziya, yoxsa şeytanın hiyləsi ilə, o cavab verdi ki, onlar hər iki yolla bunu edirlər.”⁴⁰ Pəriləri sınaq üçün ən çox yayılmış metod olan suda batırma qadının hərəkətliliyi barədə cəmiyyətin qorxusunu təcəssüm etdirir: “Qurbanı çılpaq soyundurur, əlinin baş barmağını ayağının baş barmağına bağlayır sonra hovuzda və ya çaya atırdılar. Əgər dalırdısa, çox vaxt batıb gedirdi; üzürdüsə, heç bir əlavə sübut tələb edilmədən onu günahkar elan edirdilər, batmaqdan qurtulurdusa da asılır və ya yandırılırdı.”⁴¹

Tahirənin fiziki hərəkətliliyi onun metaforik səyahətini və öz səsini qazanmaq üçün mübarizəsi ilə paralel gedir. O hara gedirdisə, deyilənə görə, böyük sayda dinləyiciləri cəlb etmiş. Bəzi/bəhai və müsəlman mənbələrinə görə, onun fiziki iştirakı

dəfədlənə idi. Onun bələğətlə qoşalaşan gözəlliyi, deyilənə görə, çox ovsunlayıcı idi. O şəxsi maqnetizmə malik idi. Çoxlarının fikrincə, onun inandırmaq qabiliyyəti bəzi dininə gəlməyin aşkar təhlükəli nəticələrinə baxmayaraq, çoxlarını dinə gətirmişdi. Belə görünür ki, o o qədər xarizmatik bir lider idi ki, o yalnız insanları dinə gətirmirdi, özünün də *Qürrətiyyə* adlanan sədaqətli ardıcılıqları vardı, yəni Qürrətül-Eynin ardıcılıqları.

Çoxlu mənbələr iddia edir ki, Tahirənin sözləri ovsunlu idi. Bəlyuzi yazır ki, “O balaca Kirənd şəhərində onun bələğəti və araşdırıcılığı o yerin başçılarına elə təsir etmişdi ki, onlar onun ixtiyarına on iki nəfər vermək istəyirdilər ki, Tahirə hara getsə, onu müşayiət etsinlər.”⁴² Həzrət Bəhaullağa görə, (əslində həzrət Əbdül-Bəhaya görə) *Vəfadarlar haqqında xatirələrdə*, onun “şirin sözləri” insanları elə sehrə salmışdı ki, onlar toy mərasimində onun söhbətini musiqidən üstün tutmuşdular:

Bu vaxt şəhər Hakiminin evində onun oğlunun toy mərasimi vardı; toy mərasiminə hazırlıq getdi, ev bəzədildi. Tehran xanımlarının ən seçilmişləri, şahzadələr, vəzirlərin və digər böyüklərin xanımları dəvət olundu – kanon və çağanə səsləri, musiqi və təranələr. Sonra Tahirə danışmağa başladı. Bu böyük xanımlar elə ovsunlanmışdılar ki, tarı və qavalı unudular, toy ziyafətinin keyfini atdılar, Tahirənin ətrafında toplaşdılar və onun ağzından çıxan şirin sözlərə qulaq asdılar.⁴³

Tahirənin bələğətli nitqinin verdiyi güc bir qadın üçün, hətta qadınların şifahi nitqlərinin özəl bir məsələ olduğu babilərin özləri üçün heyvətli idi. Baxmayaraq ki, Bab “geniş ailədə kişi və qadın ailə üzvlərinə azad bir şəkildə söhbət etməyə izn vermişdi, amma o bunu məsələnin *‘vacib və ciddi olması’* ilə şərtləndirmiş, əgər belə deyildisə, söhbəti iyirmi səkkiz sözə qədər məhdudlaşdırmışdı.”⁴⁴

Bu doğrudur ki, Tahirənin ideyaları əsas etibarilə hakim dinə alternativlər verirdi. Bununla belə, bu mövqe ona daha çox biliyə ələlinin yetməsinə, təşkilati səlahiyyətə, ideyalarını ifadə etməyə

imkan verirdi. Bu mövqe ona imkan verdi ki, özünün möhkəm və uzun zaman saxladığı dini inanclarını təslim etmədən hakim patriarxal cəmiyyətin dəyərlərini rədd etsin.

Babiliklə qadınların hərəkəti arasındakı əlaqəyə tarixçilər tərəfindən adekvat münasibət bildirilməmişdir. Onun bəzi əsərlərinə istinad edilsə də, bu münasibət heç bir geniş tədqiqatın diqqət mərkəzində olmamışdır. Dini və siyasət ritorika dumanı altında qalmaqla, hər iki hərəkət haqqında məlumatın yetməzliyi ilə məchul qalmış, hər iki mövzunun müəyyən qədər bayağılaşması ilə necəsə yararsız hala düşmüş bu məsələ demək olar ki, araşdırılmamış qalır.⁴⁵ Bu mərhələdə yəqinliklə ancaq bunu demək olar ki, Babiliyin tezliklə anti-feministlər tərəfindən bərabər hüquqlar və hətta qadınların təhsili uğrunda mübarizə aparanları lənətləmək üçün istifadə etdikləri alçaldıcı bir damğa oldu. “Faktiki olaraq, inqilabın ən güclü müxaliflərindən birinə çevrilmiş konstitusiyacı Şeyx Fəzlullah Nurinin rəhbərliyi altında mollalar, Bayat yazır, “bu məktəbləri və ümumiyyətlə, qadınların təhsilini islam qanununa zidd və bu səbəbdən də haram elan etdilər və bütün bu ideyanı Babi planı kimi rədd etdilər.”⁴⁶ Camaat qarşısında çadrasını atan və öz tərcümeyi-halını geniş surətdə çadra əleyhinə istifadə edən Tac`üs-Səltənə yazır: “Mən öz fikirlərimi danışmağa başlayan kimi anam deyirdi: ‘Sən bəzi olmusan.’ Qohumlarım məni töhmətləndirdilər. Onlar məndən uzaq gəzir, mənə qulaq asmırdılar.”<sup>47</sup> Tac`üs-Səltənə, beləliklə, çox asanca kafir elan edilərək təcrid edildi. O bu cür münasibətlə üzləşənlərdən nə birincisi idi, nə də sonuncusu. “Qadın döyüşkənliyinin pionerləri,” digər bir erkən İran feministi yazır, “çox böyük fədakarlıq etmişdilər. Onlar sinələrini adi insanlar arasından çıxaraq onları ‘əxlaqsız’, ‘babi’, ‘mürtəd’ elan edən qadın və kişilərin oxlarına sipər etmişdilər.”⁴⁸

Tahirə haqqında akademik araşdırmaya gəldikdə, bunun maraqlı cəhətlərindən biri qadınlar tərəfindən onun ölümündən bir

əsr keçənə qədər bu məsələyə şübhə doğuracaq qədər az töhfə verilməsidir. Müasirlərindən onun haqqında yazan yeganə qadın qərbli Lady Mary Sheil olmuşdur. O, 1849-cu ilin oktyabrından 1853-cü ilin aprelində, üç ildən bir qədər çox müddət İranda yaşamış və *İranın həyatı və tərzlərindən iştiraklar* kitabında ona bir paraqraf həsr etmişdi: “Orada daha bir qurban da vardı. Bu, Mazandaranda bir mollanın qızı gənc bir qadın idi, o da atası kimi, babilik ehkamını qəbul etmişdi. Babilər ona peyğəmbər kimi ehtiram göstərirdilər; Ona Qurratül-Eyn deyirdilər, ərəb dilində mənası göz bəbəyi deməkdir. Babi qiyamı o əyalətdə yatırıldıqdan sonra Tahirəni Tehrana gətirib orada həbs etdilər, amma onunla yaxşı davrandılar. Bu edamlar baş verəndə onu boğdular. Bu qəddar və lazımsız bir hərəkət idi.”⁴⁹

Tahirənin qadın yazarlığına yaxud da qadınlar hərəkətinə töhfəsi barədə müsəlman mənbələri babi və bəhailərin dərc etdikləri materiallardan fərqlənir. Ümumiyyətlə, son vaxtlara qədər müsəlman qaynaqları əgər onu tənqid etmədilsə, əsasən onu unudulmağa məhkum etmişdilər.⁵⁰ Hərçənd babi/bəhai qaynaqları qadın hərəkətlərinə xüsusi töhfəsini təsvir etmərlər, onlar əsas etibarilə, onu “modern feminist hərəkətin müjdəçisi”⁵¹ və “özünü bacıları qadınlar üçün qurban vermiş bir qadın” hesab edirlər.⁵² Lakin İranın qadın ədəbi ənənəsinin pioneri kimi rolu diqqətdən kənarda qalmışdır.

Paradoksal olaraq, Tahirənin ədəbi töhfəsi barədə qadın yazarların uzun illər sürən sükutundan sonra İran İslam Respublikasında roman yazarı Şəhrnəz Parsipur ona ehtiramını bildirir. Özünün 1989-cu ildə çap edilmiş *Tuba və Gecənin Mənası* romanında o, Tahirənin adını çəkmədən, əsrlər sürən, kişi mərkəzçi, kişilərin hükim olduğu inanc sisteminə birinci meydan oxuyan kimi onu təsvir edir. “Hacı öz-özünə düşündü ki, qadın düşünür. Təəssüf ki, onlar düşünülər. Qarışqa və ağac hissəcikləri kimi yox. toz dənəcikləri kimi yox. Aşağı, yuxarı, elə onun özü

kimi.... Hər şeydən başqa, o asi qadın uşaqlığında o qədər iğtişas və hərc-mərcliyə səbəb olmamalıdı. Onlar deyirdilər ki, o əxlaqsız qadın idi, amma həm də alim idi. Onun haqqında xeyli şayələr dolanırdı. O hətta bunu da xatırladı ki, bir kişi onun atasına deyirdi ki, Tahirə Zəmanənin sübutudur.”⁵³

Həyatının sonuna doğru o, arzu olunan dəyişikliyi əldə etmək üçün sözün təsirinə öz inamını itirdi. O, özünün baxışlarından fərqli olan baxışlara getdikcə daha çox dözümsüz oldu. Dialoq qurmaq, bərqərar olmuş baxışları dəlil-sübutlarla sorğulamaq arzusunun arxasınca getməyin çox çətin olması üzə çıxdı, hər dəfə əbəs olduğu göründü. Nəhayət o başa düşdü ki, sözlər çox zəifdi, yönəltmək üçün çox mülayim, çox təsirsizdir. Bəhai tarixçisi Fazil Mazandaraniyə görə, “Cənab”-i-Tahirə qəfildən əlində sıyrılmış qılinc peyda oldu və özünə xas olan bəlağət, cəsarət və zabitə ilə elan etdi: bu tamaşanı yığışdırın. Dua və ayin vaxtı bitmişdir. İndi sədaqət və fədakarlıq vaxtıdır... O demək istəyirdi ki, sözləri unudun və rəşadət və özündən keçmək üçün döyüş meydanına atılın.”⁵⁴

Sözün təsirində xəyal qırıqlığına uğramış şairə sonda libasını dəyişməyə məcbur oldu və qılınca əl atdı. Bu mənzərə qəbr daşındakı şəkildən nə qədər də fərqlidir. Əgər Tahirənin qismətində həyata pərdə arxasından baxmaq olsaydı, əgər hətta onun cinayətini təsvir edərkən onun əri onu pərdə arxasına qoymalı olsa da, – hərəkətsiz, gizli və lal – Tahirə irəli çıxdı – fikrini ifadə edən, hərəkətli və öz mesajı üçün açıq şəkildə vuruşmağa hazır bir halda.

*Ey qafil, məhbub gəlib, oyan!
Yuxu və nəfs tozunu silib at, oyan!
Bax, xoş məram gəlib,
Onun qarşısına göz yaşı ilə çıxma, oyan!
Acları təbibinə yanına gəlib,
Ey daş ürəkli, oyan!*

Ey hicran xəstəsi,
Yarla vüsal müjdəsinə bax, oyan!
Sən ey xəzan olub solan,
İndi Bahar gəlib, oyan!

Qeydlər

Fərzanə Milani, "Yoxluqdan üzə çıxmaq: Tahirə Qorratol`Ayn", Çadrılar və dünyalar: İran yazıçı qadınlarının qalxan səsləri (Sirakuza Universiteti nəşriyyatı, 1992) səh. 77-99.

1. Marta Rut (Martha L. Root), Pak Tahirə, İranın ən böyük qadını, ikinci nəşr, (Los Angeles, Kəlimat press, 1981, səh. 102.
2. Orada
3. Əli Qulu Mirzə Etizad əl-Səltənə, Fitneyi-Bab, ikinci nəşr; Əbdül-Hüseyn Nəvainin qeydləri ilə, (Tehran: Babək, 1965). Səh. 168
4. Əli Əkbər Muşir Səlimi, Zənəni Süxənvar ki əs yaxızar saliyi pish ta imruz bi zabani farsî suxən quftəhənd (Tehran: Ali Akbat Elmi, 1337/1956) cild. 2, səh. 72
5. Əhməd Kəsrəvi, Bəhaiqari, (Tehran: Mərdi Əmrüz, 1956) səh. 81
6. Abbas Amanata görə, Dirilmə və Canlanma, (İtaka, N.Y. Cornell University Press, 1989) azı istehzalar "nəhayətdə onu (Molla Saleh, Tahirənin atası) məcbur etdi ki, Qəzvindən köçüb Atabatda (İraq) gushənişin olsun, harada ki, o 1866-cı ildə vəfat etdi. Üç uşağa gəldikdə isə, Marta Rut Pak Tahirədə yazır ki, Tahirənin nəticəsi ilə söhbətdə o demişdi ki, iki oğul Eevdən qaçdılar, çünki ataları onlarla yaxşı davranmırdı; biri Nəcəfə getdi, o birisi isə Tehranın yaxınlığına gedib orda yaşamağa başladı; Qız isə anasının ölümündən azca keçmiş vəfat etdi." Marta Rut, Pak Tahirə, səh. 51.
7. Əbdül-Bəha, Səyyahın hekayəti: Babın epizodunu işıqlandırmaq üçün yazılmış, Original fars dilində redaktə edilmiş, Braunun qeydləri və izahı ilə ingilis dilinə çevrilmişdir. (Kembric, University press, 1891) Cild 2, səh. 309.
8. Bəhailiyə giriş, onun kökləri və rolu, (Haaqa: Nəşri Fərhəngi islami, 1978)
9. Məhəmməd Sepehr, Nəsix əl-Təvarix: Dövri kamil Tarixi Qacariyə; Ca-hangir Qaim-Məqaminin redaktəsi ilə (Tehran: Müəssisəyi Əmir Kəbir, 1958) cild.3, səh.48.
10. Məhəmməd Sepehr, Nəsix əl-Təvarix: Salatuni-Qacar, 1965, Amanatın

Dirilmə və Canlanmada iqtibas etdiyi kimi, səh. 321.

11. Məhəmməd Sepehr, Nəsix əl-Təvarix: Dövri kamil Tarixi Qacariyə; cild. 3. Səh. 48.
12. Məhəmməd İbrahim Bəstani Parisui, Həft Səng, (Tehran: İntişarati Daniş, 1967) səh. 357, n.3
13. Marta Rut, Pak Tahirə, səh.51.
14. Bədr ol-Molu Bəmdad, Qaranlıqdan işığa: İranda Qadınların emansipasiyası F.R.C. Bagley-in tərcüməsi, (Hicksville, N.Y. Pexposition press, 1977), səh.20.
15. Amanat, Dirilmə və Canlanma, səh. 297.
16. Orada.
17. Orada, səh. 309.
18. H.M.Bəlyuzi, Bab: Günlər Gününün Müjdəçisi (Oksford: Corc Ronald, 1974) səh.164.
19. Amanat, Dirilmə və Canlanma, səh. 297.
20. Əbdül-Bəha, Vəfadarlar haqqında xatirələr, Orijinal fars dilindən tərcümə edilmiş və Mərziyyə Qeilin qeydləri ilə, (Vilmette. III: Bəhai Nəşriyyatı, 1971) səh. 201.
21. Brauna görə, Səyyahın Hekayətində, cild.2, səh. 314, Sübhi Əzəl deyirmiş ki. "bəlağəti onu alıb aparanda", Tahirə imkan verərdi ki, niqabı üzündən sürüşüb düşsün, amma bir neçə dəqiqədən sonra onu yerinə qaytarardı."
22. Məhəmməd Sepehr, Məhəmməd Sepehr, Nəsix əl-Təvarix: Dövri kamil Tarixi Qacariyə; cild. 3. Səh. 60.
23. Şövqi Əfəndi, Allah yanımızdan keçir, (Vilmette, Bəhai Nəşriyyat Komitəsi, 1944), səh. 32.
24. Orada.
25. Mari Sheil, İranda həya və tərzlərdən işartılar; təkrar nəşr, (Nyu York, Arno, 1973) səh. 85.
26. Etizad-əl Səltənə, Titneyi-Bab, səh. 185. Epikur, qədim filosof (B.E.Ə. 341-271), hesab edirlər ki, hissi həzzə çox yer vermişdir.
27. Braun, Səyyahın Hekayəti, cild 2, səh. 313.
28. Hüsəm Biqabai, Tahirə: Qürrətül-Eyn, (Tehran: s.n.) 1983, səh.156.
29. Kapitan Alfred von Gumoens Müjan Mumendə iqtibas edilmişdir: Babi və Bəhai dinləri, 1844-1944: Bəzi müasir qərb mülahizələri. (Oksford, Corc Ronald, 1981) səh.133.
30. Lowell Johnson, Tahirə (İohansburq: Cənubi və Qərbi Afrika Bəhailəri Milli Ruhani Məhfili, 1982).
31. Dimitri Marianov və Mərziyyə Gail, "Həsərtli sevginin kölələri," Dünya Nizamı, (Yay, 1972) səh. 7-42.

32. *Amanat, Dirilmə və Canlanma*, səh. 322.
33. Şəhrnü Parsipur, "Siz niyə yazırsınız?" (fars dilində), *Dünyayi Süxən*, (Tehran), no. 17, (1988 mart), səh. 9-10.
34. Braun, *Braunun Babi və bəhai dinləri haqqında yazılarından seçmələr*, *Mujan Mumen*, (Oksford: Corc Ronald, 1987) səh. 241.
35. Muiniddin Mehranbi, *Qurrat`ul-Ayn Shairieh Azadixah və Milli İran* (Nəşri-Ruyes, 1990) səh. 148.
36. Nüqabai, *Tahirə Qürrətül-Eyn*, səh.161.
37. Mehrabi, *Qürrətül-Eyn*, səh. 149.
38. *Qaranlıqdan Işığa* kitabında *Bamdad* iddia edir ki, *Tahirənin* ən yaxın yoldaşlarından biri, *Seyid Kazım Rəştinin* xanımı bir sıra təhsilli xanımları evinə dəvət etmiş və ölkənin fəlakətli vəziyyətini və qadınlarının acınacaqlı vəziyyətini müzakirə etmişdi." Bu görüş "Milli Qadınlar Cəmiyyəti"nin yaradılmasına gətirib çıxardı." *Bamdad, Qaranlıqdan Işığa*, səh. 34.
39. Heinrich İnstitirius, *Malleus Maleficarum*; Rev. Montague Summers-in görüş sözü, bibliografiyası və qeydləri ilə tərcümə (London: J. Rodker, 1928).
40. Selma R. Uilyams və Pamela J. Uilyamsın *Riding the Nightmare: Women and Witchcraft*-də verilmişdir (Nyu York, Atheneum, 1978).
41. Cecil Henri İ'Estrange Ewen, *Cadu-pəri ovu və cadu-pəri istintaqı: 1559-1736-ci illərdə Yerli Məhkəmələrin 1373 Protokolundan ittihamnamələr*. (London: K. Paul, Trenchç Trubner, 1929). Səh. 68.
42. H.M.Bəlyuzi, *Bab: Günlər Gününün Müjdəçisi* (Oksford: Corc Ronald, 1974.) səh.164.
43. Əbdül-Bəha, *Vəfadarlar haqqında xatirələr*, səh. 202.
44. Məngül Bayatın "Mistisizm və parçalanma : Qacar İranında sosio-dini düşüncə (Sirakuza: Sirakuza Universiteti, 1982) Səh. 116.
45. Bahariyə Ruhani Məani bu fikri müdafiə edir ki, "Çoxsaylı erkən babi və bəhai qadınların acı taleləri hətta bəhai tarixçilərin iti gözlərindən və tənqidi qələmlərindən yayılmışdır ki, bu tarixçilərin ənənəvi ayinlər və ədalətsiz adətlərdən o qədər təsirlənmişdir ki, onlar erkən qadın inananların əzab-əziyyətlərini görə bilməmişlər ya da əgər görmüşlərsə də, bu onlara o qədər əhəmiyyətsiz görünmüşdür ki, onlar peşəkar tairxi münasibəti əsaslandırılmamışlar. Bahariyə Ruhani Məani, "Din və kişinin üstünlük mifi," Peggy Canton, *Bərabər çevrələr; Qadın və kişi Bəhai icmasında* Los Ancels, Kəlimat Press, 1987) səh. 23.
46. Məngül Bayat, "Qadınlar və İranda İnqilab", 1905-1911," Lois Beck və Nikki Keddie, *Qadınlar müsəlman dünyasında*, (Kembrid, Mass: Harvard

- Universiteti, 1978) səh. 300.
47. *Tacül-Səltənə, Xatirati Tacül-Səltənə, Mənsurə İttihadiyyə, və Sirus Səndvəndiyan* (Tehran: Nəşri Tarixi İran, 1983) səh. 109.
48. *Bamdad, Qaranlıqdan Işığa*, səh. 39.
49. Sheil, *İranda həyat və tərzlərdən işartılar*, səh. 281.
50. Son illər bəzi məşhur qadın tarixçilər *Tahirənin* İranda qadınların oyanmasına töhfəsini etiraf etmiş və qeyd etmişlər. "Dini klerikalların iqtisadi və siyasi hakimiyyətinin əvvəli," Hüma Natiq inanır ki, "İranda məşrutə və azadlıq hərəkatlarının tarixində Qürrətül-Eynin azadlıqsevər ideoloq və şairə kimi rolu misilsizdir" Əlifba (Paris), no. 2, n.s., (Spring 1983) səh. 43. Bayat Mistisiz və parçalanma-da yazır: Nəhəng baxış və zəka qabiliyyətləri olan, öz iradəsi ilə hərəkət edə bilmədiyi ətraf mühitlə barışmayan Qürrətül-Eyn üçün Babizm emansipasiya üçün misilsiz bir imkan açdı. O hərəkətdən islamın onun üzərinə qoyduğu qandallardan azad olmaq üçün istifadə etdi. Onun çadradan imtina etməsi qadınlara məxsus ənənəvi sosial adətlərə qarşı onun cəsarətli münasibətinin rəmzidir. 2 (SƏH 115). Guity Nashat onu "on doqquzunucu əsr İranının ən qeyri-adi qadını" və "İranda müasir tarixində öz dövrünün adətlərinə açıq üsyan edən ilk qadın" hesab edir. Guity Nashat, *İnqilabdan əvvəlki İranda qadın: Tarixi icmal*", Guity Nashat, *İranda qadın və inqilab*, (Boulder, Colo: Westview Press? 1983) səh. 19.
51. Alessandor Bausani, "Babilər" *Din Ensiklopediyası; Mircea Eliade et al* (New York, Macmillan, 1987) cild 2, Səh:32-34.
52. Marta Rut, *Pak Tahirə* səh. 34.
53. Şəhrnü Parsipur, *Tubava Mınayi şah* (Tehran: İntişarati İspark, 1988/1989).
54. Mirzə Əsədullah Fazili Mazandarani, *Tarixi Zühuru`l-Həqq*, (Tehran: cild 3), 1944, səh. 325.
55. Nüqabai, *Tahirə Qürrətül-Eyn*, səh. 160.

Kürd qızlar qrupu, 1892-ci il.

Susan Stiles Maneck:

Tahirə: Qadınlığın dini paradiqması

Tarixi düşünən hər bir din cəmiyyətin strkturunu dəyişmək marağı olan islahat hərəkatı kimi başlayır. Ona görə də o, baxış və ideallarla başlayır. İdeallar bizim qarşımıza qoyduğumuz şeylərdir: onlar bizim çatmağa can atdığımız şeylərdir. Bu vacibdir ki, əgər ideallar bizə gələcək inkişaf barədə yeni çərçivələr verməlidirsə, yaxınlaşdıqca onlar uzaqlaşmaqda və dəyişməkdə davam etməlidirlər. Onu keçəndə artıq o ideal olmaqdan çıxır. Ona yapışb qalanda isə, o sadəcə bir ənənəyə çevrilir və tərəqqini boğur və ona mane olur. Hər bir dinin təbliğ etdiyi paradiqmalar arasında kamil qadın ideali də vardır.

Hər bir dinin ideal qadın barədə öz paradiqması olmuşdur. Hinduizmdə bu Sita idi, o, heç nəyə baxmayaraq ərinə sadıq qalan mükəmməl bir həyat yoldaşı olmuşdur. Xristianlıqda ən görkəmli qadın Bakirə Məryəmdir, o özünü oğluna həsr etsə də, onun risalətindən təmkinlə kənarda qalmış bir analıq rəmzi idi. Məhəmmədin qızı Fatimə isə ana, həyat yoldaşı və qız rollarının birlikdə bir modeli olan bir qadın idi.

Babi-bəhai tarixində ən çox tanınan qadın olmaqla Tahirə əvvəlki modellərlə kəskin bir ziddiyyət təşkil edir.¹ XIX əsrin İranının bu istedadlı şairəsi övladlıq borcunu yerinə yetirən bir qız olmaqdan uzaq olmaqla, Qəzvinin məşhur din xadimi atası Molla Salehin teoloji mövqelərinə daim əks çıxırdı. O bir həyat yoldaşı və ya ana kimi də heyranlıq doğurmur, çünki onun din adamı olan ərindən uzaqlaşması uşaqlarından da güclə ayrılması ilə nəticələndi. Ona görə də təəccüblü deyil ki, o, müsəlmanlar üçün

qadınlara çox azadlıq verməyin təhlükə rəmzi idi! Bu sənəd Tahirənin bir tarixi və ədəbi sima, istər bəhai, istərsə də qeyri-bəhai, yaxud qərblı və şərqli olsun, ona diqqət yönəltməyə sövq olunmuş hamı üçün bir qadınlıq rəmzi kimi əhəmiyyətini başa düşməyə çalışır.

Tərcümeyi-halı

Bu necə ola bilərdi ki, qadının o qədər zəif hesab olunduğu bir ölkə olan İranda, ondan da əlavə, din xadimlərinin o qədər böyük nüfuza malik olduqları, üləmaların sayına və əhəmiyyətinə görə hökumətin və xalqın diqqətini çəkən Qəzvin kimi bir şəhərdə - bu necə ola bilərdi ki, dəqiq belə bir əlverişsiz şəraitdə bir qadın dindən dönmüşlərdən ibarət belə güclü bir qrup yaratsın. Bu bir sualdır ki, hətta İran tarixçisi Sepehri çaşdırır, çünki belə bir hadisə əvvəllər görünməmişdi!²

Tahirənin kökü, tarixçəsi dəqiq olaraq əlverişsiz idi ki, o sonra döyüşkən antiklerik Babi dininin görkəmli lideri kimi meydana çıxsın və Şövqi Əfəndinin sözlərinə görə, “qadın azadlığı üzrə birinci şəhid olsun.”³ Bəhailərə Qürrətül-Eyn və Tahirə kimi tanış olan Fatimə Zərrintac Bərəqani Qəzvində çox məşhur bir üləma ailəsində doğulmuşdu (1817-18). Onun atası Molla Məhəmməd Saleh və əmisi Molla Məhəmməd Tağı ilə birlikdə o şəhərin yüzdən artıq din xadimi üzərində bir nüfuz sahibi olmuşdular. Molla Məhəmməd Saleh Qurana verdiyi təfsirlərlə məşhur idi. Dini qanunlara riayət olunmasında o sərtliyi və qətiyyətliyi ilə tanınırdı. Onun qardaşı Molla Məhəmməd Tağı isə öz mövqeyini rəqiblərini, xüsusilə də Şeyxi məktəbinə rəğbəti olanları kobudcasına rədd etməklə əldə etmişdi və şeyxiləri⁴ o, təhlükəli dönüklər (kafir) və onların liderini isə mürtəd elan etmişdi. Onların kiçik qardaşı şeyxi baxışlarını qəbul etmiş və Seyyid Kazım Rəştinin dəyanətli ardıcılı olmuşdu.

Tahirə və onun kiçik bacısı ciddi dini mühitdə, lakin bolluqda böyüdülmüşdülər. Tahirənin qeyri-adi qabiliyyətlərini görən atası onun vəziyyətində olan qadınlar üçün ümumi olan elementar səviyyəni aşan təhsil almasına icazə vermişdi. O, ilahiyyat və fiqh məsələləri barəsində bilikləri ilə qardaşlarını⁵ xeyli qabaqlamışdı.

On üç yaşında ikən, Tahirə əmisi Molla Məhəmməd Tağının oğlu ilə evləndi. O nigahdan onun üç övladı, iki oğlu⁶ və bir qızı oldu. Tahirə şeyxilərin təlimlərinə cəzb olunandan sonra ailənin təzyiqləri tezliklə çoxaldı. Atası, əri və əmisi çalışdılar ki, onu inandırsınlar ki, Seyyid Kazım Rəştinin ideyalarını dəstəkləməkdən vaz keçsin, lakin bunların bir faydası olmadı. Şeyxi qohumlarının vasitəsilə o məktəbin başçısı ilə yazışdı və şeyxi təlimlərini müdafiə edən traktat yazdı. Seyyid Kazım öz qatı düşməni Molla Məhəmməd Tağının ailəsi daxilində belə istedadlı bir tərəfdarın olmasından çox şad oldu və ona Qürrətül-Eyn (Gözlərimin təsəllisi, göz bəbəyi) adı verdi. Tahirənin əri ilə münasibətləri pisləşməyə doğru getdi, qaynatası minbərdən şeyxiləri lənətləməyə başlayandan sonra o, ərinə və uşaqlarını tərk etmək və atasının evinə qayıtmaq qərarına gəldi. Tezliklə o Kərbəlaya yollandı və orada şeyxilərin çevrəsinə qatıldı.

O, 1843-cü ildə Kərbəlaya gəldi, amma Seyyid Kazım onun gəlişindən cəmi bir neçə gün əvvəl vəfat etmişdi. Onun gəlişi zamanı şeyxi icması daxilində Şeyxiliyin xarizmatik və mistik cəhətlərini vurğulayanlarla özlərinin qanuni olduqlarını ənənəvi şiəliyə bağlılıqda qoruyub saxlamaq istəyən mühafizəkarlar arasında bir qarşıdurma yaranmışdı. “Radikal” şeyxilərin əsas ehkamları bu idi ki, Mehdi və ya Qaim zamanın sonunda zühur etməlidir. Tahirə radikallara qoşuldu və Seyyid Kazımın xanımı ilə birləşərək Kərbəladakı şeyxi qadınların, habelə mərhum Seyyidin tələbələrinin və tərəfdarlarının dəstəyini qazandı. Seyyid Kazımın evində məskunlaşaraq, Seyyid Kazımın oğlu, atasının yerinə keçmək istəyən Molla Əhmədi xəyal qırıqlığına uğradaraq

Şeyxi liderin verdiyi dərslərin əvəzinə dərslər keçməyə başladı.

Bab özünü Vəd olunmuş Qaim elan edəndə, Tahirə dərhal onun iddiasını qəbul etdi və Kərbəlanın şeyxi icmasının əksər hissəsini də onu qəbul etməyə inandırdı. Bab onu özünün əsas şagirdlərindən, Əbədiyaşarın həflərindən biri elan etdi.⁷ Onun Baba bağlılığı babi inacları dərindən araşdırmasından deyil, daha çox açılış, vəhyi təcrübənin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı.⁸

Onun bizə gəlib çatmış və bu dövrə aid əsərləri Allahın vəhyinin tarixi davamlılığını sübut etmək üçün onun Quranı, hədisləri və təfsirləri necə məharətlə istifadə etməsini nümayiş etdirir. Eyni zamanda da, O, təkid edirdi ki, Allahın işlərini, xüsusilə Peyğəmbərlərin şəxsində təzahür etdiyi kimi görmək üçün insan Allahın məqsədi barədə daxili agahlığa malik olmalıdır.

İslam qanunlarının əksəriyyətinin daha babilər üçün vacib olmamasına iddia edərək o gündəlik namaz qılmaqdan imtina etdi. Bununla yanaşı, o, Kərbəlada babi icmasında bir sıra yeniliklər etdi. Onun ən təhlükəli və qeyri-adi hərəkətlərindən biri inananların yığıncağında çadrasız ortalığa çıxması idi.

Abbas Amanat hesab edir ki, bəlkə də bu birinci dəfə idi ki, İran qadını öz təşəbbüsü ilə çadrasını atmışdı.¹⁰ Onun ətrafında toplaşmış qadınlar çevrəsi (Həm Kərbəlada, həm də Sonralar Qəzvində, Həmədanda, Bağdadda və Tehrandə) qadın kimi məhrumiyyətlərindən agah olan ilk qadınlar qrupu yaratmışdılar. Amma Tahirənin fəaliyyətləri sözün müasir mənasında heç də qadınların azadlıq hərəkətini təmsil etmirdi. Tahirə qadınların çadranı atmalarını dinin yenilənmə hərəkəti kimi aydınlığı ilə görürdü. Nə Tahirənin, nə də Babın yazıları, qadın haqlarını elə də vurğulamırlar.¹¹ Çox güman ki, Tahirə Babın zühurunu, o qadınların statusunu xüsusi olaraq vurğulamasından asılı olmayaraq, mahiyyətə azadlıq gətirici bir vəhy kimi qəbul edirdi.

Tahirənin fəaliyyətləri hətta babi icmasının daxilində belə ziddiyyətli idi. Çoxlu babilər babın zühurunu keçmişdən və ya

islam qanunlarından tamamilə ayrılmaq kimi təsəvvür etmirdilər. Onlar Tahirənin davranışını münaqişəli və əxlaqdan uzaq sayırdılar. Məhz bu səbəbdən, Tahirə haqqında şikayətlərə cavab olaraq Bab ona indi tanındığı ləqəbi, Tahirə adını verdi ki, bunun da mənası pak deməkdir.¹² Bu cavabın nəticəsi olaraq, daha mühafizəkar olan çox babi onların sıralarını tərk etdi, hərçənd əksəriyyəti Babın mühakiməsini qəbul etdilər.

Babi olmayan üləmaların müxalifəti getdikcə dərinləşdi. Tahirənin bu dövrdə yazdığı şeirlərin əksəriyyəti qəzəbli dərəcədə anti-klerikal idi. O, tez-tez üləmaları mübahisəyə çağıraraq onlara meydan oxuyurdu. 1847-ci ilin məhərrəm ayında şiə müsəlmanları İmam Hüseyin şəhadətini qeyd etmək üçün matəm libasları geyinmişkən, Tahirə qəsdən al-əlvan rəngdə geyinərək və çadrasını ataraq onların kəskin reaksiyasına səbəb oldu. O, babiləri Babın həmin ayın (məhərrəm) birinci gününə düşən mövludunu qeyd etməyə sövq edirdi.¹³ Qəzəblənmiş üləmalar qaragüruhu qızıışdırdılar ki, Seyyid Kazımın evinə hücum etsinlər. Sonda Kərbəla hakimi müdaxilə etdi və Tahirəni üç ay ev dustağı etdilər, sonra isə o, Bağdada göndərildi.

Kərbəlanın aparıcı babi qadınlarının müşayiətində, Özünün sədaqətli ardıcılardan bir neçəsi ilə birlikdə, Tahirə Bağdada yola düşdü, orada da fəaliyyətlərini davam etdirdi, pərdənin arxasından çıxış edərək camaata mühazirələr oxudu.¹⁴ Üləmalar onu inkar etmək üçün tez-tez bu mühazirələrdə iştirak edirdilər. Belə tədbirlərin birində şahın həkimi, onu Kərbəla ziyarətində müşayiət etmiş yəhudi həkimi də vardı və o, Tahirənin mesajının əsaslı və gerçək olmasına bütünlüklə inandı. Bu həkim, doktor Hakim Məsih yəhudi əsilli ilk babi idi.¹⁵

Onun babi olması müxalifəti daha da gücləndirdi və bu, Tahirənin Bağdadın müftisi İbn Əlusinin evində həbs olunması ilə nəticələndi. İbn Əlusi Tahirə haqqında sonralar bu müşahidələri yazmışdı:

Bəzi insanlar bəyan edirlər ki, Qürrətül-Eyn vacib öhdəliklərin tamamilə aradan qaldırılmasına inanır, amma mən bunda heç bir həqiqət görmürəm, hətta o iki aya yaxın mənim evimdə qaldı, mənimlə onun arasında nə qədər müzakirələr oldu ki, bunlarda heç bir təqiyyə və ya təhdid yox idi. Həqiqətən, mən onda elə bir ləyaqət və nailiyyət gördüm ki, onu mən nadir hallarda kişilərdə görərdim. O müdrik və ləyaqətli bir qadın idi, məziyyət və ismətdə misilsiz idi. Mən onunla olan müzakirələrimizə başqa hallarda istinad etmişəm; Əgər kiminsə onlardan xəbəri varsa, başa düşər ki, onun biliyinə heç bir şübhə ola bilməz. Bu da mənə aydın oldu ki, Babiyyə və Qürrətiyyə eyni şeydir. Onlar inanırlar ki, gündə beş dəfə namaz qılmağın vaxtı keçib və vəhy yenidən gəlir, ona görə də Kamil [İnsan] [bundan sonra] da vəhy alacaqdır. Lakin bu vəhylər qəti qayda deyil.¹⁶

Tahirəni dönüklüyə görə ittiham etmirdilər, çünki adətən o cinayət üçün cəza (ölüm) qadınlara aid edilmirdi. Bu arada, Qəzvinə ailəsi onun fəaliyyətlərindən xeyli dərəcədə narahat olmuşdular. Çadranı atması xüsusilə onun haqqında əxlaqsızlıqla bağlı şayələrin yayılmasına səbəb olmuşdu. Tahirənin atası qohumunu İraqa göndərdi və o, hakimi inandırdı ki, Tahirəni İrana göndərsin.¹⁷ Yol boyu o haradan keçirdisə, daha çox iğtişaş baş qaldırırdı. Kərənd kəndində təxminən 1200 nəfər dərhal ona tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Lakin Kirmanşahda onun fəaliyyəti elə gurultu qaldırdı ki, qaragüruh babilərə hücum etdi və onları şəhərdən çıxardı, lakin buna qədər Tahirə Kirmanşahın aparıcı qadınları qarşısında təlimləri izah edə bilmişdi ki, onların da arasında hakimin arvadı da vardı – o uzun müddət şeyxilərin himayəçisi olmuşdu.¹⁸ Həmədanda isə Tahirə həm aparıcı üləmalarla, həm də şəhərin əsilzadə qadınları ilə görüşmüşdü ki, onların arasında şah ailəsinin üzvləri vardı.

Qəzvinə gəlişində, uzun müddətdən bəri yadlaşdığıəri Molla Məhəmməd təkid etdi ki, Tahirə öz evinə qayıtsın. Tahirə belə

cavab verdi:

Əgər sənin istəyin doğrudan da mənə vəfalı bir ər və yoldaş olmaq olsaydı, sən mənimlə görüşmək üçün Kərbəlaya tələsər, mənim kejavəmi piyada Qəzvinə qədər gətirərdin. Mən isə, sənənlə səyahət edərkən səni qəflət yuxusundan oyadar və sənə doğru yolu göstərərdim. Amma bu baş vermədi. Bizim ayrılmağımızdan üç il keçib. Nə bu dünyada, nə də o biri dünyada mən nə vaxtsa sənənlə görüşməyəcəyəm. Mən səni həmişəlik həyatımdan çıxarıb atmışam.¹⁹

Tahirənin əmisi, həm də qaynatası olan Məhəmməd Tağı həm babilərə, həm də şeyxilərə qatı düşmənin reputasiyası qazanmışdı. Bır sıra hallarda o, qaragüruhu onların əleyhinə qaldırmışdı. Belə hadisələrdən birindən sonra, bir şeyxi və babilərə rəğbət bəsləyən Molla Əbdüllah adlı biri qisas almaq qərarına gəldi. Molla Tağı şəhər nazmazını qılmaq üçün məsciddə olanda Molla Əbdüllah onu xəncərlə ölümcül yaraladı və qaçdı.²⁰ Bu hadisə qəzvinə çoxlu babilərin həbsinə və işgəncəsinə səbəb oldu. Tahirə də nəzərdə tutulmuşdu. Bu zorakılıq azgınlığına qon qoymaq üçün Molla Əbdüllah təslim oldu. Buna baxmayaraq digər babiləri azad etmədilər, əksinə, çoxlarını edam etdilər. Tahirə Bəhaullahın köməyi ilə qaçırıldı və Tehrandə onun evində gizlədildi. Əbdül-Bəha o günləri xatırlayırdı:

Bu barədə xəbər Tehrana çatanda, hökumət onu hər yerdə axtardı, amma yenə də dostlar davamlı bir axınla onu görməyə gəlirdilər, Tahirə isə pərdənin arxasında oturaraq, onlarla söhbət edərdi. Bir gün Vahid ləqəbli böyük Seyyid Yəhya da orada idi. O bayırda oturduğu üçün, Tahirə onu pərdənin arxasından eşidirdi. Onda mən uşaq idim, onun dizinin üstündə oturardım. Bələğət və hərərətlə, Vahid yeni Məzhərin zühuruna şahidlik edən əlamət və ayələr barədə söhbət edirdi. Tahirə birdən onun sözünü kəsdi, həyəcana gələrək dedi: “Ey Yəhya, qoy sənin sözlərin deyil, əməllərin sənənin imanına şəhadət versin, əgər sən arifsənsə.

Keçmişin hədislərini boş-boşuna təkrar etməyi saxla, çünki xidmət günü, dəyanətli hərəkət günü gəlib. İndi Allahın həqiqi əlamətlərini nümayiş etdirmək, mövhumat pərdələrini parçalamaq, Allahın Sözü nü yaymaq, özümüzü Onun yolunda fəda etmək zamanıdır. İndi söz deyil, əməl bizim bəzəyimiz olmalıdır!”²³

Sonra, Babilərin Xorasanda toplanmasına edilmiş ümumi çağırışa əməl edərək həm Tahirə, həm də Bəhaullah Bədəşt deyilən yerə getdilər, səksən bir nəfər bəb lideri orada toplaşmışdılar ki, Bəbın həbsdən azad edilməsini necə həyata keçirmək məsələsini və bəb icmasının gələcək inkişaf istiqamətlərini müzakirə etsinlər. Bu görüşdə Tahirə ilə (islamlardan tamamilə ayrılmağı müdafiə edən, habelə, icmanı döyüşkənliklə müdafiə etməyə tərəfdar olan daha radikal bəb ilərin başçısı kimi) daha çox mühafizəkar olan Quddus (o, islamın yenidən canlandırılması məqsədinə xidmət edən siyasəti, dini və dünyəvi hakimiyyəti ehtiyatla uyğunlaşdırmağı ilk başda dəstəkləyirdi) arasında gərginlik yarandı. Bəb ilər Qud-dusu Bəbın şagirdlərinin başçısı kimi qəbul edirdilər. Deyilənə görə, Tahirə Quddus haqqında belə deyibmiş: “Mən ona şagird kimi baxıram, Bəb onu mənim yanıma təlim-tərbiyə üçün göndərmişdir. Mən ona başqa cür baxa bilmirəm.” Quddus da öz tərəfindən, Tahirəni “kafirliyin müəllifi” adlandırırdı.”²⁴ Bir dəfə Quddus ibadətə qapılmış halda olanda, Tahirə əlində sıyrılmış qılınc öz çadırından çıxdı. “İndi dua və sitayiş zamanı deyildir,” o bəyan etdi, “daha çox məhəbbət və fədakarlıq meydanının vaxtıdır!”²⁵

Lakin onun ən sarsıdıcı hərəkəti toplaşanların qarşısına çadrasız çıxması idi. Şövqi Əfəndi bu səhnəni çox canlı təsvir edir:

Müqəddəs Fatimənin gözəl və ləkəsiz ismətliliyinin rəmzi sayılan Tahirə qəfildən, bəzənmiş, lakin çadrasız halda, orada toplaşmış yoldaşları qarşısında peyda oldu, dəhşətə gəlmiş və qəzəblənmiş Quddusun sağ tərəfində özünə yer etdi, atəşli sözləri ilə İslamın göstərişlərinin müqəddəsliyini qoruyan pərdələri cırdı,

uca və qətiyyətli çağırışını etdi və yeni zühurun başlanğıcını elan etdi. Bunun təsiri həyəcanlandırıcı və ani oldu. Bu qədər ləkəsiz paklıq rəmzi, hətta kölgəsinə baxmağın belə nalayiq bir hərəkət hesab edildiyi qədər ehtiram göstərilən, bir anlığa, dəhşətə gəlmiş tamaşaçıların gözləri qarşısında peyda oldu ki, özünü rüsvay etsin, özünü bağladığı Dini utandırсын, rəmzi olduğu Ölümsüz Çöhrəni ləkələsin. Qorxu, qəzəb, çaşqınlıq onların daxili dünyalarını dağıtdı, hissiyyatlarını dondurdu. Gördüyü mənzərədən dəhşətə gəlmiş və sarsılmış Əbdül-Xəliq İsfahanı öz əlləri ilə boğazını kəsdi. Üstündən qan sıçrayaraq, həyəcədən başılovlu o, Tahirənin qarşısından qaçıb getdi.²⁶

Bu vəziyyətdən narahat olmadan Tahirə bəyan etdi, “Mən Qaimin söyləyəcəyi Sözmə, o Söz ki, yer üzünün başçılarını və əsilzadələrini qaçmağa məcbur edər.”²⁷

Bir çox bəb ilərin təəccübünə səbəb olmaqla Tahirə öz mövqeyinə görə Quddusa qalib gəldi.²⁸ Quddus etiraf etdi ki, İslam qanunları aradan qaldırılmışdır. Onların barışıqı o qədər tam oldu ki, onlar Bədəşti eyni kəcavədə tərk etdilər. Onlar Niyala kəndinə yaxınlaşanda çadrasını atmış bir qadının bir kişinin yanında oturub ucadan şeir deməsindən qəzəblənərək qaragüruhu onların əleyhinə qaldırdılar. Bunun nəticəsində baş verən toqquşmada bir neçə nəfər öldü, bəb ilər isə müxtəlif istiqamətlərdə dağılıdılar.²⁹

1848-1850-ci illər arasında bəb ilərlə hökumət qüvvələri arasında Mazandaranda, Zəncanda, Neyrizdə amansız döyüşlər getdi. Tahirə bir il müddətində kənddən kəndə gedərək gizlində qaldı. 1849-cu ildə hökumət onu əmisinin ölümündə əlinin olması itthamı ilə həbs etdi. Onu Tehrana gətirib kələntərin evində dustaq etdilər. Kələntərin arvadı Tahirəyə çox bağlandı, qadınlar isə yenidən Tahirənin söhbətlərinə qulaq asmaq üçün axışdılar.³¹

1850-ci il 9 iyulda şahın əmri ilə Bəb ilə edam etdilər. İki il sonra kiçik bir qrup bəb ilə şahı sui-qəsd etməklə qisas almaq istədilər. Bu cəhd alınmadı, bundan sonra bəb ilərin ümumi qətləyini başladı.

Hökumət Tahirəni də edam etmək qərarına gəldi. Avropalı müşahidəçinin sözlərinə görə³² edamını təsdiq etməzdən öncə Tahirəni şahın qarşısına gətirdilər. Şah isə Tahirənin öz küfr inanaclarını tərk etməsi şərti altında onunla evlənmək təklifi etdi. Tahirənin ən məşhur şeiri bu təklifə sərt bir rədd kimi yazılmışdı. İki baş müctəhid – Molla Əli Xani və Moll Məhəmməd Əndirmani tərəfindən istintaq edildikdən sonra Tahirə şəhid olmazdən öncə gəlinlik paltarını geyinib bəzəndi. Onu 1852-ci ilin sentyabrında bir bağa aparıb boğdular və quyuya atdılar.³⁴ Deyilənə görə, onun son sözləri belə olub: “Siz məni istədiyiniz kimi öldürə bilərsiniz, lakin qadınların emansipasiyasını saxlaya bilməzsınız.”³⁵

Poeziyası

Tahirənin bir qadın din lideri kimi misilsizliyi onun poeziyasının dinamizmində də özünü göstərir. Lakin bu şeirləri nəzərdən keçirməzdən öncə, biz ilk öncə, ona aid edilən bu şeirlərin hansıların səhih olaraq ona məxsus olmasını müəyyən etməliyik. Babi sənədlərinin əksər hissəsi 1852-ci il qətlində məhv edilmişdi, ona görə də Tahirənin poeziyası əsasən, şifahi olaraq qorunub saxlanmış və o prosesdə olan bütün dəyişiklik və müdaxilələrə məruz qalmışdır. Ona aid edilən bəzi şeirlər, əslində, başqaları tərəfindən yazılmışdır. Məsələn, deyilənə görə Tahirə bir şeir yazmış və batini görmə ilə Babın məqamını tanıdıqdan sonra ona göndərmişdir. E.G.Braunun o şeirdən tərcümə etdiyi parça belədir:

*Sənin çöhrənin nuru parladi,
Alının şüaları yüksəyə qalxdı;
Sonra söylədi: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?”
Bəli, Bəli, deyə hamı cavab verdi.”³⁶*

Lakin müsəlman alimləri müəyyən etmişlər ki, bu şeir Tahirədən əvvəl yaşamış Larlı Məhəmməd Baqir Söhbətin şeiridir

ki, onun şeirlər toplusunda bütün şeir (müəyyən variantlarda) yer alır.³⁷ Çox güman ki, Tahirə Baba məktub yazarkən bu şeiri sitat kimi istifadə etmişdir, amma bu onun öz şeiri olmasına bənzəmir. Nöğabaiyə görə, Tahirəyə aid edilən tərcümə olunmamış qəzəl elə həmin müsəlman alimlərinə görə, Tahir İsfahaninin şeirləridir.³⁸ Tahirənin poeziyası çox vaxt Bəhai tarixçisi və şairi Nəbilin əsərləri ilə qarışdırılır.

Tahirənin şeirlərinin çox az bir qismi ingilis dilinə tərcümə edildiyindən, yaxud hansısa bir formada antologiyaya epizodik daxil edildiyindən, mən bəzi şeirləri tam verəcəyəm.³⁹ Şeirlərin çoxu *kamil* ölçüdə yazılmış qəzəllərdir. Tahirə çox klassik və çox çətin üslubda yazaraq nadir ərəb ifadələrini tez-tez işlətməmişdir. Müasir yazıçılar hətta onu tənqid edirlər ki, o həddən artıq ibarəli yazmışdır. Lakin bu ifadələrin heç biri onun poeziyasının səlisliyinə və axıcılığına xələl gətirmir. Onun şeirləri çox vaxt vəcdəgətirici və ilhamlandırıcı olmaqla, incə qafiyə və gözəl söz seçiminə malikdir. Onun poeziyasının əsas mövzusu Allah və onun Məzhərinə, Baba (və yaqin ki, Bəhaullahə) olan şövqlü məhəbbətidir; Onun iztirab və şəhidliyə heyranlığıdır; sosial nəzmin yenilənməsi üçün onun gözlənilən xilaskar həsrəti və apokaliptik, vəd olunmuş hadisələrlə bağlı gözləntiləridir. Onun ənənəvi ruhanilərə nifrətidir. Son iki mövzu, habelə onun gözləntisinə görə yeni zühurun gətirəcəyi intellektual azadlığa onun yüksək ehtiramı aşağıdakı şeirdə ifadə olunmuşdur. Bu cür inqilabi və antiklerik mövzuların İran poeziya tarixində, Tahirədən əlli il sonrakı məşrutə inqilabı zamanı bu cür ədəbi nümunələrin yaranmasına qədər - istər kişi, istərsə də qadın müəlliflər olsun - misli yoxdur.

*Həqiqətən, Hidayət Səhəri hökm edir ki, nəsimlər əssin,
Bütün dünya işqlanmış; hər bir üfüq, hər bir insan
Şeyx daha rəyasət kürsüsündə oturmur,*

*Məscid daha müqəddəslik paylayan dükan deyil,
Türbanın şalı dibindən kəsiləcək,
Nə şeyx qalacaq, nə təmtəraq, nə gizlilik
Söz mövhumat və zənnədən azad olacaq,
İnsanlarsa fırılacaq və tamahdan azad olacaq
Zülm ədalət ordusuna tabe olacaq,
Cəhalət anlayışla məğlub olacaq,
Ədalət xalısı hər yana sərilmək
Dostluq və birlik toxumları hər tərəfə səpiləcək
Yalan hökmlər yer üzündən qaldırılacaq,
Müxalifət prinsipi birliyə yol verəcək.*

Aşağıdakı şeir isə Tahirənin şəhidliyə can atmasını ifadə edir:

*Sənin eşqinin ölkəsində mən qalıram, heç kəsdən bir lütf
görmürəm,
Bax ki necə qəribəm, Sən o ölkənin Şahı ikən?
Bu günahdırmı ki, ey Məhbub (Sənəm), mənim hər
nəfəsindən sənin eşqinin sirri car olur?
Ayır məni, öldür məni, insafsızca götür məni
Səbr zamanı bitdi, daha nə qədər ayrı qalım?
Varlığımın hər tikəsi boş qamış kimi qəmli bir nağıl söyləyir,
Səni ağıl dərk etməz, qəlbsə sənin fikrindən ölər,
Bütün mövcudat qapısı heç nədir, sən isə sonsuz sonsan,
Səba onların məhvindən xəbər gətirərkən,
Üzləri soldurub, gözləri ağladarkən nədir sənin itkin?
Ehtirasdan sən mənim yatağıma gəlirsən, Mən həm qanad,
həm əlimlə uçuram,
Sən kimisə bu məkandan xilas edəndə, sən onu məkansız
məkana aparacaqsan,
Mən onda dünyanın ruhunu buraxacağam, çünki sən bütün
ruhların yaradanısan.⁴³*

E.Braun Tahirənin ən məşhur qəzəlini ingilis dilinə çevirmişdir, bu qəzəl Nəsrəddin şahın ona evlənmə təklifinə cavab olaraq yazılmışdır. Birinci hissə Məhbub olaraq Baba həsr edilmişdir. İkinci hissə isə Tahirənin şaha cavabıdır.

*İştiyaqi-eşq qulları dərd və bəla bəndində əsirdirlər,
Sənin bu ürəyi sınmış aşiqlərin sənə can atmaqda
həyatlarını verərlər
Öldürmək üçün əlində qılınc Məhbub dayansa da, mən
günahsız olsam da,
Əgər bu zalımın nazı ona xoşsa, onun zülmü mənə xoşdur.
Səhər yuxuda ikən o qəddar ovsunçu yanıma gəldi
Onun heykəl və üzünün gözəlliyində sanki səhərin
açılmasını gördüm
Çin ənbəri o rayihəli ağacların ətrindən ətir alardı
Bu zaman onun gözləri Tərtəri büt-pərəstlərinin hücum etdiyi
inamı dağıdır
Zahidin hücrəsi və fanatın məbədi üçün eşq və şəraba nifrət
edən səninlə
Mən nə edə bilərəm, sənin rüsvayçı bir şey kimi tutduğun
bizim dinimiz üçün?
Sənin sevgili saçının dolaşmış zülfü, sənin yəhərin və atın
sənin tək qayğındır;
Sənin ürəyində Mütləqin payı yoxdur, nə də kasıb insanların
yoxsulluğu.
İsgəndərin cah-cəlalı sənin olsun, Qələndərin vərdis və yolu
mənim olsun
Bu əgər sənə xoşdursa, mən ondan imtina edirəm, bu isə,
pisdirsə, mənə kifayət edər.
Mən və Biz məqamından keç, evin üçün yer Heçliyi seç,
Zira sən belə edəndə ən üstün səadətə çatarsan.*

Növbəti şeir, çox güman, Tahirənin yazdığı son şeirdir. Bu onun iki müctəhid tərəfindən istintaq edilərək ölümə məhkum olunmasını göstərir. Bu şeir məyusluq ifadə edir, lakin ümitsizlik deyil, xəyal qırıqlığını ifadə edir, lakin baxışın itirilməsini deyil. Mən onun ancaq bir hissəsini burda verirəm:

*Dodağın yanında tək bir xal və iki qara tel var;
Əfsus, ürəyimin quşu üçün bircə dən, iki quş tələsi,
Bir qalabəyi, bir şeyx, bir də mən; söhbət eşqdəndir.
Mən onlara necə cavab verim, biri sərxoş, ikisi xam?
Dilbərin çöhrəsindən və zülfündən mənim günlərim qaradır;
Heyf mənim günlərimə, gün birdir, gecə ikidir...⁴⁷*

Tahirə bir model kimi

Müqəddimədə qeyd etdiyim kimi, Tahirə bəhailər üçün qadınlığın bir modelidir ki, onu Sita, Fatimə və Bakirə Məryəmlə müqayisə edirlər. Lakin qeyri-bəhailər də çox vaxt ona qeyri-adi dərəcədə böyük bir şəxsiyyət kimi baxmışlar. Bəhai Dini qərbə yetməzdən xeyli əvvəl avropalılar ondan ilham almış və ona heyran olmuşdular. Lord Kurzon onun həyatını, “müasir tarixdə ən təsirli epizodlardan biri”⁴⁸ hesab etmişdir. İstedadlı Avstriya şairəsi Marie von Najmajer Tahirə haqqında 1870-ci ildə eşitmiş və Tahirənin həyatı haqqında özünün ən gözəl poemasını yazmışdır. Avstriya prezidentinin anası və Yeni Qadın Hərəkatının banisi Marianna Hainsisch də elə həmin il Tahirənin həyatından ilhamlanmışdır. O, 1925-ci ildə yazırdı: “Mənim bütün həyatım boyu ən böyük qadınlıq nümunəsi Qəzvinli Tahirə olmuşdur. Onun həyatı və ölümü barədə eşidəndə mənim cəmisə on yeddi yaşım vardı, amma mən onda dedim: “Mən Avstriya qadınları üçün o şeyləri etməyə çalışmalıyam ki, onları İran qadınları üçün etmək naminə Tahirə həyatını qurban etdi.”⁴⁹

Məşhur aktrisa Sara Bernhart dramaturq *Catulle Mendes*-dən xahiş etmişdi ki, Tahirənin həyatından bir pyes yazsın. O Tahirəyə “İranın Janna Darkı, həm orta əsrlərin Heloisesini və neo-platonik Hipatiyanı xatırladan Şərq qadınlarının emansipasiya lideri” kimi istinad edirdi.”⁵⁰

Edvar Braun Tahirə haqqında yazırdı:

“Qürrətül-Eyn kimi bir qadının meydana çıxması istənilən ölkədə və istənilən dövrdə nadir bir fenomendir, lakin İran kimi bir ölkədə bunun olması qeyri-adi haldır– xeyr, demək olar, bir möcüzədir. Məftunedici gözəlliyi ilə bərabər, nadir intellektual qabiliyyəti, atəşli bəlağəti, qorxmaz sədaqəti, şərəfli şəhidliyi ilə o, öz həmvətənləri arasında bənzərsizliyi və ölümsüzlüyü ilə irəli çıxır. Əgər Babın dini heç bir böyüklüyə iddia etməsəydi, onun Qürrətül-Eyn kimi bir qəhrəmanı doğurması kifayət edərdi.”⁵¹

Müsəlman mübahisəçilərə görə isə Tahirə daha çox başqa bir arxetipdir. Onlar üçün Tahirə təhlükəli və ehtiras oyadıcı əxlaqsız bir qadın, qadınlara çox azadlıq verməyin təhlükəli olması barədə pis bir nümunədir. Belə yazıçılardan biri onun tarixçəsini belə təsvir edir:

Sanki Allah qadınları kişilər üçün bir cür sınaq olaraq yaratmışdır. Şəraba yaxınlaşmaq necə qadağandırsa, o cür də başqasına, qadınlara yaxınlaşmaq qadağandır. Gözəl qadınlar öz həyalarını itirəndə onlar fəlakət yağışı gətirirlər. İranda bu cür bir qadın vardı - Qürrətül-Eyn...Qürrətül-Eyn son dərəcə gözəl bir qadın idi. O çox yaxşı təhsil almışdı, natiqlik isə onun xüsusi bir istedadı idi. O, fars dilində şeirlər yazırdı.

O öyrənəndə ki, Əli Məhəmməd Bab yeni dinə dəvət edir, o nəinki onu qəbul etdi, hətta onun təbliğatçısı oldu. İnsanları yeni dinin icmasına şirnikləndirmək üçün o Çadradan imtina etdi və öz gözəlliyini nümayiş etdirməklə insanların arasına qatıldı və yeni dini təbliğ etdi. O, öz gözəlliyi hesabına böyük sayda insanların üzərində nüfuza malik oldu. Ailəsi ona müxalif oldu, amma o

təslim olmadı. O, əmisinin qəzəbindən qorxurdu, ona görə də öz pərəstişkarlarını o müqəddəs insanı öldürməyə istiqamətləndirdi. Onun aşıqlərindən bir neçəsi əmisini axtarmağa getdilər, öyrəndilər ki, o namaz qılmaq üçün bir məscidə gedib, onlar da oraya getdilər və onu namaz qılan yerdə öldürdülər.

Onun əsas rəqibi aradan götürüləndən sonra o daha da cəsarətləndi və öz eyş-işrət ideyasını daha şövqlə təbliğ etməyə başladı... Onun fəaliyyətlərinə görə İranda gərginlik artmağa başladı... İran şahı öz ordusunu göndərdi ki, onu həbs etsinlər.. Fitnə Qürrətül-Eyni şahın yanına gətirəndə onun üzü açıq idi, şah başını aşağı saldı, digərləri isə bu heyranedici gözəlliyə oğrun-oğrun baxdılar...⁵²

İstər kişi, istərsə də qadın, nə bir baby, nə də bir bəhai qəhrəman qərb bəhailərinin təsəvvürünü Tahirə qədər məşğul etməmişdir. Onun barəsində bir neçə roman yazılmışdır.⁵³ Bu qismən ona görə ola bilər ki, qərbdə Bəhai dinində daha çox qadınlar vardı. Amma qərbdədir ki, bu yazılar Tahirəni xeyli dərəcədə mülayimləşdirirlər. Məsələn, Tahirənin Kərbəladə şeyxi icmasındakı rəhbərliyinə, əsasən, heç fikir verilmir. Onun qılınc çəkib Quddusun namazını pozması isə qərb hekayələrində yer almır. Bu qismən Bəhailərin bu gün siyasi kvietizminə uyğun olaraq Babi dininin döyüşkən cəhətlərini azaltmaq meyllərinə görə ola bilər. Lakin ümumi nəticə budur ki, Tahirə İran bəhai mənbələrində qərb bəhailərinə nisbətən daha güclü bir şəxsiyyət kimi görünür.

Lakin əgər Tahirə bəhailər üçün qadınlığın bir paradigması kimi çıxış edirsə, biz hansı keyfiyyətlərin bəyənildiyini, hansıların isə, əsasən, çatışmadığını nəzərdən keçirə bilərik. Bu modelə görə, qadınlar özünə inamlı, zəkali, bəlağətli, işlərə ehtiraslı dərəcədə bağlı, eyni zamanda da gözəl olmalıdırlar. Ümumən, qadın ideallarında görünən keyfiyyətlərin çoxu isə onda yoxdur: ailəyə bağlılıq, təvazökarlıq, nəvazişlilik və itaətkarlıq.

Tahirənin təcəssüm etdirdiyi keyfiyyətlər xüsusilə bu keyfiyyətləri gücləndirməyən mədəni mühitdə yaşayan bəhai qadınlara necə təsir edir? Yəzd İranın mərkəzində yerləşən bir şəhərdir ki, mühafizəkarlığına və dini fanatizminə görə məşhurdur. Antropoloq Judi Qoldşteyn 1973-1975-ci illərdə Yəzdin dini icmalarında araşdırma aparmışdır. O müşahidə etmişdir ki, bəhai qadınlar, digər icmaların qadınlardan fərqli olaraq, kişilərlə azad şəkildə ünsiyyət edir, dini yığıncaqlarda, hardasa kişilərlə bərabər iştirak edirdilər. Kişi və qadınların bərabərliyi prinsipi bəhai təlimlərinin üstünlüyünü göstərmək üçün tez-tez istifadə olunan müzakirə mövzusu idi. O qeyd edirdi ki, bəhailər üçün “bəlağət tərbiyə edilən bir məziyyətdir; kimsə mübahisə edə bilər ki, o ictimai, ümumi ayini əvəz edir,” və daha sonra yazır:

“Bəhai qadınları dini müzakirələri əksər ənənəvi qadın söhbətlərindən tamamilə fərqli bir şəkildə aparırlar. Metaforaların bacarıqlı istifadəsi və dəlillərdən məharətlə istifadə müşahidə etmək olar... Bəhai qadınlarının fəal mövqeyi natiqlikdə ifadə edilir.”⁵⁵

Dr. Qoldşteyinin göstərdiyi kimi, Bəhai qadınının modeli ölümsüz qəhrəman Tahirədir. Amma bu modelə də meydan oxuyan məqamlar var. Bəhiyyə Xanım kimi digər qadınlar da, ənənəvi “dəstəkləyici rol” oynayan qadınların modelidirlər. Bununla belə, Tahirə həqiqətən də, din tarixində misilsiz bir modeldir. Əgər bəhai icması bu modelin potensialını yaxşı istifadə etsə, son sözü ancaq gələcək deyəcək.

Qeydlər

Bu yazının ilkin versiyası Yaxın Şərq və Cənubi Asiya ədəbiyyatında qadın mövzusunda Arizona Universitetində keçirilən və Dr. Lesli Fleming tərəfindən aparılan seminarda təqdim edilmişdi. Müəllif Qərb Regionu üzrə Amerika Din Akademiyasının mükafatını alan bu yazıya faydalı şərhləri üçün

Dr. Flemingə təşəkkür edir.

1. Teoloji mənada, Tahirə Bəhai dinində ən mühüm qadın sima deyildir; Bu üstünlük Həzrət Bəhaullahın həyat yoldaşı Nəvvab Xanuma və Onun böyük qızı Bəhiyyə Xanuma məxsusdur. Nəvvab Xanım haqqında ingilis dilində, mən bildiyim qədər ilə, habelə, fars dilində çox az yazılmışdır. Bəhiyyə Xanım isə daha çox tanınır; çünki o bir neçə dəfə faktiki olaraq Bəhai İcmasının başçısı kimi xidmət etmişdir. O, əsasən, Həzrət Əbdül-Bəhaya və Şövqi Əfəndiyə dəstək verən bir şəxsiyyət kimi təsvir edilir; hərçənd bu yazının müəllifinə görə, o kifayət qədər müstəqil fəaliyyətə malik idi. O, Bəhai icmasında Tahirə qədər diqqət çəkməmişdir. Bu mənada Tahirənin rolu daha böyükdür; çünki o əfsanəyə çevrilmişdir. Həm İranda, həm də Amerikada onun adı bəhai qızlara verilən adlar arasında daha çox populyardır.
2. Aleksandr Mirzə Kazım Bəy, "Bab et les babis, ou Soulevement politique et religieux, de 1845 a 1853," *Journal Asiatique* (Paris), cild 7 (1866), səh. 474. İngiliscəsi Emily McBride Perogord-un tərcüməsində, *Translation of the French Foot Notes of the Dawn Breakers* (Wilmette, Ill: Bahai Publishing Trust, 1977) səh. 9
3. Şövqi Əfəndi, *God Passes by*, (Wilmette, Ill: Bahai Publishing Trust, 1974) səh. 75.
4. Şeyxi məktəbi Şeyx Əhməd Əhsai tərəfindən yaradılmışdı (1824-cü ildə vəfat etmişdir). O inanırdı ki, ancaq maddi bədən və ruh var, qiyamətdə ancaq ruh diriləcək. O bu fikirdə idi ki, Həzrət Məhəmməd Peyğəmbərin gecə meracını hərfi mənada başa düşmək lazım deyil. O İmamlara son dərəcə məhəbbəti ilə tanınır və inanırdı ki, Qaim mütləq zühur edəcəkdir.
5. Tahirənin qardaşı Əbdül-Vəhab onun haqqında deyirdi ki, "bizim heç birimiz, nə qardaşlar, nə də əmi uşaqları onun yanında danışmağa cürət etmirdik, onun biliyi bizi qorxudurdu, və əgər biz müzakirə olunan hansısa ehkamın mübahisəli məqamı barədə fərziyyə söyləməyə cəsarət edirdiksə, o elə aydın, dəqiq və qəti tərz nümayiş etdirirdi ki, biz çəşir və dərhal fikrimizdən əl çəkirdik..." (A.L.M.Nicolas, *Seyyed Ali Mohammed, dit le Bab: histoire* (Paris: Dujarric, 1905) səh. 273-274. Mohiqordun ingilis dilindəki tərcüməsi, *Translation of the French Foot Notes*, səh. 13.
6. Onun iki oğlu, İbrahim və İsmayıl sonralar müctəhid oldular. İsmayıl Qəzvinin imam-cüməsi olaraq atasının yerini tutdu. Abbas Amanat, "Babi Hərəkətinin ilk illəri. Əsası və inkişafı" *Fəlsəfə doktoru üzrə disertasiya*, Oksfor Universiteti, 1981, səh. 255.
7. Əbədiyaşarın hərfləri istilahlı Quran surəsinin birinci ayəsini təşkil edən ərəb hərflərinə işarədir (on doqquzuncudan başqa): "Rəhmli və Rəhman Allahın adı ilə." Həzrət Bab və onun həvəriləri (Hərflər) birlikdə on doqquz nəfərdilər.

8. Həzrət Əbdül-Bəhaya görə, Tahirə həzrət Babı yuxuda tanımışdı: "Bir gecə səhərə yaxın o başını balıca qoydu, dünydana bixəbər oldu və yuxu gördü; yuxuda o, bir gənc, Seyid, qara əbada, yaşıl türbanda, göydən ona nazil oldu; o havada asılmışdı, ayələr oxuyur, qnutda dualar edirdi. Birdən o, həmin aylardan birini əzbərlədi, ayılanda onu öz dəftərində yazdı. Həzrət Bab Özünü elan edəndən və Onun birinci kitabı olan "Əhsanül-Qisəs" yayılandan sonra, bir gün Tahirə onun bir bölməsini oxuyanda yuxudan yazdığı həmin ayəyə rast gəldi. Dərhal şükranlıq edərək o diz çökdü və səcdəyə getdi, inandı ki, Həzrət Babın müjdəsi həqiqətdir." Əbdül-Bəha, *Vəfadarlar haqqında xatirələr*, (Wilmette: Ill Bahai Publishing Trust, 1977) səh. 193
9. Onun bizə gəlmiş məşhur əsərləri arasında əvvəlcə bəhi olmuş, sonra isə dindən imtina etmiş xalası oğlu Molla Cavad Vəlyaniyə yazdığı bir məktub var. Altı digər əsəri Mirzə Əsədullah Fazili Mazandarəninin *Tarixi-Zühurul-Həqq* (cild. 3, Tehran, 1944) kitabında verilmişdir, burada həmçinin Molla Hüseyinə ünvanlanmış ərəbcə məktub, iki çıxış, Bağdad müftisi İbn Əlusiyyə ünvanlanmış bir məktub, Həzrət Babın müdafiəsi üçün yazılmış traktat və İsfahan babilərinə yazılmış iki məktub vardır. Yəhya Əzəlin tərəfdarlarının 1949-cu ildə və Tahire Qerrətül-Eyn Biyadi Sadumin Sali Şəhadəti Qürrətül-Eyn Nəbiqi Dövrən adlı kitablarında digər altı dua və məktublar verilmişdir. Mirzə Əbül-Fəzl Gülpeyqaninin *Kəşfi Əl qita ən Hiya əl Əda* (Aşqabad, 1916) kitabında böyük bir traktatı verilmişdir. E.Braun isə Şeyx Əli Əzimə yazılmış məktubun özünü və tərcüməsini *Tarix-i-Cədid* (Cambridge: The University Press, 1893) kitabının əlavəsində dərc etmişdir. Tahirənin poeziyası sonra müzakirə olunacaq.
10. *Ammas Amanat, Yenidən Dirilmə və Canlanma* (Resurrection and Renewal), (İthaka: Cornell University Press, 1989), səh. 305-307.
11. Babın təlimləri təbii ki, şiə islamında icazə verilən siqə nigahını, habelə, talağı aradan qaldırmaqla qadınların şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyırdı, lakin qadınların vəziyyəti çətin ki, kişilərlə bir hesab oluna bilərdi.
12. *Amanat, Resurrection*, səh. 307, Şövqi Əfəndi, *God Passes by*, səh. 32, Əbdül-Bəha, *Xatirələr*, səh. 192, Marta Root, *Pak Tahirə*, səh. 44, Nəbil, *Dan Yerinin Şəfəqləri*, səh. 29. Bunların hamısı təsdiq edir ki, Tahirə adını ona Həzrət Bəhaullah Bədəşt Konfransında vermiş, Həzrət Bab isə onu sonra təsdiq etmişdi.
13. *Amanat, Resurrection*, səh. 305.
14. Tahirə normal şərtlər altında çadrada qalardı. O hansısa xüsusi bir məqamı nəzərə çatdırmaq istəyəndə çadrasını salardı, şübhə yoxdur ki, bunun sarsıdıcı təsirinə görə.
15. Root, *Tahirə*, səh. 62.

16. *Amanatın Resurrection- kitabında (səh. 310) verilmişdir. Amanat tərcümə etdiyi bu sitat üçün bir neçə mənbənin adını çəkir, amma Alusin yazısının adı barədə yəqinlik yoxdur. O bunu Alusin natamam və dərc olunmamış əsəri olan Nəhj - əl Səlama ilə Məbahit əl İslamama – dan çıxarır.*
17. *Amanat, Resurrection, səh. 309.*
18. *Nəbil, Dan Yerinin Şəfəqləri, səh. 271.*
19. *Orada verilmişdir, səh. 273, 275.*
20. *Bir hadisəni təsvir etdikdən sonra, Əbdül-Bəha qeyd edir ki: “Onun Əmrinin həqiqəti üzə çıxmazdan əvvəl bu cür şeylər baş verər və hər şey aydın olardı. Çünki o zamanlar heç kəs bilmirdi ki, Həzrət Babın zühuru Camal’i-Mübarəkin Zühuru ilə sona yetəcəkdə və qisas qanunu ləğv ediləcəkdə və Allahın qanununun təməl prinsipi bu olacaqdı ki, “Ölməyiniz öldürməyinizdən yaxşıdır; ixtilaf və mübahisə aradan qalxacaq, müharibə və qətləyim yox olacaqdı. O zamanlar o cür şeylər baş verərdi. Xatirələr, səh 198-99.*
21. *Dan Yerinin Şəfəqləri, səh. 285-86. Tahirənin atası qızının məsumluşuna və ismətinə inamını itirmədi, amma ittihamlar ona deyilməsi mümkün olmayan kədər gətirdi. Bir dəfə Qəzvinin imam-cüməsi Molla Salehə rüşxəndlə bunu dedi: “O evin bir şöhrəti qalmayıb, hardan ki xoruz kimi toyuqlar çıxır.” Deyilənə görə Molla Saleh susdu, amma onun gözlərindən yaş üzünə və saqqalına axdı. Amanat, Resurrection, səh. 322.*
22. *Babilər,*
23. *Vəfədarlar haqqında xatirələr, səh. 200*
24. *Dan Yerinin Şəfəqləri, səh. 297.*
25. *Hüsam Niqabai, Tahirə: Qürrətül-Eyn, (Tehran: Bəhai Publishing Trust, 1972). Səh. 60*
26. *Şövqi Əfəndi, God Passes By, səh. 32.*
27. *Orada, səh. 32-33.*
28. *Görünür ki, Həzrət Bəhaullah barışıqda vasitəçi olmuşdu. Onun sonrakı hərəkətləri göstərir ki, İslamdan tam ayrılmağı O müdafiə etsə də, hesab edirdi ki, bu məqsədə çatmaq üçün qeyri-zorakı vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.*
29. *Amanat, Resurrection, səh. 328.*
30. *Orada, səh. 39.*
31. *Dan yerinin Şəfəqləri, 622.*
32. *Jakob Eduard Polak, Persien: das Land und seine Bewohner (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1865) cild. 1, səh. 352.*
33. *Amanat, Resurrection, səh. 329.*
34. *Dan yerinin Şəfəqləri, 626-627.*
35. *Şövqi Əfəndi, God passes by, səh. 75.*
36. *E. Braun, Materials for the Study of the Babi Religion. Səh. 350.*
37. *Mohammad İshaque, Qürrətül-Eyn, Babi Şəhidi, İranın dörd görkəmli*

- şairəsi, (Kəlküttə, 1950), səh. 32.*
38. *Niqabai, Tahirə, səh. 152.*
39. *Başqa cür nəzərdə tutulmamışsa, bu ilkin tərcümələr ancaq Tahirənin ümumi məqsədini çatdırmaq üçündür, Fərzaq Nəxainin köməyi ilə müəllif tərəfindən tərcümə olunmuşdur.*
40. *Niqabai, Tahirə, səh. 154.*
41. *Sənəm bəzən son dərəcə sevilən obyektə istinadən istifadə olunan poetik bir deyimdir.*
42. *Niqabai, Tahirə, səh. 154.*
43. *Orada, səh. 159.*
44. *Braun, Materiallar, səh. 348-349.*
45. *Tahirə burada deyir ki, Monqolların yürüşündən çıxan İslam Babdan əvvəl süqut etmişdir.*
46. *Eşq və şərab mistik mənada başa düşülməlidir.*
47. *Niqabai, Tahirə, səh. 152.*
48. *Geroqe Curzon, Persia and the Persian Question (London: Longmans, Green, 1892). Cild 1, 497, n.2.*
49. *Root, Tahirə, səh. 112.*
50. *Şövqi Əfəndi, God Passes By, səh. 76.*
51. *Edvard Braun, Səyyahın xatirələrində istinad edilmişdir. (Nyu York: Bahai Publishing Committee, 1930). Səh. 309.*
52. *Qulaməli İsmayıl Naci, Zehrqa Bano, tərcüməçi Raza Hüseyn Baroyval (Karaçi: Peermahmod Ebrahim Trust, 1973). Səh. 100-101.*
53. *Bunların arasında Clara Edge, Tahirə, (Grand Rapids, Mich: Edgüay Publisher, 1964), Kathlen Jemison Demas, From Behind the Veil, (Wilmette^ Baha’I Publishing Trust, 1983), Dimitri Marianoff və Mərziə Gail, World Order kitabında dərc edilmiş Həsəratlı Eşq Qulları (Thralls of Yearning Love) (World Order, cild. 6, no. 4 səh. 7-42.*
54. *Judith Goldstein, “İnterwoven Identities: Religious Communities in Yazd, İran. PhD dissertasiyası, Prinseton Universiteti, 1975.) səh. 206.*
55. *Orada, səh. 227.*

**Şahsevən qəbiləsindən olan qızın geyimi. 1890-cı il.
Yerli qəbilə qadınlarının geyimləri şəhər geyimlərindən fərqlənir**

**Nigar Müttəhidi:
Yarılmış fəzalar və təsirli tarixçələr:
Babi şairəsi Qürrətül-Eynin Bədəşt
bağlarında çadrasını atması**

Amma əgər Höte bunu təsdiq etməkdə haqlı idisə ki, biz məziyyətlərimizi yetişdirərkən, eyni zamanda uğursuzluqlarımızı da bəsləyirik və əgər, hamının bildiyi kimi, hipertrofiyalaşmış məziyyət – bizim dövrümüzün tarixi mənası belə olur - milləti hipertrofiyalaşmış şəhər kimi dağıdacaq: odur ki, mənim bir dəfə bunu etməyimə göz yumulmasından bir zərər olmaz.

Fridrix Nitşe, Tarixin həyat üçün istifadəsinin faydası və səmərəsizliyi

Fransa İnqilabı özünə Romanın reinkarnasiyası kimi baxırdı. Dəb keçmişin kostyumlarını necə geri gətirirsə, o da qədim Romanı geri gətirdi.

Volter Benjamin, Tarixin fəlsəfəsi haqqında tezislər

1844-cü ildə İranda Bab ləqəbli Seyid Əli Məhəmməd tərəfindən başadılan Babi hərəkatı Qacar sülaləsinin rüşvətxor müstəbid hökuməti tərəfindən idarə olunan bir ölkədə on iki İmam Şiəliyinin şərtlərinin hakim olduğu bir cəmiyyəti dəyişmək istəyən messiya xarakterli bir hərəkat kimi tanınır.¹ Üzvləri şiə uləmaları və müstəbid Qacar nümayəndələri tərəfinən geniş və düşünülmüş təqiblərə görə cəmiyyəti bir onillik davam edən hərəkat İran

cəmiyyətinə müxtəlif seqmentlərə təsir göstərdi. Lakin müasir tarixşünaslıqda Babi hərəkəti əsas etibarilə öz eəqalitarizminə və İranda qadınların vəziyyətinə göstərdiyi təsirə görə tanınır. Bu, yəqin ki, Babi hərəkətinin qadın liderlərindən biri, şairə Qürrətül-Eynin, Tahirənin ictimai sima kimi üzə çıxması ilə bağlıdır.

Babın erkən ardıcılarının əksər hissəsi, o cümlədən, Qürrətül-Eyn, şiə islamında fiqh və hədislər üzrə alimlər idilər. Babın hər bir ardıcılı, hər biri öz yolu ilə onun sosial və dini təlimlərini qəbul etmiş, onun on ikinci İmam – İslamda on ikilər şiəliyinin yaradılması üçün mühüm olan Şəxs - olaraq qayıdışı idiasını etiraf etmişdilər. Babın qəddarcasına edamından sonra mollaların və hökumət qüvvələrinin şiddətli hücumlarından sonra sağ qalmış babilərin çoxu Bəhai Dinini banisi Bəhaullahın iddialarını qəbul etdilər və Onu Babın xələfi kimi tanıdılar.²

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İranda adi danışiq dilində “Babi” sözünün xüsusi bir müasirlik çalarını bildirməklə işlədilməsi tərzii də diqqətəlayiqdir. Bu sözün işlədilməsinin rezonansı nə qədər alçalıcı olsa da, adətən, dəb yeniliyi kontekstində yadda qalırdı. “Babi” istilahi ənənəvi şiə islamı dəyərlərinə müqavimət hərəkətinə stereotip bir bağlılıq kimi istifadə olunurdu. O, xariciliyin, modernizmin, nihilizmin və din-sizliyin obrazlarının təsvirəəəlməz karnavalında masqalanmaqla dondurulmuş və qəliblənmiş əksər stereotiplər kimi sadələşdirilmişdi.³ Bu cür olmaqla bu stereotip, İran tarixinin, xüsusi bir zamanında, Babi hərəkətinin baş qaldırdığı vaxtda baş vermiş hadisələrin əsasında yaranmış miniatür bir yaddaş idi ki, elə bu hərəkət eyni zamanda da başqa zamanları və yerləri işıqlandırmaq üçün ayrıldı, reformasiya olundu və bərpa edildi. Kimsə tarixçi Huşəng Çəhabi (Huchang Chehabi) ilə Babi şairəsi Qürrətül-Eynin Bədəştdə Babi konfransında çadrasını atmasının oynadığı rol üzərində dəb və kafirlik arasında bağlılıq cəhətlərindən mülahizə yürüdə bilər.

Bədəştdə Babi konfransı 1848-ci ilin yayında baş tutmuşdu.

Bu konfrans tarixdə Babiliyin islamdan tamamilə ayrılması anı kimi tarixi əhəmiyyətə malik olsa da, bu hadisə müasir İran tarixçiliyində kifayət qədər diqqət almamışdır. Bu bəlkə də o toplantının təfərrüatları barədə ardıcıl və uzlaşan məlumatın olmamasına görədir.

Bədəşt konfransı barədə erkən mülahizələrdə təfərrüatların az olmasını konfrans iştirakçıları tərəfindən bu yığıncağın detallarının qavranılma tərzinə bağlamaq olar. Təbii ki, *Dan Yerinin Şəfəqlərində (Nəbil tarixi)* Qürrətül-Eynin çadrasız ortaya çıxması barədə Şeyx Əbu Turabın xatirələrinin yazılması əminlik yaradır. XIX əsrin ortalarında İranda bir qadının ictimaiyyət qarşısında çadrasını atması təkcə nadir hadisə deyildi, həm də Bədəştdə toplaşmış bir qrup kimi şiə əhalisi üçün bu şiddətli bir çevriliş idi. Elə təkcə bu səbəbə görə, bəlkə də, Babın ardıcılları arasında paklıq və qüsursuzluq rəmzi kimi ehtiram göstərilən gözəl bir qadının bu hərəkəti ona yaraşmayan bir hərəkət kimi qəbul edildi.

Bu yazıda mən inqilabların tarixdə ardıcılığın pozulmasına, sıçrayışlara səbəb olan və beləliklə, hərtərəfli və davamlı tarixin yazılmasını problemə çevirən qüvvələr kimi funksiyasını ayırd etməyə çalışacağam. Daha spesifik olaraq, mən Bədəştdəki Babi çevrilişinin islam tarixində təqdim etdiyi ayrılma yollarını nəzərdən keçirirəm. Qürrətül-Eynin camaat qarşısında və Bədəşt bağlarında kişilərin arasında çadrasını atması ilə açıq marağa düşməklə mən sübut etməyə çalışacağam ki, islam mühitində tarixi diskurslar yeni konfigurasiyaya salınmış, hissələrə ayrılmışdır və beləcə, kimlik barədə islam anlayışının özəyinə təsir etmişdir. Bu çadranı atma anının *Nəbil Tarixində* Şeyx Əbu Turabın problematik şəxsiyyətinə bağlamaqla mən gerçək tarixdə insan faktorunun zəruri konfigurasiyasının ardıcılığı çevrilişin tarixiliyinə necə yenidən daxil etməsini müzakirə edəcəyəm. Belə etməklə insan faktoru çevrilişlərin qeyri-ardıcıl xarakteri ilə tarixin “səbrli və ardıcıl” inkişafı arasındakı münasibəti problemə çevirir.

Mişel Fuko, soy şəcərəsi və gerçək tarix

1971-ci ildə Mişel Fuko (Michel Foucault) öz müəllimi *Jean Hyppolite*-ə ehtiramını bildirərək yazdığı “Niçse, Şəcərə və tarix” adlı oçerkində ənənəvi tarix elminin təcrübələri haqqında öz mövqeyini açıqlamışdı. Özünün tarixşünaslıq təcrübəsinin istiqamətləri üzərində fikirlərini ifadə edərək Fuko gerçək tarix barədə Niçsenin şəcərə (genealogiya) konsepsiyasına istinad edir. Niçsenin kök (origin) anlayışından istifadə edərək Fuko belə bir fikri dəstəkləyir ki, istənilən bir hadisənin təməli yeganə bir ilkin hərəkətdən deyil, onun baş verməsi üçün ardıcıl olmayan çoxsaylı hadisə və münasibətlərdən asılıdır. Ona görə də tarix yazmaq praktikası onun etdiyi iddiaların kökünə ikinci dəfə də baxmalıdır. Çünki onun hadisələri davamlı tərəqqi və inkişaf üzərində formalaşmamışdır, tarix yazılması onun, faktların və şəxsiyyətlərin quru təsdiqi olmaq istəyən hazırkı praktikasını heç cür dəstəkləyə bilməz, çünki bu praktika spesifik ilkin məqamları elə qəbul edir və onları elə əks etdirir ki, insanlığı onun hər hansı bir itkisini bərpa etməyə və özünün formasını dəyişməz saxlamağa qabil etsin.

Tarix barədə hərtərəfli bir baxış yaratmaq və keçmişə səbrli və kəsilməz inkişaf kimi baxaraq onu geriye izləmək üçün istifadə edilən ənənəvi alətlər sistematik olaraq hissələrinə ayrılmalıdır. Zəruri olaraq da, etirafların təsəlliverici rol oynamasını təşviq edən meylləri də rədd etməliyik. Bilik hətta tarix bayrağı altında belə “kəşf”dən asılı deyil və bu, qəti şəkildə “özümüzü kəşf etməyi” istisna edir. Tarix o dərəcədə “gerçək” olur ki, o bizim özümüzün varlığımıza bir qeyri-ardıcılıq gətirir, çünki o bizim emosiyalarımızı bölür, instinktlərimizi dramatikləşdirir, bədənimizi çoxaldır və onu özü ilə üzbəüz qoyur. Gerçək tarix “özü” həyat və təbiətin inamverici stabilliyindən məhrum edir, və o, özünə icazə

verməyəcək ki, səssiz inadkarlıq onu minilliyin sonuna aparsın. O ənənəvi bünövrəni dağıdacaq onun qondarma davamlılığını kəskin şəkildə pozacaqdır. Bu ona görədir ki, bəlkə anlamaq üçün yaradılır; o kəsmək üçün yaradılır.⁵

Ona görə də tarix yazmaq yeni forma almalıdır. O formalar ki, məhz konsepsiyası ilə unitar mövzu haqda anlayışları sorğulayır, təbiət və mədəniyyət səviyyəsində stabillik barədə təsdiqləri sual altına alır, insanlığın tarixində kəsilməz tərəqqinin geriye izlənməsi ilə məşğul olan praktikaları pozur. Ona görə də gerçək tarix mədəni həyatın formalaşması arxasında dayanan müəlliflik və avtoritet birliyini sorğulamalıdır, çünki o şanslı məqsədin səbəbvericisi kimi qəbul edir. Bu səbəbdən də gerçək tarix ənənənin özəyində dayanan kəsilməzlik barədə istənilən anlayışı kəsir.

Babi şairə Qürrətül-Eynin Bədəşt bağlarında çadrasını atmış halda ortaya çıxması haqqında Şeyx Əbu Turabın xatirələri bu tarixi güc meydanındakı tərəzidə çəkildikdə əhəmiyyət kəsb edir. Çünki elə onların ifadə olunmasına görə, bu xatirələr mühit və məkan haqqında ənənəvi tarixi islami diskurslar - özlük və kimlik haqqında islami anlayışların təməlini təşkil etmək istəyən mühit diskursları kontekstində bir ayrılmanı təqdim edir.

Dəqiq, məhz Əbu Turabın xatirələri əsasında biz sübut edə bilərik ki, Bədəşt konfransında babi çevrilişi bir hadisə idi ki, elə Fukonun öz sözlərinə görə, nə “qərar” idi, nə “müqavilə”, nə “hakimiyyət”, “nə döyüş” idi, o “güclərin yerdəyişməsi”, “hakimiyyətin ələ alınması”, “nə vaxtsa bir sözlüyü istifadə edənlərin əleyhinə o sözlüyün istifadəsi” və nə qədər ironikalı olsa da, “masqalanmış başqasının” ənənəvi tarix səhnəsinə daxil olması idi.⁶

Bədəştdə Babi çevrilişi

Bədəştdə Babi konfransı 1848-ci ilin iyun-iyul ayları arasında olmuşdu. Babi hərəkatına qoşulanlar arasında ilklərdən olan Qud-dus və onun yoldaşları (konfrans iştirakçıları arasında olanlar) Məşhəddə Qara Bayraq qaldırmaq istəyirdilər.⁷ Lakin onlar qızıışmış anti-babi iğtişaşlarının təsiri altında şəhərdən çıxarıldılar və İranın şimal-şərqinə tərəf getdilər. Tehrandan gələn Qürrətül-Eyn və onun yoldaşları Qara Bayrağın altında Quddusun qüvvələrinə qoşulmaq üçün Xorasana gedirdilər. Onlar Mazan-daran-Xorasan yolunda bir qrup bəbiyə rast gəldilər, deyilənlərə görə, yollarını dəyişmək qərarına gəldilər. Hadisələrin tərsinə dönməsinə baxmayaraq, iki qrup birləşdilər və qərara aldılar ki, üç bağda toplaşsınlar və sonrakı aqibətlərini müzakirə etsinlər və hərəkatın xüsusiyyətləri və gələcək strategiyası haqqında bir sıra məsələlərə baxsınlar.

Qrupun xarizmatik lideri, Bab ləqəbli Seyid Əli Məhəmməd elan etmişdi ki, (1844) o “Qapı”dır ki, din tarixində yeni bir eraya yol açır. Onun, ənənələrə görə, şiə üləmaları və Qacarların əlindən hakimiyyətin dərhal alınmasını nəzərdə tutan bu iddiası üzündən Bab həbs edilərək Azərbaycanın ucqar bir qalasına salındı. Ona görə də səksən bir nəfərdən ibarət bu Babi qrupunun əsas müzakirə mövzusu Babın taleyi idi. Onlar onu xilas etmək yolu üzərində düşünürdülər. Lakin bu istiqamətdə hər hansı bir şey gələcək hərəkat planından asılı idi. “Radikal bəbilər mübahisə edirdilər ki, artan düşmənçiliyin qarşısında mülayimlik və ehtiyatlılıq daha sonrakı əziyyətlərə yol açacaqdı. Amma zülm qoşunlarına qarşı son və qəti qiyam ancaq onda gerçəkləşə bilər ki, Qaim öz gəlişini birmənalı şəkildə bildirsın.”⁸ Bu Babın öz iddiasını və onun missiyasının təbiəti məsələsini qaldırdı. O, Qaim idimi ki, onun gəlişini onlar yüz illərlə gözləyirdilər? Onun müjdəsi islam həqiqətinin yenilənməsi idi? Yoxsa o yeni və müstəqil bir dinmi

qurmaq istəyirdi? Babiliyin banisinə sədaqət söhbəti olmayan və cavab istəyən bu suallar hərəkatın statusunu və onun iştirakçılarının kimliklərini müəyyən etmək məqsədi daşıyırdı.

Üç bağdan biri məşhur şairə və bəbi lideri Tahirə ləqəbli Qürrətül-Eynə ayrıldı. İkincisi Quddusa verildi. Sonralar Bəha adı ilə tanınan və bütün bu bağları icarəyə götürən Şəxs üçüncü bağ özünə götürdü.⁹ Qalan iştirakçılar bəbi liderlərinin ətraflarında düşərgə saldılar.

Burada hadisələrin necə baş verməsi barədəki hekayə və tarixçələr azacıq fərqlənir. Əksəriyyəti aşağıdakı məqamlarda eyni fikirdədirlər: 1. Şairə Qürrətül-Eyn iştirakçıların qarşısına çadrasız çıxdı.¹⁰ 2. O, İslam ənənəsindən birdəfəlik ayrılmağı qitəyyətə istədi. 3. İştirakçılardan bir neçəsinin Bəbi dinini danmasına gətirən çaşqınlıq və mübahisələr oldu. Bu toplantı hərəkatın sonrakı inkişafına təsir etdi və iştirakçıların ayin və hərəkatlarında kəskin dəyişikliklərə səbəb oldu.

Şairə Qürrətül-Eyn konfransda aparıcı rol alaraq köhnə İslam ənənələrindən ayrılmağı qızgın müdafiə etdi. Bəzi mənbələrə görə, Quddus onu radikallığına və “kafir olduğuna” görə rədd etdi. O isə, digər tərəfdən, Məşhəddə Bəbi qiyamı bayrağını qaldırmaqda uğursuzluğuna görə Quddusun liderlik iddiasını sual altına aldı.¹¹ Bu iki lider arasındakı radikal ayrılıq əksər tərəfkeşlərin fikrincə Bədəşt konfransının dinamikasını müəyyən etdi.

Şeyx Əbu Turab xatırlayır: Qürrətül-Eyn çadrasını atdı

Babi tarixçisi Nəbilin dediyinə görə, Bədəştəki hadisələr barədə ən yaxşı məlumata malik olan Şeyx Əbu Turab deyilənə görə, aşağıdakı hadisələri söyləmişdir:

Xəstəlik Həzrət Bəhaullahı bir günlük yatağa saldı. Onun xəstəliyini eşidən Quddus dərhal Onun yanına tələsdi. Yoldaşların qalanı tədricən Onun hüzuruna buraxıldılar və onlar Onun ətrafında toplaşdılar. Onlar elə yenicə toplaşmışdılar ki, qəfildən elçi (Qürrətül-Eynin) gəldi və Quddusa təcili olaraq onun bağına gəlməsi barədə təkidli dəvətini bildirdi. Quddus, cəsarət və qətiyyətlə “mən ondan tamamilə ayrılmışam” deyər cavab verdi. “Mən onunla görüşməkdən imtina edirəm.”

Qəflətən, [Qürrətül-Eynin] bəzənmiş və çadrasız fiquru toplaşanların gözü önündə peyda oldu. Toplaşanların hamısını dəhşət bürüdü. Hamı bu qəfil və gözlənilməz mənzərə qarşısında sarsılmış halda dayanmışdı. Niqabsız onun üzünə baxmaq ağıla belə gəlməzdi. Hətta onun kölgəsinə belə baxmaq onların fikrincə nalayiq bir hərəkət idi, çünki onlar onu gözlərində ismət rəmzi olan Fatimənin təcəssümü hesab edirdilər.... O qəfil peyda olmaq onların duyğularını dondurdu. [İştirakçılardan biri] o dərəcədə ağır sarsılmışdı ki, öz əlləri ilə boğazını kəsdi. Al qana bulaşmış və həyəcan içində qışqıraraq o, Qürrətül-Eynin yanından qaçıb getdi. Daha bir neçə nəfər ondan nümunə götürərək yoldaşlarını atıb getdilər və dinlərini tərk etdilər. ..¹²

Qürrətül-Eynin çadrasız ortalığa çıxmasından ovsunlanan tarixçilər bu hərəkəti ya İranda qadınların azadlığının başlanğıcı kimi alqışladılar, ya da bu küfrə tamamilə ikrah hissi ilə baxdılar və bu hərəkəti Babi hərəkətinin pis adı və yalançı motivlərinin təməli və ya sübutu olduğunu iddia etdilər. Bunun ardınca Şeyx Əbu Turabın iddiasına görə baş verənlərə şahid olmaq üçün çox

nadir halda bağda qalırdılar. Nəbilin kitabındakı məlumat verən daha sonra bildirir ki, Quddusun yanında oturmuş Qürrətül-Eyn... yerindən qalxdı və yoldaşlarının ürəklərində yaratdığı təşvişə məhəl qoymayaraq orda qalan insanlara müraciət etdi. Zərrəcə də olsun öncədən düşünmədən və sarsıdıcı dərəcədə Quranın dilini xatırladan bir dillə o bənzərsiz br bəlağət və dərin bir ehtirasla nitq söylədi. O öz nitqini Qurandan bu ayə ilə tamamladı: “Həqiqətən, möminlər qüdrətli Sultanın hüsurunda bağlar və çaylar arasındakı bağlarda həqiqət kürsüsündə oturacaqlar.”¹³ ... O bundan dərhal sonra bəyan etdi: “Mən Qaimin söyləməli olduğu Sözm, o Söz ki, yer üzünün başçılarını və əsilzadələrini qaçmağa məcbur edəcək.”¹⁴

Qürrətül-Eynin səlahiyyət qəsbkarlığı anı barədə Şeyxin aydın xatirələri erkən babi tarixində misli olmayan bir mənbədir. Amma, Bədəşt hadisələri barədə bu xatirələrin bizim islam tarixi barədə biliyimizi (Fukonun sözündən istifadə etsək) “kəsməsinin” və onun vahid subyektivlik anlayışını necə tərksilah etməsinin, habelə onun tarixi davamlılıq mənasının xüsusi yollarını müzakirə etməzdən öncə mən məkan barədə islami diskursları və islam bağının tarixinin yazılmasına onların təsirini qısaca müzakirə etmək istədim.

İslam və Məkan

Deyilənə görə, islam dininin erkən dövrlərində Məhəmməd Peyğəmbər fəza və istiqaməti islamın fundamental təbiətini bərqərar etmək üçün istifadə etmişdir. O, yeni dini o zamana qədər mövcud olan digər monotesit dinlərlə bir sıraya qoymaqla bunu əvvəlcə onu bütpərəstlikdən fərqləndirmək üçün etdi. O hər gün namaz qılanda üzünü yəhudiliyin və xristianlığın qibləsi olan Yerusəlimə tərəf döndərirdi. Yeni dinin ardıcılıqları üçün bu fiziki hərəkət ətrafdakı dini ayinlərdən ayrılmaqda bir əlamət oldu və

bədəni fəzada döndərməklə islam dinini digər iki monoteist dinlərlə yaxınlaşdırdı. Sonra bir gün, deyilənə görə, onun ardıcılıqları başa düşdülər ki, o daha o istiqamətə dönmür, o indi monoteizm kontekstində¹⁵ islam dininin misilsiz və müstəqil təbiətini bərqərar etmək üçün namaz vaxtı dayandığı istiqaməti artıq Məkkəyə tərəf dəyişmişdir. Bədənin bu ehkam və ayin xarakterli dönüşü mömin müsəlmanın kimliyi üçün bir əhəmiyyət kəsb etdi.

Bu gün də bir çox islam ölkələrində bu fəza hərəkətləri eynilə milli və fərdi kimlik üçün də öz funksiyasını saxlayır. Onlar ictimaini özəl olandan fərqləndirmək üçün ehkam və ya qanunları gücləndirir. Fəza ilə bağlı mülahizələr qadın və kişilərin fərqli yerlərini bu özəl/ictimai bölünmədə bilavasitə bir-birinin üzərinə qoyur. Bu cür praktikalar əhəmiyyətli dərəcədə və təfsirçilik cəhətdən hicab məsələsi barədə Quranın 33-cü surəsinin 53-cü ayəsinə bağlıdır ki, hicab sözü ərəbcədən hərfi mənada nəyisə gözdən gizlətmək, hədd qoymaq və ya ayırmaq yaxud qadağan etmək anlamına gəlir.¹⁶ Bu cür əlaqə ilə, hicab ayəsi məkana aid bir qadağan kimi şərh olunur və əsasən də çadra örtmə praktikası ilə bağlıdır. Quranın 33-cü surəsinin 53-cü ayəsi belədir: “Ey iman gətirənlər! Peyğəmbərin evlərinə sizə yeməyə icazə verilmədən (yeməyə dəvət olunmadan) girib onun bişməsinə gözləməyin. Lakin dəvət olunduqda gedin və (yeməyinizi) yedikdən sonra (orada bir-birinizlə) söhbətə qapılmayıb dağılın. Bu (sizin çox oturmağınız), Peyğəmbərə əziyyət verir, amma o sizdən (bunu sizə deməkdən) utanırdı. Lakin Allah doğru sözdən çəkinməz. Onlardan (Peyğəmbərin zövcələrindən) bir şey soruşduqda, pərdə arxasından soruşun (evlərinə daxil olmayın). Bu həm sizin, həm də onların ürəklərinə daha çox təmizlik bəxş edər”.¹⁷

Adətən, hər hansı bir ayənin uyğunluğu barədə sual yarananda islam alimləri yaddaşa və xatirələrə üz tuturlar.¹⁸ Hədislər bu yaddaşı gələcək nəsillərə ötürür ki, bunlar da Peyğəmbərin

yoldaşları və ailə üzvlərinin danışdıqları tarixçələr və xatirələrdən formalaşmışdır. Bu minlərlə hədislər arasında bir tarixçə vardır ki, Quranın hicabla bağlı ayəsinə aiddir və Mərakeş feminist alimi Fatimə Mernissiyə görə, sıxışdırılıb diqqətdən çıxarılmışdır. Daha uyğun olaraq ‘gizlətmək’ kimi başa düşülməli olan (sözün pərdələnmə hərəkəti ilə bağlı olmasına görə) bu cür ‘yerdəyişmə’ ayənin konteksti ilə qeyri-mütənasib bir təəssürat yaradır və güman edilir ki, Peyğəmbər kişi və qadınların bunun vasitəsilə bir-birindən ayrılmasını əmr etmişdir.¹⁹ Hicab barədə ayənin nazil olduğu siyasi və mədəni kontekst, bu insident barədə Ənəsin xatirələri barədə Əl-Buxarinin versiyasının təqdim etdiyi kimi, belə bir baxışın tutarsız olduğunu göstərir.

Peyğəmbərin Zifaf gecəsi: Hicabın yaranması

Tarixçi Əl-Buxari özünün hədislər məcmuəsində yazır ki, Peyğəmbər Zeynəblə evliliyini qeyd edən gecə qonaqlarına görə məyus oldu. Bütün Mədinə şəhəri toya dəvət edilmişdi və Peyğəmbərin səbirsizlik göstərməsinə baxmayaraq qonaqlar çıxıb getmək bilmirdilər. Nəhayət, o öz otağının astanasında durub özü ilə müsahibi Ənəs arasında pərdə çəkərək hicab ayəsini söylədi (yuxarıda o ayə verildi).²⁰ Mahiyyətə isə, bu pərdənin çəkilməsi uca ilə adi olan arasındakı fəzanı (məkanı) deyil, həm də iki kişi arasındakı fəzanı ayırdı. Bu hərəkət və hicab ayəsi, hər şeydən əvvəl, iki kişinin kimliklərini ayırdı və onların arasında ierarxik məqamı məkan, fəza ilə böldü.

Bundan sonrakı dövrdə Peyğəmbərin toy gecəsi nazil olmuş hicab ayəsi Mədinədəki vətəndaş müharibəsində çəşmiş icma üçün praktiki bir alət oldu. Zeynəblə Peyğəmbərin toyu qeyri-stabillik dönməmində baş vermişdi ki, onda Peyğəmbər Mədinədə özünə

dayaq nöqtəsi əldə etmək istəyirdi. Müsəlmanlar daim ətraf icmaların hücumuna məruz qalırdılar və bu aydın idi ki, hələ oturmamış icmanı zəiflətməyin ən güclü yollarından biri müsəlman qadınlarına hücum etmək idi. Hicab ayəsi müsəlman icmasına bütöv bir problemlər toplusuna bir həll gətirdi.²¹ Hicab məsələsi müsəlman icmasına Peyğəmbərin zövcələri ilə (Mədinəlilər onlara hörmət etməyə borclu idilər) kənizləri ayırd etmək üçün istifadə edildi.²² Odur ki, hicab iki kişi arasında pərdə çəkmək hərəkətindən doğmaqla, Mədinədə müsəlman icmasına məqam fərqlərini göstərmək əlaməti kimi daxil edilmişdi, amma bu dəfə qadınlar arasındakı məqamı fərqləndirirdi. Vətəndaş müharibəsinin ortasında, Peyğəmbərin zövcələri özlərini onlara sataşmadan, icmanı isə fürsət gözləyən hücumlardan qorumaq naminə qəbul etdilər.

Bu müharibə zamanı, Mədinənin küçələri (yəni ictimai yerlər) kişilərin məkanı idi və əgər yuxarı məqam qadınları bu məkanlara daxil olmaq istəsəydilər, ancaq bu şərt altında edə bilərdilər ki, bir parçanı başlarına və bədənlərinə çəksinlər.²³

Mernissi iddia edir ki, bu hərəkətin yaranması Mədinə dövründə islamda - bir din ki, doğuşundan eəqalitar bir icma idi - qadınların əzilməsinin başlanğıcı idi.²⁴ Bu məsələdə onunla razılaşmaq üçün müsəlman qadınlarının ən yeni tarixini göz ardı etmək lazımdır, o qadın ki, Əlcəzairin Müstəqillik müharibəsində öz müstəqilliyi naminə savaşında, İslam İnqilabı zamanı imperiəalizm əleyhinə İrandakı savaşda hicabı qərbdən bir fərqlənmə əlaməti kimi qəbul etdi. Başqa sözlə, onlar hicabı belə bir hərəkət kimi qəbul etdilər ki, bu onları kolonial və imperialist qüvvənin “duyulan” repressiyası əleyhinə olan bir mövqeyə qoya bilərdi.²⁵

Beləliklə, bir tərəfdən, hicabın mahiyyətə repressiv, digər tərəfdən isə azadlıq verici olmasını iddia etməkdənsə, tarixin bu oxunmasına əsaslanaraq, mən deyərdim ki, əslində, Peyğəmbərin zifaf gecəsi nazil olmuş hicab ayəsi hakimiyyət və bilik aparatına

daxil olmuşdur. Bu, islamın ən narahat dönəmində icma kimliyi məqamı kimi baş verdi. Qadın bədənini isə bu kimliyin mərkəzində duran bir amil idi. Bu cür olması ilə, o özünü qorumaqla müsəlman icmasının kimliyini qorumaq vəzifəsi daşıyırdı. İslam kimliyi təbiət və mədəniyyət arasında bədənə cinsə görə ayrılması üzərində problemətik parçalanma üzərində quruldu - və yenə də onu tarixən ierarxikləşmiş sosial bölünməsi üzərində - bir bədən ki, mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən zəif, təbii olaraq ziyanlı qəbul edilirdi.²⁶ Bu səviyyədə güc və bilik aparatına daxil olmaqla hicab ayəsi məkan barədə islami diskursların çərçivəsində problemi göstərirdi. Onu əhatə edən və mübahisəli xatirə-bilgi daxilində onun sürüşməsi və onun fəallaşdırən siyasi diskurslar, vahid və davamlı islam kimliyinin yaranmasını, onun başqa cür yaratmaq səylərinə rəğmən, daha da problemləşdirdi. Bu fraqmentləşmiş kimliyin təmsilçisi olaraq hicab gücün dinamikası daxilində həm müsbət, həm də mənfi rol aldı. Bir kimlik məqamı olaraq o gələcək müsəlman icmaları üçün davamlı mübarizə və üstünlük üçün savaş meydanına çevrildi. Ona görə də o, bir pərdə kimi işlədi ki, onun arxasında sirli, qorxaq, tipik və güclü müsəlman qadını mürgüləyirdi və o həmişə ictimaiyyətin qeyri-müəyyən sferasında peyda ola bilərdi.

Məkan və onun kişi və qadın cinslərinə görə bölünməsi, bizim artıq müşahidə etdiyimiz kimi, həm islam əhkamları, həm də ayinləri üçün bir neçə yolla təməl rol oynayır. Bədəşt bağlarında onun hissələrə ayrılması barədə müzakirəyə qayıtmazdan öncə, mən diqqətimizi xüsusilə güclü bir ictimai sferaya baxılması istiqamətinə yönəltmək istərdim ki, bu sfera əsrlərlə yerli islam şairlərinin və coğrafiyaçıların təxəyyülünü alovlandıran sfera olmuşdur. Bu yer, (məkan) bağ yeridir.

İslam Bağ

Biz təsəvvür edə bilərik ki, islam təfəkkürünün “fəth” etdiyi ərazinin ekoloji şərtləri daxilində bağ anlayışı, çox vaxt torpağın həyatı rədd edən, quraq və yeknəsək şəraitini yaxşılaşdırmağın bir yolu kimi görünür. Yüksək və aşağı iqtisadi səviyyəli insanlar mülklərində canlılığı saxlayan vadi yaradırlar və şəhərin vurnuxmasından və iyindən divar çəkməklə (bunu ancaq fərz etmək olar) ciddi-cəhdlə daldalanırlar. Əgər biz Moğol rəsmlərində, İran miniatür və xalçalarında bizə gəlib çatmış müxtəlif obrazlar kolleksiyasına öləri bir nəzər salsaq, görərik bu aydın təsvir olunmuşdur. İranda Abbasilərin dövründə xalça sənəti ənənəsinə daxil edilmiş bitki rəsmlərinin səthi öyrəilməsindən görünər ki, bağlar o qədər yüksək dəyərləndirilirdi ki, onun xalı kimi nəql edilə bilən bir vasitə üzərində heç vaxt solmayan bir obrazını yaratmaq mühüm olmuşdur. Bu, bağın yaşıllıq xüsusiyyətini daxili məkana keçirməli idi.

İran zadəganlarının həyat tərzi və vərdişlərinin qısa araşdırılması, xüsusilə, şahlığın müəyyən bilgi daşıyan tarixinin və İranın (mistik) poeziyasının təsvir etdiyi kimi, eyni qənaətlərə gəlmək imkanı verə bilər. Biz görürük ki, bağlar həmişə hakim sinfin həzzi və ənənəvi ayinləri üçün sülalə binalarının strukturu-nda yer almışdır. Bu rəvayətlər şah bağlarını romantik və həzz yerləri kimi, habelə şahın məhkəmə qurduğu və ya toy mərasimləri etdiyi yer kimi təqdim edir. Bağa aid alleqoriyalarda bağ məkanı sülalənin arzularını, xəyallarını və kabuslarını təmsil edir və onları aktivləşdirir. Bağ yalnız şahın gündəlik və ayin fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi yer olmur, bu həm də onun fiziki və fantasmaqorik gerçəkliklərinin tərkib hissəsidir.

Ənənəvi tarix yazma praktikası iddia edir ki, bağın əsas funksiyası Qurandakı Cənnətin məkan inikasıdır. Onun quruluşu İran Çaharbağı formasındadır, məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərin aşağıdakı ayəsində Onun Özünün təsvir etdiyi Cənnət Bağının birbaşa inikasıdır:

*Və orada (cənnətdə) onlardan başqa iki yamyasıl bağ vardır,
Orada fəvvarə vuran iki bulaq vardır,
Orada cürbəcür meyvələr, xurma və nar vardır,
Orada gözəl və xoş qadınlar vardı...
Çadırlara qapadılmış hurilər vardır...²⁸*

Cənnətin bu cür təsviri təkrar olunan bu cümlə ilə qırılır: Belə olduqda Rəbbinizin hansı nemətlərini yalan saya (dana) bilirsiniz? Və bununla da, bizə imkan verir ki, iki dəfə iki bağ olmaqla Cənnətin ərazisini tapmaq üçün müfəssəl araşdırma aparaq ki, bu da İranda şah bağlarının `Çahar Bağ` – dörd bağ adlandırılan dördbucaqlı tərtibatının əsasıdır.

Teokratik rəvayətlərlə səsleşərək bağ tarixçiləri Cənnət haqqında buna bənzər Quran ayələrinə bir mənbə kimi qayıdırlar ki, bu mənbə İslam bağının mənbəyini və yekcins təbiətini bütün zamanlar üçün müəyyən edir. İslam bağının tarixçiləri baği müsəlman həyatının rəvayətlə verilən tarixinə daxil edir və onun strukturunu və davamlılığını Peyğəmbərin səlahiyyətinə aid edirlər.

Bu tarixi məlumatlarda çatışmayan şey fasiləlilik və dəyişiklik hissidir ki, yer üzündə maddi cənnət qurmaqda digər təsirlərin müxtəlifliyinin şərhinin növbəti araşdırılması üçün qapını açıq qoyur: becərmə və ənənəvi bağçılıq üçün mühakimələr bunlara aid misallardır. Ovun asanlaşdırılması üçün, estetiklər üçün məsələn digər amillər, memarlıq da bağın bu günkü forması arxasında dayanan səbəblər ola bilər. İslam bağının ənənəvi tarixi təhlilində inkar edilən şey sosial və tarixi kontekstin təhlilidir ki, səlahiyyət və tarixi təsirin müxtəlif mənbələrini göstərə bilər və bu zaman belə bir diskursun meydana çıxması üçün xarici şərtlər kimi, bağ və onun gözəllikləri ilə bağlı dərinə hopmuş islam öncəsi assosiasiyaları qeyd etməməkdir.

Peyğəmbərin toy otağı və Bədəşt Bağları

Bu tamamilə “fövqəltarixi” perspektiv alan bu cür tarixşünaslığa və Bədəştdəki çevriliş barədə Şeyx Əbu Turabın xatirələri ilə mənim başladığım diskursa ziddir.³⁰ O hadisə, əslində mənim ona bağladığım mühüm hərəkət Mişel Fukonun College de France-da 1970-ci ildə “Diskurs Nizamı” adlı yubiley mühazirəsində müəyyən etdiyi dörd metodoloji prinsipinə əsaslanır: ləğv prinsipi, burada məkan barədə islam diskursunun mənbəyi, ənənəsi və səlahiyyəti sual altına alınır; fasiləlik prinsipi, bu prinsip məkan, onların kəsişməsi, yaxınlığı və digərini istisna etməsi barədə diskursiv praktikaların fasiləli olmasını qəbul edir; spesifiklik prinsipi hər hansı şeylər üzrə edilmiş diskursların pozulmasını qəbul edir – burada İslam məkanı nəzərdə tutulur; nəhayət, xaricilik prinsipi, bu, belə bir diskursun mümkünlüyünün xarici şərtlərini müəyyən edir.

Mənim fikrimcə, Bədəşt Konfransında baş verənlər barədə Şeyx Əbu Turabın xatirələri diqqətəlayiqdir, çünki onlar təxminən on iki əsr ərzində ilk dəfə islam ictimai məkanında hicabı atmış bir qadına aiddir. Bundan əlavə, burada belə bir hadisənin baş verdiyi yerə görə onlar əhəmiyyətli və nəhayət, bağda baş verən provokativ hərəkətlə bağlı olan sarsıdıcı ritorikaya görə onlar dəyərlidir.

Baxmayaraq ki, aradakı məsafə on iki əsrdir (Əl-Buxariyə görə), Peyğəmbərin toy otağının astanasında hicab ayəsinin nazil olması ilə bağlı Ənəsin xatirələri və Qürrətül-Eynin Bədəşt bağlarında çadranı atması anı ənənəvi tarixi praktika tərəfindən təyinatı cəhətdən oxşar olsa da, müxalif təsirlərə malikdir. Məhəmməd Peyğəmbərin halında ritorika, yəni Quran ayəsi tarixi yaddaşda iki kişi arasında pərdə çəkilməsi hərəkətini sıxışdırıb çıxarmışdır; Bədəştdəki vəziyyətdə isə bir qadının çadrasız camaat

qarşısına çıxması Qürrətül-Eynin qüdrətli nitqindən daha çox yadda qalmışdır.

Birinci halda, sözün qorunub saxlanması kişilər üçün belə bir fürsət yaratdı ki, onlart Məkkə və Mədinənin azad edilmiş qadınları üzərində nəzarəti yenidən ələ alsınlar, ikinci halda isə, çadranın atılması hərəkəti bərabərlik barədə Babi diskursunu gücləndirəcək məcazi məfhum kimi qavranılmışdı.³¹ Bu hər iki tarixşünaslıq praktikası, hərçənd aralarında əsrlərlə zaman məsafəsi olan hadisələrlə məşğuldur, diskurs şeylərə edilmiş zorakılıq olduğu yollara nümunələrdir. Bu cür diskursiv zorakılıq əleyhinə kritik yanaşan bir mövqe, Şeyx Əbu Turabın xatırladığı kimi, Qürrətül-Eynin özünün ritorik praktikasında açıq-aşkardır.

Diskurs Nəzmi

Əgər biz, deyilənə görə, Bədəştdə birlikdə baş vermiş hərəkət və ritorikaya həlledici iki faktor kimi baxsaq, Qürrətül-Eynin danışdığı yer haqqında, nəinki yalnız kişilərin ixtiyarında olan ictimai bir yer kimi, həm də İslam behiştinin məkanı ilə əsrlərdən bəri bağlı olan bir bağın məkanı kimi onun bilgisi və ağıllığından heyratə gəlirik. Bu etirafı dəstəkləmək üçün, mən fərz edirəm ki, Qürrətül-Eynin çadranı atması hərəkətinin özü iki cəbhədə mühüm analizdən və iki səviyyədə baş verən diskursun məkana etdiyi zorakılığın etirafından xəbər verir.

Bir tərəfdən biz görürük ki, Quran ayəsinin məqamına uyğun işlədiməsi kimi sadə bir həqiqət, “Bağlar və çaylar arasında...” Qürrətül-Eynin nitqi bağ məkanı üzərinə Quran Behişt üzrə diskursa qoyduğu struktur etiraf edilir. Digər tərəfdən isə, onun ənənəvi ictimai yerdə çadrasız görünməsi islami qadın-kişi ərazi bölgüsünün ayrı cür müəyyən olunmayan ictimai məkan

üzərindəki təsirini sual altına alır. Hər iki halda o, islam diskursunun məkana etdiyi struktur təsiri sual altına aldı. Onun eyni zamanda Quran dilini istifadə etməsi Quranın mötəbərliyini dəstəkləsə də, o anda da onun *mənasını* ictimai sferada cinsəxas elan tərzilə ləğv etdi. Beləliklə, o sözlüyü mənimsədi və “bir zamanlar onu istifadə edənlərin əleyhinə döndərdi.” Bu mənimsəmə hərəkətində Qürrətül-Eyn yer üzündə cənnətin və cəhənnəmin yerlərini yenidən müəyyən etdi. O, bunu diqqətləri belə bir fikrə yönəltməklə dəyişdirdi ki, bağda, məhz həmin çadırdə oturanlar qüdrətli Sultanın hüsurunda toplaşan möminlər *idilər*. Beləliklə, öz nitqində və hərəkətində tarixi kontekstə insan faktorunu yenidən daxil etdi və səlahiyyət və dəyişikliyi insan fəaliyyəti sferasında yerləşdirdi. Bununla da o, İlahi Əlin əvvəldən cızdığı və yönəltdiyi tarixi açılışın fasiləsiz xarakterini sorğuladı.

Qürrətül-Eynin Bədəştdəki nitqi islam bağının və məkanın sosial bölgüsünün mötəbərlik mənbəyi kimi bərqərar olmuş yekcins birliyini sorğuladı. Başqa sözlə, onun nitqi və ictimai yerdə çadranı atma hərəkəti, hərəkəti edənlə o hərəkət arasındakı ayrılığı (bölünməni) yenidən şəkilləndirdi – bir ayrılıq ki, İslamın müəllifi ilə onun yer üzündəki işi arasında başlanğıcdan bir fasiləsizliyi nəzərdə tutur. Başqa cür ifadə etsək, əvvəllər şərt bu idi ki, islamda məkan Allahın iradəsi ilə iki yerə, bağ isə dörd yerə bölünməli idi, Quranın cənnətini əks etdirmək üçün Qürrətül-Eynin hərəkəti və nitqi indi *insan fəaliyyətini* İslamda məkan barədə diskurs üçün xarici mümkünlük şərti kimi yerləşdirdi. İnsan fəaliyyəti bu təyinat üçün yeganə məsul tərəf idi.

İslamda bu məkan bölgüsü və örtülmək arasında ümumi sahə olduğundan, əlavə olaraq, demək olar ki, əgər Qürrətül-Eyn örtülmək əmrinə (Quranın hicab ayəsinin istifadəsinin təcəssümü olaraq) rəğmən çadrasını ata bildisə, demək qalan insanlar o əmri fikirlərində tutmadan belə hicabı öz həyatlarına daxil edərdilər. Ona görə də ancaq insan fəaliyyəti cinslərə görə bölünmüş

məkanın, Qurandakı cənnət kimi bağın yaradılması və mötəbərliyi bu cür istifadəsinin şərhində məsul tutula bilərdi.

Onun hərəkəti və nitqi məkan barədə islam diskursları arasında ayrılma salmaqla onları fərz olunan Quran göstərişlərindən kəşib ayırdı. Beləliklə Qürrətül-Eyn əməli və onu edəni eyni bir diskurs formasına saldı. Əslində, onun hərəkəti və nitqi o məkanın mənasında ritorik və praktiki yaxınlıq gücü ilə tam tərsinə bir dəyişikliyi planlaşdırırdı. Əvvəllər behişt və şairanə düşünmə məkanı hesab edilən bağ indi fəaliyyət və müqavimət məkanı kimi təyinatını dəyişmişdi.

Onun hicabsız halda camaat qarşısında və bağın bölünmüş məkanında peyda olması habelə, paklıq, həm də nəciblik yeri kimi bağın məkanı üzərinə qoyulmuş ierarxik strukturu sorğuladı. Bu ierarxik strukturu sorğulamaqda Qürrətül-Eyn iddia edirdi ki, onun bağda olması, Qaimin söylədiyi bir söz kimi, “yer üzünün başçılarını və əsilzadələrini qaçmağa məcbur edərdi.” Hərçənd o cismən hicabı atdı, amma Qaimin, Şiələrin inandığı hədislərə görə İslam şəriətini aradan qaldıracaq dini və siyasi tarixdə yeni bir eranın idarəçiliyini bərqərar edəcək Kəsin özünün söylədiyi bir Söz olaraq onun nitqi onu yenidən hicaba bürüdü (belə demək mümkünsə). Beləliklə, onun bu hərəkəti əvvəllər əks cinsə aid edilən səlahiyyət və hakimiyyət ritorikasının hakim olduğu sferaya “xarici daşqa”-nı daxil etdi. Bu keyfiyyətdə o, ictimai-sosial tərəqqi üçün yeganə təməl olaraq insan fəaliyyətini daxil edərək İslami iyerarxiya və sirli-ruhani diskursa frontal bir hücum başlatdı.

Bu tarixi nitqin söylənməsindən sonrakı günlərdə konfransdakı hər bir iştirakçı yeni ad aldı, bununla da tarixdə yeni eraya yenidən doğulmalarını işarə etdilər. Sonra, Qürrətül-Eynin hərəkətini başa düşüb qəbul etmələrinin əlaməti kimi, iştirakçılar namaz xalçalarından imtina etdilər, (bu xalçalar tərtibatına görə dindarın bədənini Məkkəyə tərəf döndərirdi), namaz möhürlərini bütə bərabər tutaraq onları sındırdılar ki, bu hərəkət, Məhəmməd

Müqəddəs Şəhərdə olanda büt-pərəstlik dövründəki ibadətdən tam ayrılmanı bildirmək üçün onun büt-ləri sındırmasını xatırladırdı. İslam fəzası Bədəşt Konfransındakı antaqonizm diskursu ilə qarşılaşdı və bu Konfrans məkan barədə yeni diskursun başlanması və (dini) tarixdə yeni eranın gəlişi üçün şərait yaratdı.³²

Şeyx Əbu Turabın xatirələri

Mənim özümün (məkan barədə islami diskurslarda) Bədəşt Konfransında baş verən hadisələr barədə Şeyx Abu Turabın xatirələrini tarixşünaslıq müdaxiləmi ortaya qoyaraq, özünün məşhur qadın nümayəndələrindən birinin hərəkət və sözləri ilə “islam təfəkkürünün hakim olduğu bir həyata fasiləlik daxil etmiş” inqilabi bir hərəkətin ardıcıl, kəsilməz və antaqonist bir təsvirini yenidən verim. Bu xatirələri tarixi kontekstdə yerləşdirməkdə mən sübut etməyə qadir ola bildim ki, Babi hərəkəti inqilabi bir hərəkət idi, bizim islami tarix barədə biliyimizi “kəsdi”, onun vahid hala salınmış subyektivlik anlayışını tərkisilah etdi, onun Peyğəmbərinin mötəbər Sözüünün simasında tarixi kəsilməzlik mənasını sual altına aldı. Qərribə olsa da, bu iddia ancaq Şeyx Əbu Turabın Qürrətül-Eyn haqqında xatirələri ilə çatdırılmış bütöv subyektivliyin yenidən işlənməsi ilə mümkün olmuşdur.

Çünki biz əgər Qürrətül-Eyn haqqında digər rəvayətlərə baxsaq, inanmağa səbəb var ki, burada məsələlər onlar göründüyü qədər də sadə və birbaşa deyil. Müxtəlif tarixi materiallar barədə Britaniya şərqşünası Edvard Braunun xatirələrinə görə, onun məşhur bir bəhai ilə söhbətlərində o qeyd etmişdi ki, Qürrətül-Eyn heç vaxt çadrasını qəsdən atmamışdır.³³ Braun qeyd edir ki, *əgər o söhbəti xatırlayırsa*, Qürrətül-Eynin hicabı atması ilə bağlı həmin babi aşağıdakı sözlərlə cavab vermişdi:

“Onun çadranı atması doğru deyil. Bəzən bəlağətindən özünü unudanda, o sürüşüb üzündən düşərdi, amma həmişə də qısa bir müddət sonra yerinə qaytarardı.”³⁴

Nəbilin hekayəti, onun təsiri və gerçək tarix

Bədəştdə babi çevrilişi barədə tarixi araşdırmalarımı Əbu Turabın xatirələri üzərində qurmağım babi tarixi kontekstində, çox da etibarlı deyil, çünki heç kəs Əbu Turabın kimliyini sanki araşdırmaq fikrində deyil. Braun deyir ki, Əbu Turab Babın erkən həvvarilərindən biri olub və Qürrətül-Eynin qadın şagirdlərindən biri, “qeyri-adi məziyyəyə və möminliyə malik”³⁵ bir qadınla evlənmişdi. Digər tərəfdən isə Nəbil Əbu Turabı Babı Onun risalətinin lap son dövrlərinə qədər tanınmamış bir şeyxi kimi təqdim edir.³⁶ Nəbilə görə, çox güman ki, o, Həzrət Bəhaullah da daxil olmaqla, bəzi məşhur babilərin də saxlanıldıqları Tehran zindanında vəfat etmişdir.³⁷ Əbu Turab daha heç yerdə xatırlanmır.

Bu məsələni bir az da mürəkkəbləşdirmək istəsək, Əbu Turab qalan digər mənbələrlə müqayisədə, Nəbilin hekayətində verildiyinə uyğun olaraq Babi hərəkətinin tarixində ən az əhəmiyyətli, bəzən də absurd dərəcədə rola malikdir. O, Nəbilin nəql etdiyi iyirmi illik tarixdə cəmi dörd dəfə xatırlanır. Bir vaxt Bədəşt Konfransının hekayətçisi,³⁸ Konfransdan sonra Qürrətül-Eynin qoruyucusu³⁹, üçüncü dəfə Şeyx Təbərsi qalasında müjdə verən carçı⁴⁰ və nəhayət, Hacı Mirzə Kərim xan Kirmaninin Seyid Kazım barədə xatirələrində onun əleyhinə duran şahid⁴¹ kimi o özünü göstərir.

Mənim dayanıb düşünmək istədiyim bu son halda Əbu Turabın dəqiq xatirələri bir kritik situasiyanı aydınlaşdırmaq üçün istifadə edilir.⁴² Nəbilin tarixində, Kərim Xan haqqında Əbu Turabın xatirələri Seyid Kazımın ölümü səciyyələndirildikdən cəmi bir neçə paraqraf öncə ümumi tarixi mənzərəyə daxil edilir.

Bu açıqca o andır ki, əgər diqqətlə razılaşdırılmasa, dini hərəkət olaraq babiliyin legitimliyi üçün potensial bir böhran yarada bilərdi.

Seyyid Kazım Şeyxi məktəbinin dini lideri, Kərbəladada olan şiə islamına görə kafir kimi tanınmışdı. Çox məlumatlara əsasən, Babın Mehdi kimi ilkin iddiası Seyyid Kazımın tələbələrinə ünvanlanmışdı ki, onların da çoxu bunu müəllimlərinin ölümündən sonra qəbul etdilər və hərəkətdə fəal iştirakçı oldular.⁴³ Şeyx Əbu Turabın Seyyid Kazımın ən məşhur şagirdlərindən biri olması iddia edilir ki, o, sonralar babın Mehdi olmasını qəbul etmişdi. Qürrətül-Eyn və Quddus da bu iddianı qəbul edənlər arasında idilər.

Əksər mənbələrin dediyinə görə Seyyid Kazım dörd il ərzində On İkinci İmamın qayıdışını təbliğ etdi və şagirdlərini hazırladı ki, onlar hələ bu dünyada ikən belə bir iddia olduqda onu araşdırsınlar. 1844-cü ildə Bab bu missiyanı elan edəndə Seyyid Kazımın tələbələrinin çox böyük əksəriyyəti bu iddianı qəbul etdilər. Nəticədə Bab Şeyxi məktəbinin müəllimi vəfat etdikdən sonra onun “xələfliyi” üzərinə götürdü.

Əgər biz bu xatirələrin üçüncü tərəfinin (Hacı Mirzə Kərim xan Kirmani) Babi hərəkətinin inkişafında oynadığı rolu nəzərə alırıqsa, Əbu Turabın xatirələrinin Nəbilin tarixinin kontekstində yerləşdirilməsi aydınlaşır. Seyyid Kazımın digər məşhur tələbəsi Kərim Xan Seyyid Kazımın ölümündən bir neçə il öncə o məktəbi tərk etdi, Kirmanda yeləşdi və orada Şeyxi məktəbinin bir qolunu açdı. (Kirmani məktəbi). Babın iddiası ilə tanış olsa da, Kirmani Babı tam rədd etdi və illərlə Seyyid Kazımın qalan tələbələrinin Bab və onun ardıcılalarına qarşı qalxmaları üçün təşviqat apardı.

Nəbil tarixində mətn daxilində, Əbu Turabın xatirələrinin Seyyid Kazımın ölümündən əvvəl yerləşməsi onun sözlərinə yüksək enerjili bir vəzifə verir: o anı xatırlamaq ki, onda Seyyid Kazım öz tələbəsi Kərim xanı rədd edir. Bu söhbət barədə Əbu

Turabın xatirələrinə görə Seyyid Kazım Kərim xana “lənətlənmiş”, onun irəli sürdüyü ehkamlara “küfr” və “allahsızlıq” demiş, özünün isə “mühakiməsində onu yoldan çıxmış” adlandırmışdı.⁴⁴ Əbu Turabın özünün müəllimi ilə söhbəti barədə xatirəsi özünə xidmət edən xarakter öldürücüsü kimi oxunmalıdır. Lakin Nəbilin tarixində bunun kritik bir yerdə strateji olaraq yerləşdirilməsi onun məzmununu tarixşünaslıq mövqeyində aydın yerləşdirir ki, hətta tarixi böhran baş verməzdən əvvəl Seyyid Kazımın xələfliyi barədə hər hansı bir şübhədən oxucunu azad edir. Nəbil üçün, Əbu Turabın xatirələri bəzi hərəkətinin inqilabi tarixini və onun qanuniliyi barədə Nəbilin hekayətini zəruri davamlılıq kontekstinə salır.

Amma bu nə üçün bu qədər vacibdir? Bu mətnin bu cür qurulmasının sosial tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi kimi insan faktorunu fasiləsiz olaraq ortalığa qoyan və tarixdə fasiləlilik məfhumunu daxil etməklə İslam təfəkkürünün təməlini dağıtmaq imkan qarşısında strategiya istifadə edən inqilabi bir tarixə nə aidiyyəti vardır?

Əbu Turabın xarakterik rolu, hərçənd Babiliyin inqilabi tarixi barədə Nəbilin hekayətində son dərəcə azdır, fasiləsizlik və fasiləliliyin ölçülən sahəsində oynanılmışdır. Hekayətdə Əbu Turabın Bədəşt barədə xatirələri hərəkətin islam ənənələri və dəyərləri ilə fasiləliyini söyləyir və Konfransın formasında İslam və Babilik arasında ayrılmanı gücləndirir. Qürrətül-Eynin Bədəştdə sözləri və hərəkəti barədə Əbu Turabın xatirələri daha çox konfransdan sonra onun şəxsi mühafizəçisi kimi onun təsviri olaraq, araya zəruri bir subyektivlik qatır ki, bu, sonra insan faktorunu və hərəkətini İslamın “kodlaşdırılmış” kimliyi əleyhinə qaldırır. Beləliklə onun xatirələri fasiləsiz subyektivliyi İslamın malik olduğu köhnəlmiş kimlik əleyhinə qoyur. (Biz qeyd etməliyik ki, konfrans iştirakçılarının kollektiv olaraq yeni adlar qəbul etmələri bu kimliyin konfigurasiyasında vacibdir.) Nəbil

üçün bu hələ də hərəkətin qanuniliyi barədə sualı cavabsız qoyur.

Əbu Turabın xairələrindən istifadə etməklə Nəbil Babi hərəkətinin qanuniliyini Seyyid Kazımın öz şagirdi Kərimxanın rədd etməsi kontekstində qoyur. O bunu müəlliminin ölümündən əvvəl edir ki, bu çox vacibdir. Doğrudan da, bu rəddiyyə ilə (demək olar təsadüfən) o Babı qanuni iddiaçı kimi Seyyid Kazımın xələfi kimi təqdim edir. Beləliklə o, Əbu Turabın xatirələri ilə iki fikir məktəbi arasında davamlılıq yaradır. Muxalifləri tərəfindən bu hərəkətdə ünvanlanan hər bir iddiaya rəğmən qanuna uyğunluq bərqərar edilmişdir.

Əbu Turabın şəxsiyyəti problematik bir fiqur kimi görülməlidir. O, əhəmiyyətsizliklə son dərəcə əhəmiyyətlik arasında bölünmüşdür; kəsilməzliklə dəyişikliyi bölən həlledici xətlə bölünmüşdür; hərəkətin qanuniliyi və Qürrətül-Eynin qeyri-qanuni hərəkətinə şahidlik etməyə çağıraraq Əbu Turab Babi hərəkətini bir şəxsiyyət kimi təmsil edir. Fişer və Abedinin qeyd etdikləri kimi, inqilabi bir hərəkət olaraq Babi hərəkəti, çox vaxt islami və xüsusilə də şahın qeyri-ənənəvilikləri çərçivəsində (ən azı) ritorik səviyyədə qarşılaşan “mütərəqqi ideyaların və təşəbbüslərin mürtəce teokratik ideyalarla qarışığı” idi.

Əgər islam dininin erkən vaxtları ilə Bədəşt hadisələri arasında qoyduğum gözəgörünməyən güzgüyə müəyyən qədər inansaq, onda bu aydın olur ki, çevrilişin tarixiliyi yalnız onun yenilik gətirməsində yaxud tarixdə “kəsilmələr” yaratmasında deyil. Çevrilişlər, məhdud dərəcədə, yalnız özlərinin qanuniliyini təsdiq etmək yaxud təhlükə qarşısında vahid subyektivliyini izah etmək üçün deyil, həm də indinin anlarını uzağın və arzu olunan keçmişin həyat qüvvələri ilə canlandırmaq üçün keçmişə qulaq asan anlardır. Bu cür olmaqla onlar hər günün indiki anı daxilində keçmişin anlarını təşkil edir və onları aktivləşdirirlər. Bu, Volter Benyaminin *der Jugste Tag* – anlayışının bir nümunəsidir ki, burada tarixi söyləyənin indiki zamanda ən son günü də qaçılmaz

olaraq vəd olunmuş Məşhər (Qiyamət) Günüdür.⁴⁵

Bunun işığında, Edvard Braunun bu fikri məqsəddən o qədər də uzaq deyil ki, Babi hərəkəti özünün *Weltanschauung*-na görə mahiyyətə şüalıdır və Babiliyin tarixi ideallaşdırılmış şüa keçmişinin yenidən səhnəyə qayıdışı idi.⁴⁶ Bununla belə, biz ideallaşdırılmış keçmişin xatirələrinin məhsulu çərçivəsində “dinamik gələcəyin” toxumunu görə bilərik. Qürrətül-Eynin insan faktoru və insan məsuliyyəti kimi hərəkətə keçməli olan bir güc olaraq ancaq din tarixi kontekstində bu işıqda görünə bilər.

Qeydlər

Orijinal olaraq Bəhai online Kitabxanasında dərc edilmişdir: <<http://bahai-library.org/articles.rupture.html>> UCLA Journal of History jurnalının ilkin variantının oxucularına çox təşəkkürlər ki, onların geniş şərtləri bu oçerkin bu versiyasının formalaşmasına kömək etdi. Jacob Krauss-a dərin təşəkkürlər və minnətdarlığımı bildirirəm ki, onun uzun faksları, təşviqi və tənqidi olmasaydı, bu sənəd nəhayət ki, ortalığa çıxmazdı.

1. *On iki imamı müqəddəs bilən şüalı hesab edir ki, Məhəmməd Peyğəmbərin xələfləri onun ailəsindən olan on iki İmam olmalı idi. Bu xələflərin sonuncusu Əbül-Qasım Məhəmməd, hədislərə görə, 874-cü ildə (B.E.) İmama edilən düşmənçiliyə görə qeybə çəkilmişdir. Bu Qeybdəki İmanın çoxlu adları vardır; Mehdi, Sahib-Əz-Zaman, Qaim və s. İnanırlar ki, onun qayıdışı zamanın sonunda olacaq və yer üzündə sülh hökm sürəcək.*
2. *Həzrət Bəhaullahın həyatı və yazıları barədə ətraflı məlumat üçün H. Bəlyuzinin Cəlal Sultanı (King of Glory) kitabına baxın. (Corc Ronald, 1980).*
3. *Britaniyalı şərqşünas Edvard Braunun 1887-1888-ci ildə Yəzdədən Kirmana getmək üçün aldığı paltar barədə xatirələri Babi istilahı ilə bağlı stereotip anlayışlarla bağlı münaibət və anlaşılmazlıqlar barədə bir şeylər deyə bilər. Bu epizod Babi istilahına bağlı olan məhdud xatirənin meydana çıxdığı səhnəni yada salır və belə, Braunun məşhurluğunun indiki anını işıqlandırır. Mən Yəzdli dərzinin tikdiyi paltarı geyindim, o ağ şaldan tikilmiş, ingilis kostyumuna bənzəyirdi. O yüngül, rahat və mahir bir əllə tikilmişdi; bu paltarlar ingiltərədə necə də eksentrik təsiri bağışlaya*

bilərdi, amma mən düşünürdüm ki, Yəzddə və ya Kirmanda heç kəs şübhə etməzdi ki, bu bir ingilisin adı yay paltarıdır. Hacı Səfər (Braunun gənc köməkçisi) gülərək demişdi ki, insanlar ona (Brauna) deyərdilər ki, o babi olub. (Mən güman edirəm, ona görə belə deyirdi ki, babilər adətən ağ libas geyinərdilər), amma belə o bunu tam bəyənmirdi.” (Braun, Bir il İranlılar arasında, (Kembridge, University Press, 1927) səh.452. Bu epizoddakı “Babi” istilahı yalnız “xarici digərin” qeyri-adiliyinə, həm də rəngi müxalif hərəkətlə assosiasiya oluna bilən qeyri-adi konfigurasiyada geyimə ünvanlanmışdır. Bu epizod Braunun yalnız bir Britaniya şərqşünası kimi öz geyimi ilə bağlıdığı şey deyil, həm də təsadüfən Yəzd və Kirman mentaliteti haqqında fərziyyəni açır. Hərçənd Braun İranlıları, xüsusilə də babiləri başa düşməyə çox maraqlı olduğundan, o, (səfər yoldaşının söylədiyi fikri) geyimi ilə İran mədəniyyətində dəb yeniliklərində babilərin qavranılan rolu arasındakı tarixi mənəni tuta bilməmişdi. Çadrasını atmış Qacar şahzadəsi Tac əl-Səltənənin xatirələri (1884-1914), modern təhsil, naturalizm və dinsizlik kontekstində Babi istilahının konnotativ dəyərlərini kifayət qədər ayıni göstərir. Təhsilinin onun öz şəxsiyyətinin yetkinliyinə təsiri barədə danışaraq o yazır: “Mənim düz on səkkiz yaşımda mən mürəbbimin mənə öyrətdiyi inanclara malik idim ki, göylər mələyin əlindəki zəncirlə dartılıb saxlanır, yaxud Allahın qəzəbi tutanda göy guruldadır... Günbəgün təhsilimdə irəli getdikcə, mən tam naturalist olana qədər mənim dinsizliyim artdı. Bu ideyalar mənim üçün yeni olduğundan, mən onları anama, qohumlarıma və uşaqlarıma çatdırmağa can atırdım. Lakin mən danışmağa başlayan kimi, anam məni lənətləyirdi: “Sən babi olmusan!” Qohumlarım isə Allahdan bağışlanmamı diləyər və uzaq gəzər, məni dinləməkdən imtina edərdilər.” “Tac əl-Səltənə, Yüksək İztirab, İran Şahzadəsinin xatirələri - Hərəmxanadan Müasirliyə qədər., 1844-1914, Abbas Amanatın redaktorluğunda, Anna Vanzanın və Əmin Nəsatinin tərcüməsində (Vaşinqton, D.C. Mage Publishers, 1993), səh. 309. Tac əl-Səltənənin xatirəsi bütövlükdə onun müasir təhsilli, çadranı atması, qadın azadlığı ilə onun müxtəlif fransız ədəbiyyat və fəlsəfələrində qarşılaşdığı Avropa ideallarını arzulaması və onlara hörməti arasında aydın əlaqələr qurur. Amma kifayət qədər yaxınlıq çevrəsində təsvir olunan bu qısa epizoddakı “imperializm” məfhumu deyil, məhz “babi” məfhumu onun müasir subyektivizmi ilə tərəfdar olduğu naturalizm və dinsizlik arasında bir tikiş qoyur. Babi sözünün aşağılayıcı tonda işlədilməsi barədə ədəbiyyatda rast gəlinən digər bir epizod Rəsul Pərvizin qısa bir hekayəsində verilmişdir ki, burada o, Rza şahın zamanında (1925-1941) modern geyimin, cavan bir oğlanın doğma şəhəri Şirazda məcburən hər yerdə tətbiq olunmasının təsirlərini yumorla təsvir edir. Yaxşı məlum

olduğu kimi, Pəhləvi monarxi Rza şahın İran tarixində fəaliyyəti Avropa geyiminin məcburən tətbiqi barədə onun modernləşmə təşəbbüsü ilə 1930-cı ilin axırı, 40-cı illərin əvvəllərində çadranı atmaq barədə əmri arasındakı dövrə düşür. Huşəng Çəhabi bu “mütərəqqi irəliləyişi” Pəhləvi şapkasının (fransız kepinə bənzər) 1927-ci ildə bütün İran kişilərinin rəsmi papağı olmasından İranın qərbləşdirilməsini izah etmək üçün 1935-ci ildə verilmiş kepka fərmanına qədər uzadır. (Huşəng Çəhabi, “Şahın yeni geyiminin nümayişi: geyim forması və Rza şah zamanı millətin formalaşması,” İran barədə araşdırmalar, (Los Angeles, Cild. 26, səh. 212, 215). Çəhabi ümumi əhali tərəfindən geyimdəki kompleks mədəniyyət praktikasından, könülsüz olsa da, məcburi uniforma tətbiqi ilə millətin ön sıralarının səfərbərliyinə apardığı yeni siyasətə qarşı şiddətli qınaq gəlirdi. Bundan əlavə, 1930-cu illərdə yeni qaydaların tətbiqi, xüsusilə də çadranın atılması barədə əmr “xalqı” beynəlxalq geyim və etiket sistemi ilə tanış etdi ki, bu da son nəticədə onu qonşu ölkələrin insanlarından fərqləndirəcəkdi. Polis qüvvələrinin, məktəb sisteminin, trafik xidmətinin, hətta mülki geyimdə olan agentlərin hamamlarda geyim qaydalarının hər tərəfdə tətbiqinə cəlb edilməsi xüsusilə də ictimai yerlərə hicabsız çıxmağa nəzarət insanı qeyri-adi bir hal kimi heyrləndirir. Dövlət təsisatlarının intizam tədbirləri ilə məcburən tətbiq edilən bu total xarici təqlid ümumi reaksiya Rəsul Pərvizin hekayəsində gənc şirazlı tacirdə rezonans doğurur – o şəhərdə gəzişərək insanların Pəhləvi papağını qapıb çıxarır və onları cırıb parça-parça edir:

Biz mavi dəsmal istəmirik,

Biz uşaq rəis istəmirik,

Biz xarici papaq istəmirik.

(Çəhabi, “Yeni libaslar”, səh. 230.)

“Babi” stereotipinin bu nəsr parçasında, Babi hərəkətinin çökməsindən altmış il sonra da yaşaması yalnız xarici dəyərlərin və beynəlmillətçiliyin zorla tətbiqinə deyil, həm də libasın dəyişilməsi ilə əlaqəli assosiasiyalarla da bağlıdır. Bu qısa epizodlarda miniatur yaddaş olaraq “babi” stereotip adı zahiri görünüşlə şəxsi kimliyi - ənənəvi zahir və batin əlamətləri, iki qütbü İran insanların adı və gündəlik nitqində qovuşdurur: “Sən deyəsən, babi olmusan!” Maraqlıdır ki, Rza şahın hakimiyyəti dövründə bu iki sferanı ayırmaq üçün rəsmi cəhdlərlə ziddiyyət təşkil edir; o zaman şahın fahişələrə hicab ördürməsi kimi bir əks hərəkət “hicabın atılmasının qeyri-sağlam əxlaqla bağlanması” qarışığını almaq məqsədi daşıyırdı. Çəhabi qeyd edir ki, bu siyasəti izah etmək üçün səylər qoyulmasına bax-

mayaraq “ənənəvi iranlılar bunu məziyyəti qüsura çevirmək cəhdi kimi görürdülər. (Çehabi, “Yeni Libas”, səh. 219).

4. (Çehabi, “Yeni Libas”, səh. 210).
 5. Mişel Fuko, “Nietzsche, Genealogy, History”, Foucault Reader-də, Pol Rabinov (Nyu York: Panteon, 1984). Səh.88
 6. Orada.
 7. 1848-ci ilin iyulunda bu yeni dinin meydana çıxmasında bir Babi lideri, Babın ilk həvvarisi Molla Hüseyin Buşrui Məşhəddə Qara Bayraq qaldırdı və qərbə tərəf hərəkət etdi. Hökumət və dini ierarxiya üçün bu hərəkətin nəticələri aydın idi. Şiə islamında Peyğəmbərə aid edilən məşhur bir hədis vardır ki, o hədisə görə, Xorasandan gələn kimsə Qara Bayraq qaldırırsa, insanlar ona tərəf getməlidirlər. Qeyb olmuş Mehdi orada olacaq.
- Lakin daha mühümü olanı isə budur ki. Xorasanda Qara Bayraq qaldırılmasının tarixi və sülaləyə zidd mənası vardı. Tarixən, Qara Bayraq qaldırılması Abbasilər tərəfindən Əməvilərin hakimiyyətdən salınmasının başlanğıcını qoymalı idi. Bu rəmzi hərəkət yalnız Mehdiyənin gəlişi ilə mövcud dini sistemə ediləcək hücumdan xəbər vermirdi, həm də hakimiyyətdə olan sülalə üçün çox ciddi bir təhdid demək idi. Hərçənd, nə qədər qərribə olsa da, bu təhdidin əhəmiyyəti hökumətdə Məhəmməd şahın ölümü ilə yaranmış çətinliyin altında dəfn olundu, Barfuruş əhalisi yolda Molla Hüseyinin bayrağı altında irəliləyən babilərə hücum etdilər və onları Şeyx Təbərsi qalasında istehkam qurmağa məcbur etdilər. İki qrup arasındakı münaqişə 1848-ci ilin oktyabrın ortalarından 1849-cu ilin mayın əvvəllərinə qədər davam etdi.
8. Abbas Amanat. *Dirilmə və Canlanma: İranda Babi hərəkətinin təşəkkül tapması. 1844-1850.* (İthaca: Cornell University Press, 1989), səh. 325.
 9. Bəha (və ya Bəhaullah) 1863-cü ildə Bəhai Dinini yaradacaqdı.
 10. Bu mənbələrdən bəziləri çox qeyri-müəyyən bir dil işlədirlər ki, onun hərəkətinə fiziki olaraq çadranın atılması yaxud hər hansı məsələnin həqiqətinin açılması, ya da kiminsə niyyət və ya fikrinin üstünün açılması kimi izah etməyə çətinlik törədir və beləliklə də bu məsələni necə də daha da qeyri-müəyyən edirlər.
 11. Abbas Amanat. *Dirilmə və Canlanma*, səh. 326.
 12. Nəbil, Dan Yerin şəfəqləri, (Vilmette) səh. 293-95.
 13. Konfransın məqsədi yayılmış anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq idi. Çoxları elə düşündülər ki, yeni lider gəlmişdir ki, hərfi mənada İslamın qanunlarını yerinə yetirsin... (Qürrətül-Eynin) özünün xüsi bir həll yolu vardı... deyilənə görə... o, konfransda çadra ilə iştirak edirdi. Əgər belədirsə, o onu atmaqda gec qalmamışdı və atəşli bir bəyan etmişdi, “mən şeyxurun səsiyəm, mənəm surun çağırışı, yəni Cəbrayıl kimi, mən yatan

ruhları oyadacağam.” Bunu da deyirlər ki, bu cəsür qadının qısa nitgindən sonra Bəhaullah Qiyamət suərsini oxumuşdur. Bu cür oxumalar adətən çox böyük təsirə malik olur. Bunun daxili mənası o idi ki, insanlıq artıq yeni kosmik tsiklə keçmək üzrədir və bunun üçün də yeni qanun və adətlər zəruri idi. (T.K. Cheyne, *the Reconciliation of Races and Religions*, London, 1914) səh. 103.

14. Nəbil, Dan Yerin şəfəqləri, 295-96
15. Fatimə Mernissi, *The Veile and Male Elite: A Feminist interpretation of women's Rights in İslam*; trans/ Mary Jo Lakeland (Reading, Mass.: Addison Wesley, 1991) pp. 65-70
16. Orada, səh. 93
17. Orada, səh. 85
18. Bu cür praktikalar hekayət və xatirələrin qərb təfəkküründə qavranılmasında mühüm fərqlər ortalığa çıxarır; burada xatirələr çox vaxt sadəcə nağıl kimi qəbul edilir və beləliklə, həqiqət və biliyi müəyyən etməyə çətinlik yaradır.
19. Bu ayə ilə bağlı digər hədislər üçün müraciət et: Leyla Əhməd: *İslamda qadın və gender: Müasir debatların tarixi kökləri*, Yel Univeristeti, 1992) 3-cü fəsil.
20. Mernissi, *the Veil and the Male Alite*, səh.100
21. Orada, səh. 92.
22. Hicabın yaranmasında İbn Sə`din xatirələrini əsas tutaraq Əhməd digər mənbələri göstərir. Leyla Əhməd, *İslamda qadın və gender*. Səh. 54.
23. Konkret bu kontekstdə mən Peyğəmbərin zövçələrinə istinad edirəm, çünki yalnız onun xanımları onlarla birlikdə bu yürüşdə idilər.
24. Fatimə Mernissi bu hadisəni “sosial bərabərliyin tənəzzülü” ilə qarışmış “cinsi bərabərliyin tənəzzülü”nün rəmzi ifadəsi kimi görür, lakin “sonrakı on beş əsrdə” bütün qadınların üzərinə hicabın qoyulmasının təsadüfi obrazı bu paragrafda və onun sonrakı müzakirələrində yuxarıdakı mətni qətiyyətlə təklif edir: (səh. 178-79).
25. Fanonun hicab barədə müzakirələrinə bax: “Hicabsız Əlcəzair”, Frans Fanon, *Ölən kolonializm və Fəqih Şirazi Mahacanın İran İslam inqilabında hicabın rolu barədə müzakirələri*, “Orta şərqdə geyim siyasəti: İnqilabdan sonrakı İranda Hicab məsələsi, Critique: Critical Middle East-ern studies (Abingdon, Eng), n. 2 (Spring 1993), Səh. 54-63.
26. Biz bunu öyrənmişik ki, İslam kontekstində cinsə görə ayrılıq əraziyə bağlıdır (Fatimə Mernissi, *Beyond the veil*, səh.81). Bu cinsə görə ayrılıq məsələsi ictimai və özəl olaraq spesifik topologiyalarda müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə qadının hicablanması əsasən kişilər üçün olan ictimai sferanın təmizliyini saxlamaq, eyni kontekstdə özünü gizlətmək

məqsədi daşıyır. Bu cür olmaqla belə bir konstruksiya, bu kontekstdə qadının kimliyi ayrıca müəyyən edir. Bir tərəfdən, onun təbii konstitusiyasının qavranılması kontekstində qadın kişilərin özləri haqda yaratdıqları mömin və dindar kimliyinə sapdırıcı, pozucu təsir edən amil kimi qəbul edilir. Qadının ictimai sferada öz təbəlliyi-seksuallığı ilə görünməsi müsəlman kişisinin Allahla olan münasibətinin arasına girir. Digər tərəfdən isə, müsəlman tarixində qadının mədəni statusu və ictimai kimliyinin təcəssümü olaraq o zəif varlıq kimi görünür, doğrudan da onun kişilərin hakim olduğu sefrada qorunması lazımdır. Beləliklə hicab onun bölünmüş ərazidə qadına həm təhlükəli olan, həm də özünü yaxud da müsəlman icmasının kimliyini ictimai-sosial sferada qoruya bilmədiyi bir məsələdə onun bütövlüyünü təmin edir. Bu dual və təhlükəli keyfiyyət, hicabsız halda, “çarpişan” kimliyi təhlükəli və eybəcərləşmiş bir halda üzə çıxararaq önə keçə bilər.

27. Bu mətn Nizami Gəncəvinin Yeddi Gözəl poemasından gəlir. (C.E. Vilsonun tərcüməsi, 2-ci cild, London, A. Probsthain, 1924). Julie Scott Meisami-nin “İran poeziyasında rəmzi bağlar: Nizami, Rumi, Hafiz” əsərinə də baxın. *International Journal of Middle Eastern Studies* (London), 17-ci cild, 1985, səh. 229-60.
28. *Quran*, 55:46-75.
29. *İslam Ensiklopediyasında G. Marçiasın qeyd etdiyi kimi, “İran bağları İslamdan xeyli əvvəl çiçəklənirdi və şahzadə həyatı ilə bağlı idi”, Bustan, İslam Ensiklopediyası. (Leiden: Brill, 1960).*
30. Fridrix Niçse özünün Vaxtsiz Düşüncələrində “suprahistorical” istilahını işlədir və indiki zamanı zamanın sonu, keçmiş hadisələri isə açılmasını tamamlamış tarix kimi qəbul edən tarixi rədd edir. Tarix barədə bu ənənəvi konsepsiya xarici idarəedici qüvvə, əbədi həqiqət, özündən agah olan və özü olan davamlı və vahid bir kimlik ideyası tərəfindən dəstəklənir.
31. Babi dinşünaslığının unuduğu bu cəhət gələcək feminist məqsədlər naminə o diskursun yaranması üçün təməli təşkil etdi. Məsələn, Fərzanə Milaninin Hicablar və Sözlərində səh. 77-99, Qürrətül-Eyn İranda azad olmuş və ya olan qadınların sırasında birinci yerdə qoyulmuşdur. Abbas Amanat da, *Tac əl-Səltənə* -yə yazdığı müqəddimədə onu eyni trayektoriyaya qoyur. Amanat həm də bu fikirləri əvvəlki kitabında (Canlanma və yenidən dirilmə) rədd edir. Bu maraqlıdır ki, obyektiv qalmaq üçün tarixçilər çox vaxt əvvəllər dedikləri fərqli sözləri unudurlar). Hələ Qürrətül-Eynin orijinal hərəkəti barədə həzzverici dərəcədə utopik olan erkən tarixin qadınların qərbdə hərəkətinin eyni vaxtda baş verməsi barədə Marta Rutun Pak Tahirə əsərinə baxın. (Los Ancelos, Kalimat Press, 1981)

32. *Amanat, Canlanma və Yenidən Dirilmə, səh. 327.*
33. Bu fikir, əlbəttə, qadının hicabı atması anlayışının islam ideologiyasında necə konseptuallaşdırılması şərtləri ilə başa düşülə bilər. Hicabın atılması müxtəlif zaman və məkanlarda qadının çıpaqlanması kimi başlı düşülmüşdür. Ona görə də bunun iqtibas gətirilməsi qadına və İslamda möminə günahlandırıcılıq münasibəti gətirir. Amanatın fikrinə görə, çox mənbələr iddia edirlər ki, Qürrətül-Eyn, həqiqətən, camaat qarşısında hicabı çıxarmışdır. Əksəri isə deyirlər ki, o ancaq “inancların” yığıncağında bunu etmişdir. Amma əksər mənbələr bunda razılaşırlar ki, Bədəşt konfransına qədər o heç vaxt camaat qarşısında hicabsız olmamışdır, amma bəziləri onun konfransda belə hicabsız olmasına şübhə edirlər. (Amanat, *Canlanma və Yenidən Dirilmə, səh. 295-316*). Bu müxtəlif məlumatların rekonfigurasiyasında ikili inkar baş verir, burada birincisi bu hərəkətlə heç kəs yox, məhz “inanclar” ifşa olunurlar, ikincisi isə, başqa heç kəs.
34. *Braun, Səyyahın Hekayəti, səh. 314.*
35. *Orada, səh. 247.*
36. Şeyxi məktəbinin tələbəsidir, bu, şiə islamına görə on doqquzuncu əsrin ortalarında Kərbəlada yaranmışdır. Bab özünün erkən ardıcıllarını bu məktəbdən cəlb etmişdir.
37. *Nəbil, Dan Yerin Şəfəqləri, səh. 30.*
38. *Orada, səh. 211.*
39. *Orada, Səh. 216.*
40. *Orada, səh. 29-31. Şeyx Təbərsidən baş verən, həm də Mazandaran üsyanı kimi tanınan qiyamı müzakirə etmək üçün bax: Mooan Momen, “İranda Babi üsyanının sosial bazası”: İlk təhlillər”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, cild 15, (1983), səh. 157-83.*
41. *Nəbil, Dan Yerin Şəfəqləri, səh. 29-31.*
42. *Orada*
43. *Hərəkət və onun tarixi barədə daha çox məlumat üçün bax: Məngül Bayat, Mistisizm və parçalanma, Qacar İranında sosio-dini təfəkkür. (Syracuse University Press, 1982).*
44. *Nəbil, Dan Yerin Şəfəqləri, səh. 29.*
45. *Benjamin Jetzzeit-in əla müzakirəsi üçün, bax: İan Balgour, “Reversal Quotation, cild. 106, (1991), səh. 622-45.*
46. *E. Braun, İranın Ədəbiyyatı tarixi: Müasir dövr. (1500-1924) (Kembric, 1924), 4-cü cild, səh.197.*

Rusiyalı aktrisa Nadejda Nikolayevna Muzil-Borozdina Tahirə rolunda, Sankt-Peterburqda "Bab " tamaşasında, senzura qadağasından əvvəl, 1904.

Jan Teofil Jasion: Tahirə Rusiya səhnəsində

Sankt Peterburq, Rusiya, 23 yanvar 1904-cü il, Bədaye Teatrı. Axşam 19:30-da məşhur Şərqin bir tamaşası təqdim edildi. Bu İran tarixindən götürülmüş bir hekayə kimi elan edilmişdi. O auditoriyaya İran həyatından bir işartı təqdim etdi - zəngin xalça və balıncılar olan salon, ticarətçiləri, xırdavatçıları və türbanlı sakinləri ilə küçə, şərq musiqisi və rəqsləri. *Bab* tamaşasında zal tam dolmuşdu. Bu, mövsümün ən qeyri-adi tamaşası idi. Səhnə tərtibatı, əlvan kostyumlar, İrana məxsus musiqi və rəqslər, hər şeydən daha mühümü isə, ruhlandırıcı əxlaqi və etik mesaj idi ki, hər kəsin daxili aləminə sirayət etmişdi. Hər pərdədən sonra, cəmi beş pərdə vardı, tamaşaçılar qalxır və müəllifi səhnəyə çağırırdılar, sonda isə onu çiçək yağına tutdular. Qəzetlər, hələ tamaşa qoyulmamışdan əvvəl, altı ya yeddi ay öncə kitab ilk dəfə çıxanda bu pyes barədə icmallarla dolu idi. 1903-cü ildə dərc edilmiş məqalələrin çoxu qeyd edirdi ki, pyes səhnəyə qoyulmalıdır, çünki onun bütün cəmiyyətə təsiri ruhlandırıcı olacaqdı. Pyes barədə yazılan rəylər çox müsbət idi. Əlbəttə, onlar ifadakı yaxud ssenaridəki kiçik məqamları və ya tarixlə uyğusuzluqları tənqid edirdilər, lakin bütünlükdə mətbuat hadisəni şövqlə işıqlandırmışdı.

Bab və Tahirə rolları çox əla ifa edilmişdi, bunu hamı təsdiq edirdi. Hətta tamaşadan fotolar da qəzetlərdə dərc edilmişdi. Pyes özünün sülh, sevgi, dözümlülük və bütün insanların qardaşlığı mesajını o qədər uğurla təsvir edirdi ki, dörd tamaşadan sonra, ona çarın senzurası tərəfindən beş illik qadağa qoyuldu.

Pyesin müəllifi İzabella Arkadyevna Qrinevskaya idi, o polyak idi, Sankt-Peterburqda yaşayırdı, rusca yazırdı. Biz

Qrinevskayanın ilk dəfə Tahirə və ya Bab haqqında nə vaxt eşitdiyini bilmirik. Mümkündür ki, o bu barədə rus romançı və dramaturqu İvan Turgenevdən (1818-1883) eşitmişdi. Oksfordda yunan dili professoru olan Benjamin Jovet (1817-1893) deyirdi ki, o, Turgenevin tez-tez Bab haqqında danışdığını eşidirmiş. Biz Qrinevskayadan bilirik ki, o, Turgenev haqqında öz təəssüratlarından bir öçerk yazmışdı və o da *Teatr və İncəsənət* jurnalında dərc edilmişdi.

Onun Yaxın Şərqə, xüsusilə də, Qafqaza marağı hardasa 1890-cı illərə, bəlkə də daha əvvəlki vaxtlara düşməlidir. O, şərq mövzusunda bir neçə şeir yazmış, fars dilindən şeirlər tərcümə etmişdi; o hətta gürcü və erməni dillərini o dərəcədə öyrənmişdi ki, bəzi məşhur şairlərin şeirlərini tərcümə edə bilirdi. Onun bu marağı bütün həyatı boyu davam etmişdi. Sonralar, 1925-ci ildə məşhur bir gürcü şairinin şeirini akademik cəmiyətlərdən birində deklamasiya etməyi ondan xahiş etmişdilər.

Bab pyesindən başqa onun şərqlə bağlı digər mühüm əsərləri arasında *Bəhaullah* pyesi, mövzu ilə bağlı Rusiya tədqiqatları barədə uzun bir öçerki, Babi və Bəhai dinləri haqqında yazıları vardı ki, bunlar onun vəfatından iyirmi il sonra Paraqvayın paytaxtı Asunsonda çap edildi. Onun digər ədəbi əsərləri arasında pyeslər, öçerklər, şeirlər, monoloqlar və tərcümə işləri vardı. Tərcüməçi kimi, o, polyak, alman, fransız, italyan, ingilis, erməni və gürcü dillərindən rus dilinə tərcümələr etmişdir. O teatrın nəzdində dram məktəbində dərs deyirdi. Hələ on il ərzində Sankt Peterburqda fəlsəfədən mühazirələr oxumuşdu.

O, *Bab* pyesini 1900-cü ilin ətrafında yazmağa başlamışdı. O zaman artıq Bab və Bəhaullah haqqında Rusiyada geniş materiallar çap edilmişdi. Faktiki olaraq, qərbdə, Rusiyada ilk dəfə Babın tarixi haqqında kitab Sankt -Peterburq universitetinin şərqşünas professoru Mirzə Kazım Bəy tərəfindən (1802-1870) çap edilmişdi. Onun ardınca digərləri - Viktor Romanoviç Rozen

(1849-1908), Jean Albert-Bernard Dorn (1885-...), Aleksandr Qriqoryeviç Tumanski (....-1920), Valentin Alekseyeviç Jukovski (1858-1918), və Georgi Batiuşkov bu mövzuda yazmışdılar. Onların araşdırmaları onların Yaxın Şərqdə yerləşən müxtəlif Rusiya diplomatik missiyalarının rəsmiləri ilə əməkdaşlığa görə asanlaşmışdı, onlar yalnız informasiya vermir, həm də əl yazılarını da toplayırdılar. Bəhai Dini haqqında qərb tarixi yazılarının geniş icmalında Moojan Momen yazır ki, "Beyrutda Rusiya baş konsulu olan Georgi Batiuşkov İrana getmişdi və İvan Qriqoroviçin köməkliyi ilə "*Babilər, İran təriqəti*" adlı məqalə yazmışdı. O həm də Kitab`i-Əqdəsin bir nüsxəsini, Tahirənin əsrlərinin bir əlyazısını Asiya muzeyi üçün əldə etmişdi.⁷²

Pyesi *Novoe Vremya* qəzetinin üzərində qurulmuş çap imperiyasının redaktoru və Bədaye Teatrının sahibi Aleksey Sergeyeviç Suvorin (1834-1912) tamaşaya qoymuşdu. Rejissor Yevtixiy Pavloviç Karpov (1857-1926) idi. Sonra o uğurla Çexovun *Albalı Bağı*-nı qoydu. Yakov Sergeyeviç Tinski (1862-1922) Bab rolunu, Nadejda Nikolayevna Muzhil-Borozdina isə Tahirə ya da pyesdə tanındığı kimi **Qürət** rolunu oynayır. Muzhil-Borozdina teatr truppasının üzvü idi və Qrinevskayanın digər pyeslərində də oynaya bilirdi, o cümlədən, 1908-ci ildə *İntibahı* (Renessans), 1909-cu ildə isə *Məzhəkçilər*-i (Şutı) oynadı. Pyes böyük bir quruluşda idi, ssenari səksən bir nəfər aktyor və üstəgəl, musiqiçilər və rəqqaslar tələb edirdi. Hadisələr Şiraz və Təbrizdə və Persapolis yaxınlığında bir kənddə cərəyan edir. Aleksandr Alekseyeviç İzmaylovun (1873-1921) yazdığı və *Birjevie vedomosti*-də dərc etdirdiyi rəy (o, Smolenski psevdonimi ilə yazırdı) tipik bir yazıdır ki, burada ona istinad edilməsinə dəyər, çünki o bizə pyes barədə qısa bir təsvir verir:

Onu bu şəhərdən o şəhərə qovurdular, çünki onun nitqi "səmadən gələn manna"(göydən tökülən nemət) kimi idi – sonra onlar onu mühakimə etdilər. Beləliklə, məşhur İran təriqət başçısı

Əli Məhəmməd Babın tarixçəsinin mahiyyəti cəmişi üç ayədə toplanıb və onun tarixi xanım Qrinevskayanı bu faciə poemasını yazmağa ilhamlandırmışdır.

Bu, son dərəcə maraqlı, dolğun və çox dərin faciəvi bir dramdır. İran – uzaq-uzaq səmalar, uzaq adətlər və yollar. Belə görünə bilərdi ki, bu qədər uzaq olan bir ölkə belə bir mövzuda Rusiya auditoriyasını maraqlandıra bilməzdi. Lakin universal xarakterli insanlar və tarixçələr vardır. Babın tarixçəsi də bunlardan biridir. O, iranlıyı olduğu kimi, bir rusu da yerindən oynadar və təsir edir. Bu demək olar, qərībədir ki, bizim ədəbiyyatda heç kəs belə bir heyratamiz, həyatdan olan gerçək faciə barədə yazmamışdır. Təbii ki, bu əsərin yazılması müəllifdən böyük zəhmət tələb etmişdir. Əgər bütün bu zəhmət və səylər tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasa, çox əfsuslar olardı. Lakin verilən dəyər tam və mükəmməl idi: Müvəffəqiyyətin qiymətləndirilməsinin başlanması - qiymətlər qaldırılsa da, teatr qapısına qədər dolu idi. Tamaşaçılar birinci pərdədən sonra müəllifi səhnəyə çağırdılar, sonra bu hər pərdədən sonra hər dəfə təkrar olundu, tamaşanın sonuna qədər, sonda isə müəllif çiçəklərlə əhatə olunmuşdu. Açıq idi ki, auditoriya bu ardıcıl, xüsusi üslublu tamaşanı xeyli bəyənmişdilər. Aktyorları da səhnəyə dəvət etdilər; qisası, hər şey uğurdan xəbər verirdi.

Babın tarixini burada nəql etməyə yəqin ki ehtiyac yoxdur. O bütün ensiklopediyalara daxil edilmişdir. Müəllif tarixi izləmiş və Əlinin həyatının bütün təsirli anlarından istifadə etmişdir. Tamaşaçıların qarşısında cəsarətli islahatçıya olan romantik eşqi ilə müctəhidin qızı Qürrətin romantik epizodu canlanır; Babın yüzlərlə insanı təbliğ etməsi səhnəsi; formalist, bürokratik mühafizəkarlarla onun ardıcıllarının mübarizəsi; Əlinin və onun ardıcıllarının məhkəməsi, onların zindana salınması və son nəticədə edam edilmələri.

Bəzi səhnələr son dərəcə təsirli, gözəl və milli koloritlə

doludur. Gözəl, darıxan Qürrət atasının möhtəşəm və cah-cəllalı evində vaxtını gözəl kənizlərin rəqslərinə baxmaqla və onların əlvan libasda oxumaqları ilə vaxt keçirir.

Şirazda bir meydan, izdihamla dolu, həyat qaynayır, gözəl mənzərə və canlı bir həyat. İnsanların çeşidli dəstələri; ticarətçilərin yoğun səsləri, müəzzinin namaza çağıran əzanı. Əlinin daxil olması üçün möhtəşəm bir gözlənti əhvali-ruhiyyə hazırlanmışdır, bu zaman hər kəs susur, Şirazda dillər əzbəri olan kəsin intizarında dua və ehtiramlı bir halətdə gözləyirlər.

Əli və Qürrətin dini ayin kimi icra edilən toy mərasimi səhnəsi də çox təsirli idi; ayın solğun işığında babilərin sədaqət andı içmələri; Babın zindanda işgəncəsi və onun gəlin-sevgilisi ilə mehriban və nəvazişli söhbəti; və nəhayət ölüm hökmündən əvvəl hakimlərin suallarına onun cavabları. İran həyatı canlı şəkillər kimi tamaşaçıların gözlərinin önündən keçir. Bədii səhnə həllinin ən incə detalları belə əla saxlanılıb. İfaçıların parlaq geyimləri gözləri qamaşdırır. Yeni rəssamlıq səhnələri rəssam S.N.Vorobyov tərəfindən yaradılmışdır. Prodüser, rejissor, səhnə tərtibatçısı da burada qeyd olunmalıdır – onlara da layiq olduqları qiymət verilməlidir. Pyesdə dramatik məqamların çoxluğu, mahnı, musiqi və rəqslərin quruluşa daxil edilməsi bunun opera üçün də gözəl bir material ola biləcəyini göstərir. Bu dramın quruluşu və dekorasiyası və onun yüksək üslubu bu ideyanı təsdiq edir.

Xanım Qrinevskayanın pyesi nəcib idealizmlə çulğalanmışdır. O, tamamilə heca vəznində yazılmış, amma təəssüf ki, çox yerdə həddən artıq sözlər işlədilmişdir. Ümumiyyətlə, tamaşanın bəzi hissələri qısaldılsa, bundan ancaq qazanardı. Hətta Babın idealist nitqlərinə bəslənən rəğbətlə belə, bəzən onun həddən artıq uzun monoloquna qulaq asmaq darıxdırıcı olurdu. Çox güman ki, gələcək tamaşalarda bu ixtisarlara ediləcək və beləliklə tamaşanı yarım saat öncə başlamaq zərurətini aradan qaldıracaqdır.

Cənab Tinski yaraşığı Əlini tam, kişiyana və ilhamverici

gözəlliği ilə, zahiri görkəmcə yaradır. Onun şəxsiyyətindən və nitqindən həqiqi idealizm qüvvəsi, paklıq gücü və iman nəşət edir. Onun pafosu yerində və qədərindədir. İnsan başa düşə bilər ki, niyə o qədər insan onun ardınca gedir, hətta həyatlarını onun yolunda qurban verirlər. “Gözlərin nuru” və müctəhid Salehin qızı xanım Muzil-Borozdina çox gözəl idi. Lakin İranın bu görkəmli qızının idealist və ruhani portretinə onun səsilə nəşə, bayağı bir çalar, bəzən də ümumi bir adilik manerası daxil olurdu ki, bu da oyunun ümumi yüksək tonu ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Digər ifaçılar arasında bu aktyorlar seçilirdi: Xanım Korsak, cənablar Bastunov, Xvorostav və Sudbanin. Cənab Çarnov hakimin – Hacı Bakirin rolunu çox yaxşı ifa edirdi. Rolların ümumi paylanması və bütün ifaçıların öz rollarını qüsursuz bilmələri gözəl təəssürat yaradırdı.

Xanım Muzil-Borozdnaya və müəllifə çoxlu gül dəstələri verildi. Tamaşanın sonunda aktyorların səhnəyə dəvəti çox səli və uzun idi.³

Qrinevskayanın özü təsdiq edir ki, o qəsdən həqiqi tarixi faktlardan qaçmışdır ki, pyesi yeni dinlə və ya islami ənənə ilə tanış olmayan Rusiya tamaşaçısı üçün daha da uyğunlaşdırsın. Ona görə də pyesdə Tahirə nəinki Babla görüşür, həm də ona aşiq olur. Burada onun iki nitqi verilir, biri atasına, digəri isə Baba ünvanlanmışdır:

*Qulaq as, ata, Əlinin sayagəlməz sərvəti vardır,
Qüdrətli şahlardan o daha zəngindir
O ancaq danışır, mənə nura bürünmüşəm
Mənim məkanım qızıldan alışıb yanır.
Belə bir cəhiz gətirən heç bir şah yoxdur,
Biz çox verə bilərik, o heç borclanmaz,
Dediği hər sözü qüvvətlə dolu
Almazla bəzənmiş kimi bərq vurur*

*Onun parlaq nitqi qarşısında
Şirazin üzərindəki ulduzlu səma belə solur.
Ləl-cəvahirli hicabımızla yüksəlirikmi biz?
Ərimizin ləyaqətinə güvənirik biz.
Onlardır bizi bəzəyən. İndi qorxuram mı mən
Dilənçinin əsəsindən yapışım. Əlinin ürəyində
Nə acı, nə fitnənin yeri var.
Şeytani fikirlərdən ancaq
Xəbis ürəklər tərəddüd eylər.⁴*

Bu isə Qürrətin Əliyə (Bab) ünvanlanmış sözləridir:

*Sənin qarşında mən dilsiz durmuşam,
Sənin nitqin başqa bir dünyaya məxsus
Sənin səsinə eşidəndə, Əli, mən lal oluram,
Əli, mənim nişanım, ər kimi seçimim!
Mənim iradəmin sultanı, o iradəni mən,
Sənin əllərinə təslim edirəm.
Allah kimi, Allah kimi yalnız Sən
Məni hidayət edirsən.
Arzumun yolunu sən göstər mənə
Mənim malik olduğum hər şey
Sənindir, əbədən, sənin!
Çəkdiyim hər nəfəs, hər bir düşüncəm
Ağam və ərim Əli, sənindir öluncə.
Ehtiraslı bir səslə danışardım mən
Amma sənin dilsiz qulun olaraq!
Böyük bir bulud kimi süzərdim,
Ki, sənin üçün bir şəh kimi düşərdim.
Göydəki quşlar kimi azad olsaydım,
Amma sənin zəncirin mənə daha əzizdir,
Şahzadə olsaydım, bax o zaman mən
Sənin ayaqlarında kölən olardım.⁵*

Bu sətirlər Tahirənin şeirlərinə çox bənzəyir. Bu bəlkə də onu göstərir ki, Qrinevskayada Tahirənin əlyazıları varmış, ya da Edvard Braunun əsərlərinə əli çatırmış. Bab və Tahirə obrazlarının şəxsiyyət ucalığı çox gözəl təsvir edilmişdir.

Təəssüf ki, pyesin ömrü çox az oldu. Daha sonra dörd tamaşa oynanıldı - 26 və 30 yanvarda, 22 fevralda və 12 martda. Sonra senzura ona beşillik qadağa qoydu. Səbəbləri aydın deyil; bəlkə də, Qrinevskayanın özünün dediyi kimi, bu o zamanlar üçün çox “pasifist” idi. Rus-yapon müharibəsi yenidən başlamışdı. Lakin senzura yığıncağı olan idarədən tamaşa ilə bağlı tərifi gəlmişdi.⁶ Senzura idarəsinin bu hərəkəti qeyri-rasional bir hərəkət idi. Onlar pyesin kitab kimi çap edilməsinə, habelə kitab barədə rəylərin dərc edilməsinə icazə verirdilər. Pyesin səhnələşdirilməsinə icazə verilmişdi, tamaşa barədə elanlar mətbuatda hər yerdə yığışdırıldı. Sonra “onlar” çox uğurlu, lakin qısa ömürlü tamaşaya qadağa qoydular. Buna baxmayaraq “onlar” tamaşa barədə rəylərin, hətta uzun rəylərin belə dərcinə, bəziləri hətta fotosəkillərlə olmaqla aylar sonra icazə verirdilər. Voleslav Viktoroviç Qrodski (1865-?) *Bab* pyesindən bir yeri götürə bilmiş və ona musiqi bəstələmişdi; *Əsədin mahnısı* 1904-cü ildə çap edilmişdi.⁷ Belə görünür ki, pyesin qadağası ancaq Sankt Peterburqa aid idi, çünki deyilənə görə, onu dekabr ayında uğurla Həştərxanda tamaşaya qoymuşdular.⁸

Amma bununla belə, senzuranın özünün bütün təbiəti qeyri-rasional və şizofrenik bir hərəkətdir. Qrinevskayanın əsərinin başına gələnlər Rusiya yazıçılarının çoxu üçün tipikdir. Onun senzura idarəsi ilə söhbətləri barədə o demişdi:

Mənim əsərlərimin çapı ilə bağlı heç bir senzura maneəsi yox idi, amma onlar səhnəyə qoyulanda mən bu tipli çox çətinliklərlə rastlaşdım. Məsələn, mənim tərcümə etdiyim pyesdə, “Druzya”, bu Mixaylovski teatrında idi, mən bəzi parçaları çıxarmalı oldum. Birincisi, senzura *Azadlıq* (Svoboda) qəzetini satanın qışqıraraq çağırmasına (tamaşada) icazə vermədilər. O zaman bu söz, habelə kooperativ assosiasiyalarla bağlı bəzi əhkamlar senzurada idi, lakin mən onu müdafiə edə bildim.

O zamanlar bu sözlər və ifadələr o qədər yeni idi ki, nəşirlər seçkilər, kooperasiya assosiasiyaları, “azadlıq” haqqında müzakirələr olan pyesi yad hesab edirdilər. Mən *Bab* və *Surovie dni*⁹ (məşəqqətli günlər) əsərlərinin səhnələşdirilməsi üçün mübarizə apardım. Senzura həmişə tutarlı dəlillər qarşısında güzəştə gedir və hər şeyi “qadağan etmək” bir zərurətmiş kimi hərəkət etmirdi.¹⁰

1917-ci ildə ikinci nəşr çapdan çıxdı və Petroqrad (əvvəlki Sankt-Peterburq) xalq teatrında tamaşaya qoyuldu. Tahirə rolunu Truze oynayırdı, bu tamaşa da hərarətlə qarşılandı. Pyes sonralar Fyodr Fyodroviç Fidler (1859-1917) tərəfindən alman dilinə, Nina Halperine-Kaminsky (1925-26-da vəfat etmişdir) tərəfindən fransız dilinə, anonim bir şair tərəfindən isə tatar dilinə tərcümə edildi. Müəllifin malik olduğu məlumata görə son tamaşa 1922-ci ildə Orlovun rejissorluğu ilə Aşqabadda qoyulmuşdur. Əli Əkbər Furutən (1905-2003), o zaman Rusiyada yaşayan iranlı mübəllig o tamaşanı belə xatırlayır:

1922-ci ildə bir qrup tanınmış Rusiya aktyorları o şəhərin Böyük Teatrında tamaşa göstərmək üçün Aşqabada gəldilər. Qrupun rejissoru özü də məşhur aktyor olan Orlov adlı bir nəfər idi, onun arvadı da tanınmış aktrisa idi. Bir sıra bəhailərin xahişi ilə qrup İzabella Qrinevskayanın mənzum dramı olan *Bab* əsərini bəzi bəhailərin maliyyə dəstəyi ilə tamaşaya hazırladılar, çoxlu məşqlər oldu, tamaşa hazırlandı. Tamaşa günü böyük sayda bəhailər və qeyri-bəhailər teatra topladılar, lakin tamaşanın kuliminasiya nöqtəsində, marağın ən yüksək məqamında teatr zülmətə büründü. Yaxşı ki, bu fasilə uzun olmadı, bir neçə dəqiqədən sonra elektrik verilməsi bərpa edildi. Sonradan məlum oldu ki, rəğbəti olmayan bir neçə nəfər öz düşmənçiliklərini bu yolla göstərmək üçün küçədəki əsas kabelləri kəsmişlər. Lakin tamaşa davam etdi və çox da hərarətlə qarşılandı.¹¹

Qeydlər

Növbəti Biografiyaya əsaslanmaqla: İzabella Arkadyevna Qrinevskayanın ilk ədəbi addımları, 1854-1944.

1. İzabella Arkadyevna Qrinevskaya, *Bab. İran tarixi haqqında dramatik poema, beş pərdəli, 6 şəkilli pyes.* (Sankt Peterburq, t-vo Xudojestvennoy peçati, 1903), səh. 148.

2. Moojan Momen, *babi və Bəhai dinləri, 1844-1944: Bəzi müasir məlumatlar.* (Oksford, geroqe Ronald, 1981), səh. 41.

3. Smolenski (Aleksandr Alekseyeviç İsmayilov) *Bədaye Teatrı Assosiasiyası, "Bab", mənzum pyes, Qrinevskaya İ.A, Birjevaya vedomosti,* no. 42. (24.01.1904). səh. 3.

4. Gabriel de Vesselitski, *A new great Russian poet: an Address* (South Kensington: Lamley, 1907) p. 8-9. Translation- A. Grein.

5. Orada, səh.9

6. Otvizni peçati o dramatiçeskoy poeme "Bab" (iz persidskiy jizni). İzabella Qrinevskaya. (St. Petersburg: Elektropeçatnaya K.A. Çetverikova, 1910). Səh. 39-40. Rusiyada ədəbi həyatın məhz bu cəhəri barədə əlavə məlumat üçün bax: Marek Tobera, (19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində çar Rusiyasında qəzetlərin senzurası). (Varşava, Biblioteka Narodova, 1992). Səh 175-223.

7. Pesnya Asada (Əsədin mahnısı). Boleslav Viktoroviç Qrodski tərəfindən bəstələnmişdir. (St. Peterburq, Selivertsov, 1904) (Bab – səh.124)

8. Teatralnaya qazeta. (St. Peterburq) (1 yanvar 1905). N 1. Səh. 23.

9. Məşəqqətli günlər, (St. Peterburq, Mir, V.L. Bolquşevskoqo, 1909). Səh. 238. Bu elə həmin ildə səhnəyə qoyulmuş və yaxşı rəylər almışdı.

10. İzabella Arkadyevna Qrinevskaya, "İzabella Arkadyevna Qrinevskayanın ilk ədəbi addımları, Rus dilindən İrina Essinova tərcümə etmişdir. Giriş və qeydlər Yan Teofil Jasiona məxsusdur. 16 dekabr, 2003.

Denis Mac Eoin:

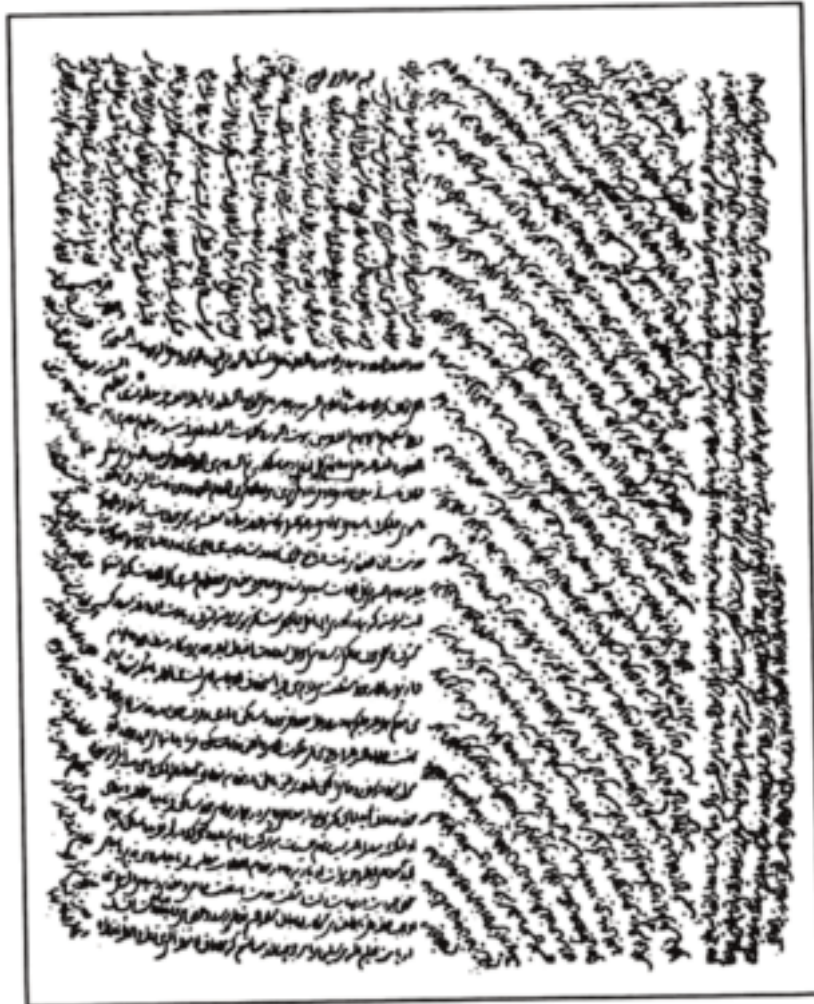
Qürrətül-Eyn Qəzvininin (Tahirənin) Yazıları

Qürrətül-Eynin yazıları ayrı Babi ehkamının yaradılmasında əsas rol oynadığı üçün yaxından diqqətə layiqdir. Kərbəlada, Bağdadda, Qəzvin və Bədəştdə olarkən onun üzərində fokuslanan ziddiyyətlər xüsusilə maraq oyadır. Bu ziddiyyətlərin araşdırılması, onları yaratmaqda onun rolu və onun baxışlarının uğurunun səbəbləri Babın bəyan və mühakimələri xaricində Babi ehkamının inkişaf etmə yolu barədə bizə aydın bir mənzərə təqdim edir.¹

Babi icmasındakı bu narazılıqlara (əgər belə konkret bir istilahlə danışsaq) bir sıra mənbələrdə rast gəlmək olar. Bunların arasında mühüm olanlar bunlardır: Şeyx Sultan əl-Kərbəlayinin və Molla Əhməd Müəllim Hisarinin yazdıqları iki məktub; Babın Zühur əl-Həqq kitabında çap olunmuş üç məktubu;² Qürrətül-Eynin öz əli ilə yazdığı bir neçə məktub.

Qobino səhv olaraq qeyd edir ki, "Belə görünür ki, Qürrətül-Eyn, Gözlərin Təsəllisi, nə vaxtsa bir şeylər yazmışdır, ən azı, mən bu barədə bir şey bilmirəm, əgər yazmışsa da, onun əsərləri ancaq çox azdır.³ Bu səhvin səbəbi onun elə həmin yazısında sonrakı bir neçə sətirdən üzə çıxır: "Lakin bu gün də yaşayan və təbii ki, Qürrətül-Eyndən daha az məşhur olan, amma inananların arasında yüksək bir məqama sahib olan və cənabi Mütəhharə deyə müraciət edilən başqa bir şəxs bir əsər yazmışdır ki, babilər tərəfindən böyük şövqlə oxunur."⁴

Bu aydındır ki, Qobino iki adın olmasından səhvə yol verib – Qürrətül-Eyn və cənabi Mütəhharə. (Güman edirəm ki, sonuncu Tahirə sözünün təhrif olunmuş versiyasıdır). Əlbəttə, bu iki ad iki nəfərə deyil, bir nəfərə aiddir.

Tahirənin əlyazmalarından nümunə

Məlum olduğuna görə, Qürrətül-Eyn çoxlu sayda risalələr, dualar, moizələr, hər şeydən daha mühümü, şeirlər yazmışdır ki, onların da xeyli hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Haqqında hər hansı bir məlumatın qaldığı erkən əsərlərindən biri əl-Əhsainin ehkamlarının müdafiə olunmasına həsr olunmuş traktatdır ki, Seyid Kazım Rəştinin şeyxi din alimlərinin bu istiqamətdə yazı yazmaq xahişinə cavab olaraq yazılmışdır.⁶ Belə görünür ki, bu traktat onun Kərbəlaya birinci səfəri ilə (vaxtı məlum deyil) 1844-cü ilin lap əvvəlində olan ikinci səfəri arasında yazılmış və Rəştiyə göndərilmişdir.

Bu traktatın taleyi indi məlum deyil; Bu Rəştinin ölümündən sonra, onun evi qarət olunanda itmiş çoxlu kağızların arasında ola bilər.⁷ Əgər o tapılsa və dəqiq o əsər olması müəyyən edilsə, babilini qəbul etməzdən əvvəl bu qadının inancları haqqında etibarlı bir mənzərə yaratmaq üçün xüsusi bir əhəmiyyətə malik olardı.

Şeyx Kazım Səməndər qeyd etmişdi ki, Qürrətül-Eynin yazdığı erkən şeirlər imamların məşəqqətlərinə həsr edilmiş mərsiyyələrdən ibarət olmuşdur (güman ki, bu sahədə çox yazmış atasının təsiri altında olmaqla).⁸ Görünür ki, bunlar da itmişdir.

Biz artıq Qürrətül-Eynin Babilini müdafiəsinə yazdığı Səbmia adlı traktata istinad etmişdik. O, bunu yeddi yüzə uyğun olaraq yazılmış kitabda Babın Özünün “məsələ haqqında” yazmaq xahişi əsasında yazmışdır. Bu xahiş Kərbəla babiləri arasında parçalanma olan dövrdə ona yazılmış məktubda edilmişdi. (1262-1263/1846-1847)⁹

Bu traktat da itmişdir, biz onun dəqiq məzmunu barədə də məlumata malik deyilik. Mən ancaq güman edə bilərəm ki, bu sadəcə yeddi yüz şiə xəbərinin məcmusundan ibarət olmuşdur ki, qırx hədisdən ibarət Ərbein adlanan məcmuəyə oxşar olaraq Qaimin zühur etməsi barədə olmuşdur.¹⁰ Dəlil vardır ki, bu cür məcmuələr babilər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qürrətül-Eynin yazdığı bir sıra traktatlar bizə gəlib çatmışdır. Bunlardan ən erkən yazılanı Həmədaninin istinad etdiyi bir

risalədir. O deyir ki, iki şeyxi üləması Molla Əbdül Əli və Molla Cavadın (Vilyani) verdikləri suallara cavab olaraq Qürrətül-Eyn iki-üç min misra yazmışdır.¹¹ Mən bu traktatın bir surətini İran Milli Bəhai Arxivində əlyazma kolleksiyasında tapdım – İNBA6003C, 332-379-cu səhifələrdə. Kitabın pasportunda məktubun sonundakı tarix 1846-cı ildir, lakin məktubun özü, deyəsən xeyli əvvəl, 1845-ci ildə Kərbəldan yazılmışdır: bu, Zühur əl-Həqq kitabında olan risalənin əsas mətnində lap yuxarıda yazılmışdır.¹² Mazandarani İNBA6003C əlyazmasını öz yazısı üçün əsas götürməmişdir (bu ikisi arasında cüzi fərqlər vardır), fərz edirəm ki, onun tarixi başqa bir əlyazmadan götürülmüşdür.

Qürrətül-Eynin mühüm bir traktatının müəllif əlyazması Tehrandə yaşayan əzəllilərdən bir babinin əlindədir. Onun kseroks surəti isə məndədir. Qırx iki səhifəlik bu məktub onun bizə gəlmiş çatmış ən iri əsərlərindən biridir və bir neçə əhkam məsələləri barədə müfəssəl müzakirələrdən ibarətdir. Bu əsər xüsusi olaraq, İlahi İradənin peyğəmbərlərdə dövrü olaraq zahir olması və yenidən başlamış daxili həqiqətin zamanı barədədir. Dördüncü Sütun barədə şeyxi nəzəriyyəsinin faydalı müzakirəsi vardır ki, bu da erkən tarixə aiddir. Müəllif, həmçinin, Babın iddiasına, xüsusilə onun yazılarının ilahi vəhy olmasına da öz münasibətini bildirir. O, mötədil bir baxış irəli sürür ki, bu da, erkən dövrlərdə aparıcı babilərin (hətta özü kimi radikal olanların) bu iddianı necə qəbul etdiklərini başa düşməkdə bizim üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Mazandarani hərçənd heç harda istifadə etdiyi əlyazmalarının mənşəyi, tarixi və yaxud hazırda harada olması barədə heç bir şey göstərmir, amma o, Qürrətül-Eynin bir neçə digər traktatlarını da *Zühur Əl-Həqq*-də dərc edir. Bunlar aşağıdakılardır:

I) Molla Hüseyin Buşruiyə məktub, səh. 334-38

II) Kərbəladan ayrıldıqdan sonra yazdığı ümumi məktub, səh. 338-52.

III) Yenə də Kərbəladan ayrıldıqdan sonra qeyri-babi şüalərə ünvanlanmış ümumi məktubu, səh. 352-56.

IV) Bağdad müftisi Şeyx Mahmud əl-Əlusinin şübhələrinə cavab olaraq Sünni müsəlmanlara ünvanlanmış məktub, səh. 356-59.

V) Qismən fars dilində yazılmış, digər babilərin atdıqları iftiralara cavab olaraq yazılmış bir məktub, səh. 359-66.

Mazandarani, habelə, əmisi Hacı Molla Məhəmməd Tağıya yazdığı iki məktubun faksimilini də 314-315-ci səhifələrdə dərc edir.

Babiliyin əsalandırılması üçün ərəb dilində yazdığı traktat Gülpeyqaninin *Kəşf əl-ghita ən hiyal əl-əda* kitabında əlavə olaraq dərc edilmişdir. Kitabın öz mətnində isə, bu risalənin iki nüsxəsi Mirzə Əbül Fəzl Gülpeyqaniyə göndərilmişdir. Biri atası Bağdadda yaşamış İsgəndərünlu bir tacirdən gəlmişdi ki, o onun surətini orda çıxarmışdı. Digərini isə Mirzə Əbdülla İraqi göndərmişdi, İraqi onun surətini özü üçün çıxarmışdı, amma bunun deyil, Həbibullah adlı mürəttibin yazdığı digər bir surəti göndərmişdi.¹³

Gülpeyqaninin əlində olan nüsxələrin aqibəti məlum deyil. O vəfat edəndə, Bəhailərin Lideri Abbas Əfəndi (Əbdül-Bəha) göstəriş vermişdi ki, onun sənədləri toplanılsın. O zaman o kağızları Ağa Şeyx Məhəmməd Əli (Nəbil'i Əkbərin qardaşı oğlu və kürəkəni) Aşqabada aparmışdı, oradan isə Tehrana göndərmişdilər. Belə məlum olur ki, onları Gülpeyqaninin qardaşı oğlu, Kəşf əl-Ghita-nın üzərində işini tamamlayan Seyyid Mehdiyə verilmişdi, bu kitab Aşqabadda çap olunmuşdu.¹⁴ Ondan sonra onların izi itir. Alternativ bir məlumatda deyilir ki, bu kağızlardan ən azı bəzilərinə Abbas Əfəndi Nəbil Qainiyə vermişdir.¹⁵ Güman edirəm ki, aralarında ən azı bu risalənin bir nüsxəsi olan kağızlar Seyyid Mehдинin törəmələrinin əlində, ya da İran Milli Bəhai Arxivində, Tehrandə ya da Hayfadadır.

Təəssüf ki, buna inanmaq üçün səbəb var ki, Qürrətül-Eynin müdafiə və ya əsalandırma xarakterli yazılarının əksəriyyəti məhv

edilmiş, ya da itmişdir. Bu yazıların miqdarı barədə bəzi şeyləri Məhəmməd Mustafa Bağdadi qeyd etmişdir. O deyir ki, Qürrətül-Eyn 1847-ci ildə Kirmanşahda olanda ona üləmalardan və digər araşdıranlardan hər gün məktublar gəlirdi. O, onların hamısına tez cavablar yazardı.¹⁶ Müəllifi məlum olmayan əzəli hekayəti, *Qürrətül-Eyn: bi yadi sadumin salii şəhadətl* deyir ki, Tehrandə ev dustağı olarkən, Sübhü Əzəlin böyük bacısı İziyyə xanım balaca bacısı Fatiməni Qürrətül-Eynin yanına göndərirdi, o zaman Fatimənin səkkiz ya doqquz yaşı olardı. Balaca qız möhürlənmiş məktubları cibində Qürrətül-Eynə gətirər, eyni cür də cavabları aparardı.¹⁸ Bu nüsxələr İzziyə xanımın ailəsində¹⁹ ola bilər, amma bu da mümkündür ki, bəziləri bəhailərin əlindədir.²⁰

Əzəlilər tərəfindən çap edilən və yuxarıda qeyd edilən kitabda Qürrətül-Eynin iyirmi səkkiz şeiri və duaları toplanmışdır. Tahirə-Qürrətül-Eyn²¹ kitabının redaktoru Bəhai müəllifi Hussam Nuqabai iddia edir ki, bunların çoxu “şübhəlidir”²² amma bunu isbatlamaq üçün heç bir əsas gətirmir. Doğrudan da, bizim Qürrətül-Eynin yazıları barədə bildiklərimizin indiki vəziyyətində mən görə bilmirəm ki, belə bir iddia nəyə əsaslanırsa bilər. Mənin fikrimcə, bu kifayət qədər mümkündür ki, bu şeirlərin bəziləri, xüsusilə də şeirlər, onun Tehrandə olduğu dövrdə yazılmışdır (1849-1852).

Faktiki olaraq bu parçaların bəzilərinə mənə Qürrətül-Eynin əmisi Hacı Molla Məhəmməd Tağı Bəraqaninin törəmələrindən biri əlyazma şəklində 1977-ci ildə vermişdi. 1921-ci ildə yazılmış bu əlyazısı 150 səhifədən ibarət olmaqla ona on üç nəsr yazısı və səksəndən çox şeir daxildir. Bütövlükdə, bu, Qürrətül-Eynin xüsusilə onun poeziyasından olan bizə gəlmiş ən böyük əlyazma əsərləridir. Onun əhəmiyyəti bu faktla bilinir ki, 56-cı səhifədən sona qədər, mətnə deyildiyinə görə, müəllifin özünün əl yazısının surətləridir. Mürəttib bildirir ki, o son dərəcə ciddi-cəhdlə çalışmışdır ki, hətta sözlərin düşdüyü yerlərdə belə heç nə dəyişilməsin.

Amma daha mühüm əlyazması Tehran Bəhai Arxivində olandır – İNBA 5045E. Bu dəqiq ölçüsü 10x6 sm olan və yüz iki vərəqdən ibarət bir əlyazmadır. O çox incə, narın şikəstənəstəliq əli ilə əlvən kağızda yazılıb. Aydınır ki, əlyazmanın, təəssüf, son səhifələri itib, tarixini və mürəttibini müəyyən etmək çox çətindir. Lakin birinci səhifəni oxuyanda Tahirənin ləqəbindən sonra yazılmış “Əleyh al - bəhai” ifadəsi göstərir ki, mürəttib bəhai olmuşdur. Bu məcmuədə 36 nəsr parçası vardır ki, onların da çoxu fərdlərə ünvanlanmış məktublardır. Əgər onda mötəbər şəkildə əmin olsaq, heç bir şübhə yoxdur ki, bu, Qürrətül-Eynin, öz din yoldaşlarına ifadə etdiyi kimi, baxışları barədə əvəzedilməz bir mənbə olardı.

İNBMC 80 kimi erkən bəhai yazılarının *Niviştijāt və əsəri ašhabi əvəliyyəyi əmri əla* adlı məcmuəsinə bir az şübhə yeri qoyaraq Qürrətül-Eynə aid edilə bilən bir əlyazmanın reproduksiyası daxildir. Bunun üslubu müəllifliyinin şübhəsiz olaraq ona mənsub olduğu yazıların üslubu ilə dəqiq eynidir, onunla İraqda olan digər bəhailər arasında olan ixtilaflara istinad edən təfərrüatlar olan və burada “mənimlə bəzi qardaşlar arasında nə baş verdiyi” kimi təsvir etdiyi məzmun isə onun müəllif olmasını dəstəkləyir. Xüsusilə də, 278-ci səhifədə şəxsi bir istinad var ki, müəllif orada deyir: “*ixvani ... la thanu hadhisi`l-aqalla min al-dharra`*” (Ey qardaşlar... zərrədən də kiçik olan bu varlığı tərif etməyin), burada o, kişi cinsi olan *hadha`l-aqall* deyil, qadın cinsinə aid *hadhihi`l-aqalla* işlədir.

Qürrətül-Eynlə Molla Əhməd Müəllim Hisari arasındakı mübahisələrə istinad etməkdən başqa bu məktub həm də ona görə qiymətlidir ki, o, Babla Molla Cavad Vilyani arasındakı məsələdən bir qədər bəhs edir, Əbədiyaşarın hərflərinin, xüsusilə, Molla Hüseyn Buşruinin məqamını və rolunu müdafiə edir və Babın erkən yazılarından sitatlar gətirir. O xüsusilə də rəşadət dəlillər gətirməyi rədd etməsilə,²⁴ ənənəvi biliyi inkar etməsilə, irfana yetişməkdə ürək konsepsiyasını istifadə etməsilə,²⁶ mərifətə

yetişməkdə ruhani məhəbbəti əsas şərt kimi vurğulaması ilə maraqlıdır.²⁷

İndiki zamanda ancaq bir əlyazma kolleksiyası vardır ki, (indiki halda ancaq şeirlərdən söhbət gedir) onun birmənalı olaraq Qürrətül-Eynin əsərləri olması məlumdur. Bu bəhai yazıçı Nemətullah Dukai Baydainin əlindədir, o bunu 1941-42-ci ildə Şirazda yaşadığı zaman tapmışdır. Onun alicənablığı hesabına mən o əlyazmanın bir surətini 1977-ci ildə əldə etdim. Toplu 73 səhifədən ibarət olmaqla səkkiz bölmədə 475 beytdir ki, onun ikisi Behcəti Qəzvinindir.²⁸ Əlyazma bəhai xəttat Əbülhəsən Neyrizi tərəfindən 1922-23-cü illərdə 20 iyun 1851-ci il (Onda Qürrətül-Eyn hələ sağ idi) tarixli nüsxədən köçürülmüşdür. Orijinal əlyazmanın mürəttibinin adı məlum deyil.²⁹

Mən Qürrətül-Eynin bir neçə digər əsərlərindən ibarət kolleksiyasının olduğunu eşitdim, onların hamısı onun öz əlyazmasından ibarət divan idi. Onlar doğrudan da varsa və onların ona mənsub olması sübut olunarsa, onun hədsiz böyük əhəmiyyəti olardı. Gələcək araşdırmaçıların faydalanmaları üçün mən bu fərz edilən kolleksiya haqqında bildiklərimi bura da qeyd edirəm: 1) Deyilənə görə divan xanım Təvəngərin əlindədir. O, Braunun mürəttibi Mirzə Mustafanın törəməsidir. 2) Hacı Şeyx Əbdül Salihinin əlində olan divan, bu Qürrətül-Eynin qardaşlarından birinin müsəlman törəməsidir, onun dediyinə görə, divan Kərbəladə onun ailə kağızlarının arasındadır; 3) Cənab Salihinin müsəlman dostu Dr. Qasiminin əlində olan divan.

Qürrətül-Eynin yazılarının bir neçə əlyazması, əsas etibarilə şeirləri Avropaya da gedib çıxmışdır. Braunda kiçik sayda şeirlər vardır, o cümlədən onun Molla Şeyx Əli Turçuziyə yazdığı məktub vardır ki, onun surətini Sübhi Əzəl çıxarmışdır. Bunu Braunun kolleksiyasında tapmaq olar – F.66* (12 a predmeti). Qürrətül-Eynin özünün əlyazması olan məktubun əsl bir vaxtlar Braunun əlində imiş, çünki o bu nüsxənin faksimilini özünün *Tarixi Cədid*

və *Nüqtət əl-Kaf* əsərlərində vermişdir. O, uzun illər itmiş hesab olunurdu, sonralar mən onu Braunun kolleksiyasında 3-cü qovluqda tapdım.

Elə həmin qovluqda Qürrətül-Eynin avtoqrafik məsnəvisi də vardır. Onu Brauna 24 sentyabr 1892-ci ildə Şeyx Əhməd Ruhi Kirmani göndərmişdir. O, Braunun *Material-larında*³¹ dərc edilmişdir. Bu əlyazmanın Qürrətül-Eynin özəl yazması hesab edilən çoxlu nüsxələrlə müqayisəsi aydın göstərir ki, bu nüsxə avtoqraf deyildir. Hərçənd bu mərhələdə mən qəti fikir söyləməkdən çəkinərdim, amma mənim hissiyyatım budur ki, şeirin özü saxtadır, çünki üslubuna görə Qürrətül-Eynə dəqiq məxsus olan digər şeirlərdən fərqlənir. Braunun kolleksiyasındakı əlyazmada F.22 uzun bir məsnəvi də daxil olmaqla daha bir neçə şeir vardır. Bunlardan bəziləri Qürrətül-Eynə aid edilir, onun yazdığı söylənilən digər şeir 2-ci qovluqdadır.³¹ Qərbdə mövcud olan digər yeganə əlyazmalar iki şeir və bir məktubdur ki, nə vaxtsa A.L.M.Nikolasda olmuşdur, lakin indi yeri bilinmir.

Momənə görə, Beyrutdakı Rusiya Baş Konsulu Georgi Batyuşkov nə vaxtsa İrana getmişdi və Qürrətül-Eynin əlyazmalarını Sankt Peterburq Elmlər Akademiyasının muzeyi üçün toplamışdır.³² Momen habelə Rusiya şərqşünası V.A. Jukovskinin bir məqaləsinə istinad edir ki, orada müəllif As-tarabadda Rusiya Konsulu F.A. Bakulinin müxtəlif sənədləri topladığını qeyd edir; bunların arasında Qürrətül-Eynin yazıları da vardı.³³ Braun daha bir neçə bəhi şeirlərinə də istinad edir ki, onlardan da bəziləri Qürrətül-Eynə aiddir, bunlar P.92 şifrəsi altında əlyazmaya daxildir ki, Brauna onları mərhum Charles Schefer³⁴ vermişdi. Scheferin əlyazmasının hazırda olması barədə, əfsus ki, məndə bilgi yoxdur....

Babın yazdığı *Qəyyum ül-Əsma* kitabı haqqında yazısında Şövqi Əfəndi təsdiq edir ki, onun “bütün mətni parlaq və istedadlı Tahirə tərəfindən fars dilinə çevrilmişdir”³⁵ Şövqi Əfəndi istinad

göstərmədiyi üçün, onun hansı mənbələr əsasında bu fikri söylədiyi məlum deyil. Amam mənim belə bir tərcümədən tamamilə xəbərim yoxdur, nə də Tahirənin həyatı haqqında istinad etdiyim çoxsaylı hansısa bir sənəddə onun *Qəyyuül-Əsmanı* tərcümə etməsi barədə heç bir işarəyə rast gəldim³⁶... Ümumiyyətlə, Qürrətül-Eynin yazılarının, xüsusilə, şeirlərinin müəllif dəqiqliyi barədə ciddi problem vardır. Bir sıra şeirlər vardır ki, ona aid edilir, amma əslində başqa müəlliflərindir, bunların arasında XIX əsr sufi şairi daha çox isə Söhbəti Lari kimi tanınan şirazlı Molla Məhəmməd Baqir vardır. (1749-1835).³⁷

*Lamahatu vajhika şraqat və şeyəu tal atika tələ*³⁸ ilə başlayan məşhur şeirin bir versiyası Söhbətin divanında yer alır.³⁹ Belə görünür ki, Söhbətin özü Caminin yazdığı şeiri təqlid etmişdir: *nafahatu vslika avqadat cumarati çovqikə fil məşa. Ay birasü zülfi tu sudayi man, vəz qəmi hicrani to guqayi mən*⁴⁰ ilə başlayan və Qurrat al-Ayn əsərində yer alan müxəmməs Babi şəhidi Hacı Süleyman Xan Təbriziyə aiddir.⁴¹ Buna çox bənzər qəzəllər vardır ki, onlar Səkinə Ufat Şiraziyə aiddir və Vəfayi Qumminin ən azı iki misrası vardır ki, onun ilk bəndlərinə çox yaxındır.⁴²

Lakin Hacı Fətullah Məftun Yəzdi bu qəzəli (1820-1821) Hacı Əbd əl-Rəhim Xan Yəzdinin qızı Ümm Haniyə aid edir.⁴³

Qürrətül-Eynin ən çox tanınan və ən cəlbədicə şeirlərindən *biri gər bi tu uftadəm nəzər çöhrə bə çöhrə ru bə ru* misrası ilə başlayan rübaisidir. Yəzdinin fikrincə, bu parçaya köhnə məcmuələrdə ras gəlinir və müxtəlif yollarla Naziriyə⁴⁴ və ya Ətaiyə aid edilir. Lakin Baydai bunu Səfəvi dövrünün başqa bir şairi, Dekkanda Şah Tahir Dekkan kimi tanınan Tahiri Kəşfiyə aid edir.⁴⁵ Bu da dəyərdi ki, Qürrətül-Eynə aid edilən versiyada iki misranı Qasım əl-Ənvarın Braunun istinad etdiyi bir şeirindəki iki misra ilə müqayisə edək.⁴⁶ Bir neçə digər şeirlərin də müəllifliyi onların qəti olaraq başqalarına məxsus hesab etmədən sual altına alınmışdır.⁴⁷

Sonda qeyd edilənlərdən başqa, Qürrətül-Eynə aid edilən bir sıra şeirlərin mətni bir neçə kitab və məcmuələrdə yer almışdır.

Qürrətül-Eynin duası

Sən ey pak və bənzərsiz cövhərinə təriflər yaraşan:

Yalnız Sənin müqəddəs və uca Varlığından gələn Sözdən şərəf gəlir. Ey Əbədi sitayiş Olunan, Ey ariflərin məqsədi: Sən necə bir dünya yaratmışan ki, kimsənin təsvirindən pakdır, necə bir əsər icad etmişən ki, ilahi xilqətin insanların tərifindən arınmışdır!

Bu dünya Səndən başqa kimsənin şafəqləri ilə mövcud ola bilməzdi, bu uca və ali məqam ancaq Sənə məxsusdur. Mən bəyan nurundan formalaşan görünən gözümlə şəhadət verirəm ki, Səndən başqa hər şey o hökmün püskürməsindən bir damla ilə yanıb məhv olmuşdur; ki Sən bu kainatın qurucususan və Səndən başqa hər şey o hökmün sayrışan şüasının inikasından yox olmuşdur.

Allah böyükdür!

Haradadır o görən göz, eşidən qulaq, qavrayan ürək, kömək edən sinə? Zira hansı məqam daha uca və böyükdür ki, varlığın Xalığı onu yenidən yaratmışdır? Hansı dünya bundan daha uca və müqəddəsdir ki, mərhəməti yaradan yenidən zühur etsin? Və ürəklərin müqəddəs məkanında ən uca tilsimdən, şərəfli məbəddən, zinətli rəmzdən, ən düz ölçüdə Sinanın üfünə və zühurun məşriqinə necə pak, fikir təmizləyən nida çıxdı! Bütün ilahi varlıqlar təkəbbürlərini yardılar və “Bu Odur”! nidası ilə qüdrət aləmində olan bütün ruhları kölə etdilər. Qüdrətli və Əlçatmazın qüvvəsi ilə necə bir tərəvətli, ruh dirçəldici nəsim yarandı ki, görünməz cövhər aləmində olanların hamısı zahiri nur aləmini tərk edib o tam sakitliyə getdilər.

Allah ən Qüdrətlidir! O, ecazkar baxışlardan bircə baxışla, - hətta cəlal nurundan çıxan “Ol”-un O-sundan da uca olan o mübarək və uca baxışla - hətta buna layiq olmasam da, mənə mövcudluq əta olunardı (həqiqətən, bu təmiz ziya və lütfkarlıq

idi). Və mən Sənin ilahi köməyindən əriyirəm, ey cömərdlik Sahibi, çünki o işıqlı və şanlı yardım uca və parlaq nura bərabərdir. Mən əriyirəm, mənim Allahım, o mərhəmətdən ki, ondan başqa bir şeyin mövcud olmadığı bir zamanda Sən məni yaratdın. Mən burulğanla yarandım ki, Sən məni hərəkətə gətirəsən, bu Səndən başqa heç kəsin yaratma tərzilə deyil. Beləliklə, mən Sənin əzəli varlığının cazibəsindən cəlal pərdələri aləmindən çıxarıldım və Sənin parlaq üzünə məhəbbət vasitəsilə işarələr məqamını aşıb keçərdim. Mənim Allahım, Sənin etdiklərinə şəhadət verirəm.

Mən Sənin verdiklərini qəbul edirəm, Sənin arzu etdiklərini üzə çıxaracağam, Sənin mənə əta etdiyin məqamı seçəcəyəm. Beləcə Mən Sənin özündən başqa bir şey olmayan camala baxacağam.

Ondan başqa Allah yoxdur. Mən isə faniyəm. Mən Səndən başqa heç nə ilə mövcud olmayacaq şəfqəti axtarıram.

Səndən başqa Allah yoxdur! Mən isə ayıq olmuşam.

Allahım, Sənin əmrin mənim çağırışıma cavabdır; Sənin “bəlkə”n mənim iztirabıma məlhəmdir, Sənin gəlişin mənim dinimin hökmü və mənim Əmrimin uğurudur.

Həqiqətən, Sən o Kəssən ki, məni bütün bunlar üçün yaratmışan və orda olan hər şeyin gücü ilə Sən mənə şəkil vermişən. Həqiqətən, Sən şahidlərin şahidi, rəhmlilərin rəhmlisi, səxavətlilərin səxavətlisisən. Sən məyusların çağırışına cavab verirsən. Bütün təriflər Sənin Özünə olsun, aləmlərin Rəbbinə.

Qeydlər

Juam R.İ.Cole, tərcüməçi.

Mənbə: Qurratul-Ayn: Bi yadi sadumin sal'i şəhadət (Tehran, 1949), səh. 36-37. Çap edilmişdir: Şeyxi, Babi və Bəhai Yazılarının Tərcümələri (East Lansing), n. 6, avqust 1997. <<http://www/h-net.msu.edu/~bahai/trans/tahir1.htm>

TAHİRƏ TARİXDƏ

*Tahirənin Şeirləri original dildə
Kalligrafiya Rəşid Buttın*

اگر باد و دم زلف عنبر آسارا
 اسیر خویش کنم آهوان صحرارا
 و گریز گرس شملای خویش شمرم گشتم
 برو تیره شایم تمام دنیا را
 بگشایدین رویم سپهر هر دم صبح
 بدون بر آورد آینه مطلقا را
 گذار من بکلیا اگر فست روزی
 بدین خویش برم خست آن ترسارا

چو غنور آن شاعر عظمی شمعون بلال
 بجهان جان شده از شرف حنوت و عزم قاله
 همه جان ببلند نس جان شد و قدوم ای ارفغان
 بر عشق آده عشاق قیل بسیل وصاله
 طلع البهراء و هرقه نهر البهراء و المعت
 قل الوجود نیرت فلکاً لوجه جماله
 همه آیه های مسئله ز لسان او شده نازله
 همه آن بیامهر و له متبرج بجهاله

بجود و جهک فرضاً علی فی الصلوات
 ترا پرستم اگر فی مثل چولات دنیاتی
 بچشم خویش نظر کن مرا گو چه مستی
 در آینه رخ خود بین مرا پس ز چه ماتی
 زفته و غمت بات ز مهر کعبه دیت
 روان ز چشمه چشم من است شطرافاتی
 خدای عالم و آدم مربی همه اشیا
 ترا وفا بهمد یا مرا ز غصه نجاتی
 حیات من ز زبان و ممت من ز مرگ است
 من الوصال حیات من یسراق محاتی
 بوقت مرگ کشودی ز پرستم لب شیرین
 چنانکه باین نام ز نو دیده حیاتی

جوانی چه آورد و پستی چه برد
 بت خورد سال و می سال خورد
 بت خورد سال که یک جلوه اش
 بهر اذ دل اندیشه خواب خورد
 می سال خورد و یک قطره اش
 نخورد آنکه مرد و نبرد آنکه خورد
 ز یک خم دهد ساقی روزگار
 ترا صاف صاف و مراد و درد
 هزاران اسیر و بند و یکی
 غبار طلق ز قلبش سترد
 نه بازی است رفتن بمیدان عشق
 که از صد هزاران یکی پافشرد
 ز طوطی دعا دعوی از مدتی است
 بسبب نیم تا گوی میدان که برد

بنیات ای کور و بسدم باشد این دل
 بهیات ای کونو: بکلام باشد این دل
 چو نموده ای بافون: بدل حسین پر خون
 که مسلسل از انفجاره به حیا باشد این دل
 بهمال حسن دیت: بتا شک مویت
 بحصار برم کیت: بمرام باشد این دل
 چو بخویش به محض پریش بستر منظر
 بکمال و شوکت و فر بنظام باشد این دل
 چو بجنب دی بهر شش شده ام غرق آتش
 نشود و گر که سرخوش به نام باشد این دل
 بهتطف و بکرم: بهتطف و ترسم
 بر باز ما تو هم: که هم نام باشد این دل
 چو زما سوی برانی: ز خود شش بخود رسانی
 ز بلاء خود چشاینه: بدام باشد این دل
 ز دلم شاره بارو که نسب ز نار دارد
 ز چه روشنیارو که بکلام باشد این دل

اگر بباد دم زلف منبر آسارا
اسیر خویش کنم آهوان صحرارا
وگر به نگرش شملای خویش نمر گشتم
بر دژ تیره نشاتم تمام دنیا را
جلای دیدن رویم سپهر هر دم صبح
برون برآورد آیینۀ مظلارا
گداز من بکلیلا اگر فتد روزی
بدین خویش برم خستدن ترسارا

بجود و جهک فرضاً علی فی الصلوات
ترا پرستم اگر فی المثل چولات و ساقی
بچشم خویش نظر کن مرا گوی چه مستی
در آیینۀ رخ خود بین مرا پیرس ز چرماتی
ز فتنه و عتبات ز مهر کعبه ز دیت
روان ز چشمه چشم من است شط فراقی
خدای عالم آدم مرتی مسداشیا
ترا وفا دهد یا مرا ز غصه نجاتی
حیات من نه ز جان و ممت من ز زمرگ است
من الوصال حیات من لهن اقامتی
بوقت مرگ کشوی ز پرستم لب شیرین
چنانچه با بنامم ز نو دمیده حیاتی

چو غمزدان شد ماعرف عظمیت شمعون جلالة
بجنان جان شد از شرف صفت و عز مقامه
همه جان مجله انس جان شد در قدمی از رفاه
بر عشق آمده عاشقان قتل سبیل وصاله
طلع البهراء و شهرت نهر البهاء و المعت
قلل الوجود لیسرت فلکاً و جبهه جماله
همه آیه های مسئله ز لسان او شده نازله
همه انبیاء مبروله متبرج بجماله

جوانی چه آورد و پیری چه برد
بست خورد سال و می سال خورد
بت خورد سال که یک جلوه اش
بهر داذل اندیش خواب خورد
می سال خورد یک قطره اش
نخورد آنکه مرد و نخورد آنکه خورد
ز یکت خم دهد ساقی روزگار
ترا صاف صاف و مراد دورد
هزاران اسیر دیند و یکی
عبار طلاق ز غلبش سترد
نه بازی است رفتن بمیدان شتی
که از حد حسد زاران یکی پافشرد
ز طوطی و ساد عوی از مدعی آ
بسینیم ناگوی میدان که برد

بنحیات ای نگور بسلام باشد این دل
بجملات ای نگور بکلام باشد این دل
چو نموده ای باغون بدل حسین پر خون
که مسلسل از نظاره به حیام باشد این دل
بجمال حق دیت بتار شکس مویست
بصهار بزم کویست برام باشد این دل
چو بخویش بر محضر بریش بعز منظر
بجلال و شوکت و ذنظام باشد این دل
چو بجنب دی برشش شده ام غرق آتش
نشود و گر که سرخوش بغم باشد این دل
به لطف و محرم به تعطف و ترحم
بر باز ما تو هم کلام باشد این دل
چو زما سوی برانی ز خودش بخود رسائی
ز بلا خود چشاییه بدام باشد این دل
ز دم شاره بارد که نسب زنا دارد
ز چه روش نیارد که بکلام باشد این دل

چشم مستش کرد عالم را غراب
 هر که دید فست و اندر پرچ و تاب
 گردش چشم دی اندر منظر
 می رباید جسد ابل لباب
 گوچه آید زین دل بمنون محض
 کوزه در حسیه یلای قباب
 خیمه آتش نشینان پر مشر
 آتش با شعله زد در سر حجاب
 گر نه بشد نار موسی در ظهور
 از چرخ گل محمد و اندر طرب
 خواهم از ساقی حبس هم طعمی
 تا بگویم با تو ستمه با عجب
 بان نگر بر ما بعین با صبر
 تا بعینی و جبه حق را بے نقاب
 آمد از شطرنج عمامے در زول
 با تحسین زنی چون آفتاب

ای صبا گو از من آن جزئی را
 اینچنین و با شد طلعت بهائی را
 ابر لطف آن محبوب شمع رخسار
 بهر هیال کل مطرح محسّر مائی را
 نسیم عراقیش میوزد بی روح
 زنده می نماید او بیکل سوانی را
 باب کن غریبش شد مفتوح ابواب
 لطف او شده سائل طاعت طائی را
 با بیان نور چنگی برون آید
 از حجابانی غریب سنگرید فائی را
 طلعت همین ناکه طالع از حجاب عز
 مشنوی عزیز من نطق من ترائی را

ای خنده رسید یار خرسینه
 از خود نشان غبار بخیز
 همین بر سر محرم لطف آمد
 ای عشق زار یار بخیز
 آمد بر تو طیب عن خوار
 ای خسته دل زار بخیز
 ای آنکه خمد یار داری
 آمد مرهم گداز بخیز
 ای آنکه به جمعه مبتلائی
 شد موسم وصل یار بخیز
 ای آنکه غزان خمره کردت
 اینک آمد بهار بخیز
 بل سال نو حیات تازه است
 ای مرده لاشش پار خرسینه

در وصل تو میزنند اجباب
 فستق یا مفتوح الابواب
 چه شود گر بر توره یا بست
 کم بقوا تا غن غلف ابواب
 تا کی از حضرت تو صبر و شکیب
 حال طوفانم در بار حجاب
 در پس پرده تا بکجه صرمت
 از نظم شکر بلا جلاب
 از تو غیر از تو مدعا نیست
 مالدیرم سوا نقاب
 سکو دینے ہوئے تم صوا
 مالم من لدی سواک شتاب
 از سبب آنکه شتر آمد جعب
 غرقوا العجب و القول ابواب
 بنما آفتاب را بے ابر
 بکجا از جمال خویش نقاب
 تا بماند عاصم تان حیران
 شکست غزان شوند اولو الابواب
 با خود آینه بخودان هوا
 بهشماران شوند دست و چرا

پادش عشق ندایم کند
 درو مشوق صند میکند
 در صفت طلعت انوار
 غامد توصیف نمیکند
 هر که زهر لعل آگه شود
 لاجزش جان بقدا میکند
 شمس که در روز ضیاء رخس
 هر پر از نور جلا میکند
 سوی غش قهر کنان میرود
 هر که تفت می نماید میکند
 دین رویش خوارانم
 غرق در لیلے نمیکند
 این نه منم مادم رویش هوا
 بنماد ذات نمیکند
 هر که زالاتی شے آگه شود
 خویش در این مرحله لایم کند

بنده و خواجہ در مس آیدند
 لاجبید نری دلا ارباب

در وقت ای صنم شیفه بلا منم
چند صیانت کنی با محنت ششما منم

پوده بودی بستی زلف بهم شکستی
از بجه خلق رستی از بجان جدا منم

نور توئی تن توئی ماه توئی افق توئی
خون مرا قفق توئی شاخه هستم منم

بشیر توئی شکر توئی شاخه توئی شکر توئی
شمس توئی مست توئی دزد منم منم

نخل توئی طب توئی بست نوش لب توئی
خواجہ با ادب توئی بندہ بی حس منم

کعبه توئی صنم توئی دیر توئی حرم توئی
دلبر محترم توئی عاشق بے توانم

من زیم تو نیم صنم توئی زک و زبیش هم
چون تو متصل شدم بی حد و انتہا منم

شاد شوخ دلبر گفت بوی من برب
رستہ زکبر و از ریاض مطہر کبریا منم

طاہر و خاکپای تو مست می هستی تو
منتظر عطائے تو معترف خطا منم

ای عاشقان ای عاشقان شد آشکارا جبر حق

رفع جگ گردید بان از قدرت رب حق
خیزید کایم با بیا، ظاہر شدہ و چشدا

بگو بصد لطف و صفا، آردی روشن چرخ شفق
یعنی خست لقا زمان شد اجماع منم چنان

در قیام استای جهان ہم شدیل عشق
آمد زمان رستی، کرمی شد اندر کاپستہ

آن شد کد آن میخواستی از عدل مت لائق حق
شد از میان جودستم بنگام لطف است کرم

ایدهون بجای ہر قسم شد جایش رفت و رفت
علم حقیقی شد بیان شد بہل معذوم از میان

بگو بشیخ اندر زمان بر خیز و جہنم نرق
بود از چہ سہری اگر گون وضع جہان از چند چون

بان شیر آمد جای خون باید بگردیے فطیق
گرچہ باندا ز ملل غلام شدہ شاہ و ذول

لکن بلطف لم یزل ہم اند از ایشان خلق

در وقت ای صنم شیفه بلا منم
چند صیانت کنی با محنت ششما منم

پوده بودی بستی زلف بهم شکستی
از بجه خلق رستی از بجان جدا منم

نور توئی تن توئی ماه توئی افق توئی
خون مرا قفق توئی شاخه هستم منم

بشیر توئی شکر توئی شاخه توئی شکر توئی
شمس توئی مست توئی دزد منم منم

نخل توئی طب توئی بست نوش لب توئی
خواجہ با ادب توئی بندہ بی حس منم

کعبه توئی صنم توئی دیر توئی حرم توئی
دلبر محترم توئی عاشق بے توانم

من زیم تو نیم صنم توئی زک و زبیش هم
چون تو متصل شدم بی حد و انتہا منم

شاد شوخ دلبر گفت بوی من برب
رستہ زکبر و از ریاض مطہر کبریا منم

طاہر و خاکپای تو مست می هستی تو
منتظر عطائے تو معترف خطا منم

ای عاشقان ای عاشقان شد آشکارا جبر حق

رفع جگ گردید بان از قدرت رب حق
خیزید کایم با بیا، ظاہر شدہ و چشدا

بگو بصد لطف و صفا، آردی روشن چرخ شفق
یعنی خست لقا زمان شد اجماع منم چنان

در قیام استای جهان ہم شدیل عشق
آمد زمان رستی، کرمی شد اندر کاپستہ

آن شد کد آن میخواستی از عدل مت لائق حق
شد از میان جودستم بنگام لطف است کرم

ایدهون بجای ہر قسم شد جایش رفت و رفت
علم حقیقی شد بیان شد بہل معذوم از میان

بگو بشیخ اندر زمان بر خیز و جہنم نرق
بود از چہ سہری اگر گون وضع جہان از چند چون

بان شیر آمد جای خون باید بگردیے فطیق
گرچہ باندا ز ملل غلام شدہ شاہ و ذول

لکن بلطف لم یزل ہم اند از ایشان خلق

مہر تو را دل حسین بافتہ بر قماش جان
رشتہ بر رشتہ نخی بر نخی تار بہ تار پو بہ پو
در دل خویش طالع گشت و ندید جز تو را
صفحہ بہ صفحہ لالہ لالہ پرودہ بہ پرودہ تو بہ تو

بدیاری عشق تو مانده ام ز کسے ندیدہ عنایتی !
بغیر بیم نظری نکل کہ تو پادشاہ ولایتی
گنہی بود کمرے صحنم کہ ز سر عشق تو دم زخم
فجہ تندی و قلقتی و جنتی بجایستی
شدہ راہ طاقت و صبری بحکم عشق تو تابستی
بہر بند بند مرا چونی بود از غم تو شکایتی
عجمہ العقول کہ کہ حکمک النفس لوہمہ
بکمال تو کہ برد رہی نبود بحسن تو نہایتی
چو صبا برت گذر آورد ز بلا کشان خسہ آورد
رخ زرد و چشم تر آورد چہ شود کنی تو عنایتی

قدیمی نہی تو بہ بستم سحری ز فیض خود از کرم
بھوای قرب تو بر پریم بہ دو بال و ہم بجانتی
بر ہائیم چو از این مکان بکشائیم سوی لامکان
گذرم ز جان و جانیاں کہ تو جان جانہ خلعتی

بتموج آمدہ آن می کہ بحر بلاش بحر غمتے
متظہر است بہر دی و دہم زار وادی کہ بلا
زکمان آن رخ پر دلہ ز کس آن مردہ دلہ
دو ہزار فتنہ و سلسلہ متغیرت قسلا
ہمہر سیان عیاش ہمسایان عیاش
ہمہر لہر آن بہت نیش متوق متغیرت
بحر الوجود تہمت لعل الشہود تو بہت
شفق الخلود تلجلجبت بہت ز بحر جہنم
نخل حمال طلعتش قلعہ بال زعفرش
دل جلال ز سلو شش متغیرت زلزلہ
دل از دور زلف سیاہ او ز نال و دی چہا او
بتراب سمیت دم راہ او شدہ خونین بہ بلبلہ
ز غم تو لے مہر ہر آن ز فراق تو کشتہ دلبران
شدہ روح بیک جسمیان متغیرت متغیرت
تو دان شش دی خود تو دان ملج موی خود
کہ رسانیم تو کہوے خود متغیرت متغیرت

صمد ز عالم سر دم احمد ز منبع لاحدم
پے اہل افتد آدم علموا الی لہ قبلہ
قبسات مار شیتی اماذا الہست بر یکم
بگذر راحت قدسیان شہر صغیر علی بی
منم آن غمونیہ سیمینہ منم آن منیتے منی !
منم آن نیستہ ایمنی ولقد ظہرت بمجلہ
شجر مرغ جان منم شجر عیمان و نہان منم
ملک الملک کہ جان منم دلی اہبیاں قد علہ
شہدائی طلعت ناز من بدوید سوی دیار من
سرخ جان کشید نثار من کہ منم شہنشاہ کہ بلا

طلعت قدس شادنی که جمال حق شده بر ملا
 بزن اے صبا تو با تشنگی بگرد و گردگان صلا
 هلا اے طوافیست نظر ز غایت شرمه قد
 میرشد ترشده مشتهر بمیتا قجلا
 شد طلعت صمدی عیان که پاکست و پریان
 ز گمان و هم جهانیان جزیرت قد عمت
 بسر عزت فروشان بنشیند آن شیریه نشان
 بزای صلابه بلا کشان که گرده مدعی الولا
 چو کی طریق مراد و کنش غا که خبر شود
 که هر آنکه عاشق من بود، هرگز عنایت و ابتلا
 کسی از نحو و اطاعت، نه گوشت جبل و لایتم
 کنش بعید ز ساحتم و همش بقهر ببادلا

گر تو نیستم نظر چه بچهره رو برد
 شرح هم غم تو را نکته بر نکته موبو
 از پی دیدن رخت بچو صبا فاده ام
 خانه بخانه در بدر کوچه به کوچه کو بکو
 میرود از نسوان تو خون دل از دودیدم
 و جلوه بجز بلیه به یم چشمه به چشمه جو بکو
 دور دمان تنگ تو عارض عنبرین خطت
 خنجر به خنجر گل به گل لاله به لاله بو به بو
 ابرو چشم و غال توصیف نموده مرغ دل
 طبع طبع دل بیل مهربان و غوغا

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
 professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
 Texniki redaktor: Tünzalə Vahabova

Çapa imzalanmış 30.01.2015.
Şerti çap vərəqi 17,75. Sifariş № 35.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.